

ЛЮДИНА І СВІТ 11

УДК 1+3](075.3)
ББК 87я721+60я721
Б19

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ МОН України від 16.03.2011 р. № 235)*

ВИДАНО ЗА РАХУНОК ДЕРЖАВНИХ КОШТІВ. ПРОДАЖ ЗАБОРОНЕНО

Наукову експертизу підручника здійснював
Інститут філософії ім. Г. С. Сковороди

Психолого-педагогічну експертизу підручника здійснював
Інститут педагогіки Національної академії педагогічних наук України

Автори:

Т. В. Бакка — кандидат педагогічних наук, доцент кафедри методики навчання суспільних дисциплін і гендерної освіти Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова

Л. В. Марголіна — магістр державного управління, викладач кафедри методики навчання суспільних дисциплін і гендерної освіти Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова

Т. В. Мелешенко — кандидат історичних наук, старший викладач кафедри методики навчання суспільних дисциплін і гендерної освіти Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова

Бакка, Т. В.

Б19 Людина і світ : підруч. для 11 кл. загальноосвіт. навч. закл. : (рівень стандарту, академічний рівень, профільний рівень) / Т. В. Бакка, Л. В. Марголіна, Т. В. Мелешенко. — К. : Видавничий дім «Освіта», 2012. — 240 с. : іл.

ISBN 978-617-656-109-5

**УДК 1+3](075.3)
ББК 87я721+60я721**

ISBN 978-617-656-109-5

© Т. В. Бакка, Л. В. Марголіна,
Т. В. Мелешенко, 2012
© Видавничий дім «Освіта», 2012
© Видавничий дім «Освіта»,
художнє оформлення, 2012

СЛОВО ДО ЧИТАЧІВ

Шановні старшокласники!

Підручник, який ви щойно розгорнули, поведе до джерела знань курсу «Людина і світ». Ви дізнаєтеся про людину як особистість, про її стосунки з іншими людьми та державою, про процеси та явища суспільного буття, про філософські, культурні, політико-правові та соціально-економічні основи життя суспільства.

Курс «Людина і світ» є узагальнюючим в освітній галузі «Суспільствознавство». Він інтегрує в собі знання, які ви отримали на уроках етики, практичного права, основ правознавства та основ філософії. Це надзвичайно важливий курс, адже він допоможе збагнути природу людини, суспільства і держави, в якій вона живе, знайти своє місце в суспільстві та зрозуміти можливості й передумови для реалізації власних прагнень та інтересів. Він є необхідним для оволодіння практичними навичками життя в суспільстві, які дозволять вам стати повноцінними особистостями, дієвими членами суспільства.

Підручник побудований відповідно до чинної державної програми «Людина і світ». До його структури входять *чотирнадцять тем*, кожна з яких висвітлює питання академічного рівня державної програми, а також поглибленого, профільного рівня. Матеріал для вивчення обирається вчителем згідно з рівнем навчання.

У підручнику означено словникове тлумачення понять, які обов'язкові для запам'ятовування та адаптовані для кращого засвоєння.

У тексті виділені такі **рубрики**:

- **«Корисно пригадати»** — спрямована на актуалізацію опорних знань, що зосередить вашу увагу на темі вивчення.
- **«Це цікаво!»** — вміщує науково-популярний та енциклопедичний матеріал для поглибленого освоєння теми.
- **«Питання до роздумів»** — спонукає до критичного мислення, обміну думками з теми, ведення наукового діалогу.
- **«Філософська думка»** — вміщує висловлювання мислителів та відомих осіб, що допомагають інтерпретувати зміст матеріалу параграфа з філософської точки зору, розвиваючи таким чином пізнавальний інтерес.
- **«Візитівка»** — знайомить з відомими особистостями, які здійснили вагомий внесок у розвиток наукової теорії і практичної діяльності людства.
- **«Мовою документів»** — здійснено добірку витягів із законів України та інших країн, а також офіційних документів міжнародних організацій, які можна практично застосовувати на уроці та використовувати у подальшому житті.

Для закріплення матеріалу пропонуються три категорії **завдань**:

- **Перевірте себе** — завдання цієї категорії розраховані на відтворення інформації, що міститься в тексті параграфа.
- **Поміркуймо** — для виконання завдань цієї категорії необхідно вміти аналізувати інформацію, аргументовано висловлювати власну точку зору, робити висновки, надавати практичні поради.

• **Працюємо творчо** — це категорія креативних завдань, що потребують не лише вміння аналізувати й синтезувати інформацію, а й стимулюють появу власних ідей щодо вирішення поставлених проблем.

Деякі питання мають провокуючий характер, спонукають до дискусії в класі та формування власної оцінки складних суспільних подій і явищ, розуміння зв'язку навчального матеріалу з життям, з теперішніми суспільно-політичними, економічними, культурними подіями, морально-етичними явищами.

Отже, перед вами підручник, який має надати впевненості у власних силах, допоможе сформуванню світоглядних орієнтацій, сприятиме виробленню власної життєвої філософії та самореалізації в кожній зі сфер суспільного життя.

Авторський колектив щиро бажає вам легкого та успішного засвоєння навчального матеріалу курсу «Людина і світ»!

Автори підручника висловлюють подяку Українсько-Канадському проекту «Розбудова демократії» та особисто його директорові — професору Джорджу Перліну (Канада) за допомогу в роботі над підручником.

ЗМІСТ

Слово до читачів.....	3
-----------------------	---

Тема 1. ЛЮДИНА. ОСОБИСТІСТЬ. ГРОМАДЯНИН

§ 1. Людина як біосоціальна істота.....	10
§ 2. Індивідуальність. Особа. Особистість. Персона.....	14
§ 3. Громадянин та громадянство	17

Тема 2. СОЦІАЛІЗАЦІЯ ОСОБИСТОСТІ

§ 4. Поняття соціалізації та її фази. Соціальні ролі.....	21
§ 5. Гендерна соціалізація особистості.....	23
§ 6. Сім'я та родинна соціалізація	27
§ 7. Роль школи та однолітків у соціалізації людини.....	30
§ 8. Поняття субкультури та основні молодіжні субкультури.....	35

Тема 3. СТЕРЕОТИПИ Й УПЕРЕДЖЕННЯ

§ 9. Стереотипи та їх роль у житті людини і суспільства	44
§ 10. Поняття дискримінації та упередження.....	47
§ 11. Толерантність	50
§ 12. Гендерні стереотипи	52
§ 13. Расизм і ксенофобія.....	55

Тема 4. КОНФЛІКТИ

§ 14. Поняття конфлікту.....	62
§ 15. Типи та структура конфліктів. Міжнародні конфлікти	63
§ 16. Зародження конфліктів та шляхи їх подолання.....	67

Тема 5. СОЦІУМ (СУСПІЛЬСТВО ЛЮДЕЙ)

§ 17. Суспільство людей як соціальна система.....	72
§ 18. Історичні типи стратифікованих суспільств.....	74
§ 19. Стратифікація сучасного українського суспільства.....	76
§ 20. Суспільна стабільність та безпека, їх соціальна цінність*	79
§ 21. Соціальні загрози суспільній безпеці*	81
§ 22. Природні й техногенні явища як чинники загрози суспільній безпеці*	84
§ 23. Міжнародна співпраця в галузі подолання та попередження наслідків глобальних проблем* ...	86

Тема 6. СОЦІАЛЬНА МОБІЛЬНІСТЬ

§ 24. Поняття соціальної мобільності	92
§ 25. Спілкування та співпраця як перспектива розвитку соціуму	94
§ 26. Поняття комунікації та комунікативності.....	96
§ 27. Участь у житті суспільства	98
§ 28. Солідарність і конкурентність як необхідні умови соціального прогресу	102

Тема 7. ПРАВА, СВОБОДИ ТА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ

§ 29. Еволюція уявлень про права людини	106
§ 30. Покоління прав людини	109
§ 31. Фундаментальні права і свободи людини	111
§ 32. Громадянські та політичні права людини.....	113
§ 33. Економічні, соціальні та культурні права	115
§ 34. Права й відповідальність людини та громадянина*	117
§ 35. Відповідальність держави перед людиною	119
§ 36. Міжнародні механізми захисту прав людини*	121

Тема 8. ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО

§ 37. Громадянське суспільство, його суть, функції та атрибути	126
§ 38. Поняття громади. Територіальне громадське та місцеве самоврядування.....	129

§ 39. Громадянське суспільство в Україні.....	131
§ 40. Громадська думка та її функції	133
§ 41. Громадська думка як інститут громадянського суспільства.....	135

Тема 9. ПОЛІТИКА У ЖИТТІ СУСПІЛЬСТВА

§ 42. Політика як суспільне явище	140
§ 43. Політична система: сутність, структура, функції	143
§ 44. Типи політичних систем.....	145
§ 45. Політична система сучасної України	147
§ 46. Політичні партії.....	150
§ 47. Політична культура. Політична соціалізація	153
§ 48. Політична еліта й політичне лідерство	156

Тема 10. ДЕМОКРАТІЯ

§ 49. Поняття демократії	162
§ 50. Принципи демократії, її ідеали та цінності	164
§ 51. Демократія як політичний режим	166
§ 52. Політична діяльність та участь громадян в управлінні суспільством*	168
§ 53. Вибори як один з інструментів демократії	169
§ 54. Типи виборів. Виборча система в Україні	172
§ 55. Абсентеїзм. Відповідальність за порушення виборчого процесу*	175

Тема 11. ЗАСОБИ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ

§ 56. Види та функції ЗМІ.....	180
§ 57. ЗМІ як засіб формування громадської думки. Свобода слова та цензура	182
§ 58. Соціальна відповідальність преси	185
§ 59. Інформаційний простір України	187

Тема 12. **НАЦІЯ**

- § 60. Поняття нації. Нація етнічна
та нація політична 190
- § 61. Світовий досвід націєтворення 191
- § 62. Нація і націоналізм 193
- § 63. Формування політичної нації в Україні 195

Тема 13. **ПОЛІКУЛЬТУРНІСТЬ**

- § 64. Полікультурність як добросусідство культур 200
- § 65. Самобутність та рівноцінність різних культур 203
- § 66. Міжнаціональні відносини. Причини
виникнення міжнаціональних конфліктів
і шляхи їх розв'язання 207
- § 67. Міжконфесійні стосунки та їх вплив
на життя в полікультурному суспільстві 211

Тема 14. **УКРАЇНА І СВІТ**

- § 68. Геополітичне становище сучасної України 218
- § 69. Місце України в інтеграційних процесах
Європи та світу 220
- § 70. Стратегічне партнерство 222
- § 71. Україна у світовій економіці 225
- § 72. Міграційні процеси в Україні та світі.
Хвилі міграції. Становище мігрантів в Україні* ... 229
- § 73. Внесок українців у світову науку та культуру 233
- § 74. Роль української діаспори у процесі
суспільного розвитку України та світу 235

* — Для вивчення на профільному рівні

ТЕМА **1**

ЛЮДИНА. ОСОБИСТІСТЬ. ГРОМАДЯНИН

Після вивчення цієї теми Ви

- Побачите, як в кожній людині поєднується біологічне й соціальне
- Усвідомите, що кожна людина — єдина й неповторна
- Дізнаєтеся про різні теорії походження людини
- Зможете безпомилково використовувати поняття, що описують людину в різних сферах її діяльності

§ 1. ЛЮДИНА ЯК БІОСОЦІАЛЬНА ІСТОТА

Корисно пригадати

На яких уроках ви вивчали теорії походження людини, суть понять *людина*, *громадянин*?

ПОНЯТТЯ ЛЮДИНА, ІНДИВІД ТА ОСОБИСТІСТЬ. В усі часи людство хвилювало питання про сутність людини: що робить людину людиною? Якою є її природа? Що відрізняє її від тварин? Якщо людина є особливою істотою, буттям, то в чому ця особливість полягає? Попри те, що протягом усієї історії в науці й мистецтві інтенсивно обговорюють проблему людини, досі не існує вичерпного наукового тлумачення людської сутності.

Безліч визначень поняття *людина* розкривають її різнобічність, проте людина виявляється складнішою, демонструючи на додаток до окреслених рис чи властивостей такі, що не підпадають під ці визначення.

Деякі вчені вважали, що людині не можна дати таке визначення, як, наприклад, столу чи будинку, чи будь-якому предметові. Але можна визначити її *сутність*. Якщо людина «тікає» від будь-якого свого визначення, то, може, в цьому й полягає її сутність — перевершувати всяку свою визначеність, виходити за свої межі.

? Що, на вашу думку, означає бути людиною?

Це цікаво!

Щоб усвідомити складність феномену людського існування, варто розглянути розмаїття визначень поняття *людина* (латинською мовою «людина» — *homo*, грецькою — *anthropos* [ανθρωπος]). Безліч визначень, метафор розкривають різні «моделі людини»: людина розумна (*homo sapiens*); людина як соціальна тварина (*animal sociale*); людина як політична тварина (*politicus animal*); людина вмiла (*homo faber*); людина, що грає (*homo ludens*); економічна людина (*homo economicus*); людина комунікативна (*homo communicative/connectus*); людина, що виховується і здатна до навчання (*homo educandus i educabilis*); людина, здатна до постійного відновлення своїх знань, навичок й умінь (*homo studiosus*); людина розумна, яка досліджує (*homo sapiensexplorans*); людина, що творить (*homo creator*); людина, яка існує лише у множині своїх образів (*imago hominus*); людина, яка керує (*homo regens*); людина як «розумно-безрозсудна» (*homo sapiensdemens*); людина релігійна (*homo religiosus*) тощо.

Щоб розкрити різнобічність поняття *людина*, можна скористатися такими основними характеристиками, як індивід та особистість.

- **Індивід** (чи його синонім *індивідуум*, від. лат. *individuum* — неподільний) — це біологічна істота, кожний окремо існуючий живий організм. Коли ми застосовуємо це поняття до людини, то маємо на увазі окремого представника людського роду. Людина — це живий організм, він є частиною природи й підпорядковується біофізичним, біохімічним і фізіологічним закономірностям. З моменту народження людина наділена певними фізичними та психічними властивостями — нахилами та здібностями. Природою в людині закладені певні біологічні потреби, задоволення яких

є життєвою необхідністю: їжа, праця, відпочинок. Біологічне залишається в людині завжди.

Філософська думка

«Людина — міра всіх речей, існуючих — що вони існують, і неіснуючих — що вони не існують».

Протагор

«Жодна людина не буває повторенням іншої, і сама є неповторною».

Мартін Андерсен-Нексе

«Бути людиною по суті означає бути людиною всередині людства. Людина немислима поза суспільством».

Моріс Мерло-Понті

«Людина по своїй природі — тварина чиста й витончена».

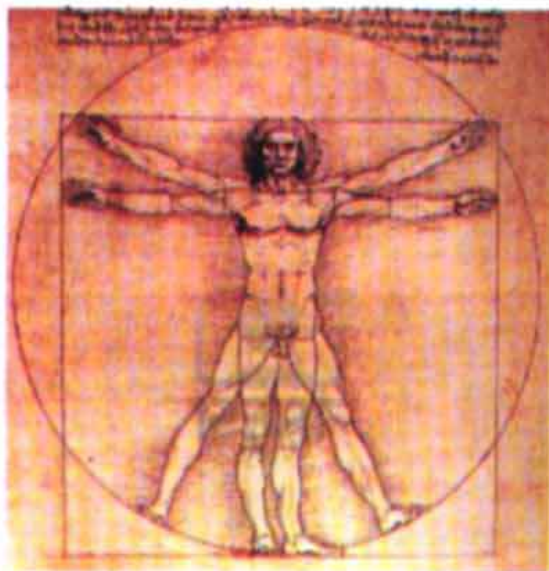
Луцій Анней Сенека

Коли описуємо людину як індивіда, ми вказуємо такі ознаки, як зріст, вага, вік, колір волосся, очей. Можна навіть звернути увагу на її ходу. Індивідом людина народжується, а особистістю стає в процесі виховання суспільством. Якісні характеристики особистості залежать від родини, в якій вона виховується, оточення, шкільного колективу, від рівня освіченості, сфери професійної діяльності. Отже, формування людини здійснюється через *спадковість* і *середовище*, в якому вона живе, тобто через сукупність життєвих умов, конкретний фізичний, природний та соціокультурний простір, в якому людина виявляє свою індивідуальність, реалізуючись як особистість.

Між біологічним і соціальним виникають конфлікти й протиріччя, які є рушійною силою розвитку особистості. Із розвитком людини важливого значення набувають соціальні потреби, які підпорядковують собі природний бік людської життєдіяльності. Якщо людина здатна керувати власними біологічними потребами, підпорядковувати їх високій меті або спрямовувати на досягнення суспільних цілей, тоді вона більш розвинена і соціальна.

Люди пов'язані між собою не тільки природними, родинними зв'язками, а й суспільними взаємодіями, соціальними відносинами, зокрема такими, як виробничі, економічні, політичні, правові, моральні, релігійні, соціально-групові тощо. Та й виявляє, реалізує себе людина не лише у біологічних актах, а й у соціальних діях і вчинках: трудовій діяльності, політичній співпраці чи боротьбі, правовій і моральній поведінці, релігійному віруванні тощо.

Виявом людини як особистості на індивідуальному рівні є *соціаль-*

Малюнок Леонардо да Вінчі, що зображує людину з гармонійними пропорціями

Як ви вважаєте, які фактори мають визначальний вплив на розвиток людини — біологічні чи соціальні? Чому людину можна назвати біосоціальною істотою?

ність, яку слід розуміти як сукупність якостей, що постійно розвиваються та поступово перетворюють біологічну істоту на культурну людину. Поняття соціальності означає початок розуму, мислення, самопізнання й самосвідомості. Соціальність дозволяє людині бути джерелом власної діяльності, виявляти індивідуальну творчість, еволюціонувати. Людина може видозмінювати

природу й саму себе як «продукт» природи. Таким чином, людина не може існувати без соціальності. Мова, свідомість і суспільність виокремлюють людину як особливий феномен світу.

ТЕОРІЇ ПОХОДЖЕННЯ ЛЮДИНИ. Існують три основні теорії походження людини: еволюційна, теологічна та космічна.

Еволюційна теорія найпоширеніша в сучасному науковому світі. Згідно з цією теорією людина виникла від вищих приматів — людиноподібних істот — шляхом поступових змін, під впливом природних чинників та природного відбору. На користь цієї теорії свідчать різноманітні палеонтологічні, археологічні, біологічні та інші докази. Засновником еволюційної теорії в біології вважають Чарлза Дарвіна, який висунув ідею про те, що всі живі організми еволюціонують в часі від спільних пращурів. Застосувавши цю теорію щодо походження людини, вчені дійшли висновку, що люди походять від мавпоподібних предків. Доказом цьому слугує один з фактів, що людину від шимпанзе відрізняють всього лише 1–2 % генів. Окрім того, на користь цієї тези, що людина є результатом біологічної еволюції, свідчить розвиток її ембріона: приблизно на п'ятому тижні в людського зародка чітко розрізняються хвостовий відділ хребта та зяброві щілини, мозок місячного плода нагадує мозок риби, а семимісячного — мавпи. На п'ятому місяці внутрішньоутробного розвитку зародок має волосяний покрив, який потім зникає. Проте не всім ці докази здаються переконливими, і прихильники інших теорій заперечують еволюційну теорію.

Карикатура на Ч. Дарвіна в сатиричному журналі «Шершень», XIX ст.

В основі **теологічної теорії** лежить погляд про створення людини Богом, або богами. Таке бачення виникло значно раніше матеріалістичної теорії самозародження життя та еволюції людини. Наприклад, у Месопотамії вірили, що на допомогу молодшим богам людей зліпили з глини бог Енкі та його дружина, богиня Нінмах. Вони визначили їхню долю й наділили здатністю працювати, а також подарували їм душі та розум. Різноманітні міфи про походження людини існували й у давніх слов'ян. На кшталт такої: колись у Землю вдарила блискавка, від якої запалало перше вогнище, а з вуглинок цього вогнища народилися перші чоловік і жінка.

Це цікаво!

Нещодавно було створено штучну форму життя. Усесвітньо відомому вченому-генетику Крейгу Вентеру та його колегам вдалося винайти живу клітину, здатну до розмноження. Генетичний код цієї клітини був складений в лабораторії з хімікатів за допомогою комп'ютерів. Аби впевнитись у життєздатності клітин зі штучним геномом, учені спостерігали за низкою їхніх поколінь, які розмножувалися в лабораторії. «Уперше синтетична ДНК повністю контролює клітину!» — захоплювався доктор Вентер. Він вважає, що такі дослідження дозволять конструювати клітини, які виконуватимуть корисні функції, наприклад синтез лікарських засобів.

Прибічники теологічної теорії здебільшого відкидають теорію еволюції, наводячи при цьому факти, які начебто свідчать на їхню користь. Проте наукове співтовариство не вважає їх переконливими.

Космічна теорія (теорія зовнішнього втручання) пов'язує виникнення людей на Землі з діяльністю позаземних цивілізацій. Людей вважають прямими нащадками інопланетян, що висадилися на Землю в давні часи, результатом генної інженерії чи еволюції, керованої інопланетянами, тощо. Підтвердженням того, що Землю відвідували прибульці з космосу, вважають величезні малюнки в пустелі Наска в Перу, які можна побачити лише з повітря. Чи то велетенські платформи в місті Баальбек у Лівані, які, на думку багатьох, використовувалися як злітно-посадкові смуги для космічних кораблів прибульців. Темі позаземного походження людини присвячено безліч науково-фантастичних творів, наприклад, повість американського письменника Роберта Шеклі «Координати чудес». Основною ідеєю твору, на якій наголошує автор, є така: при-

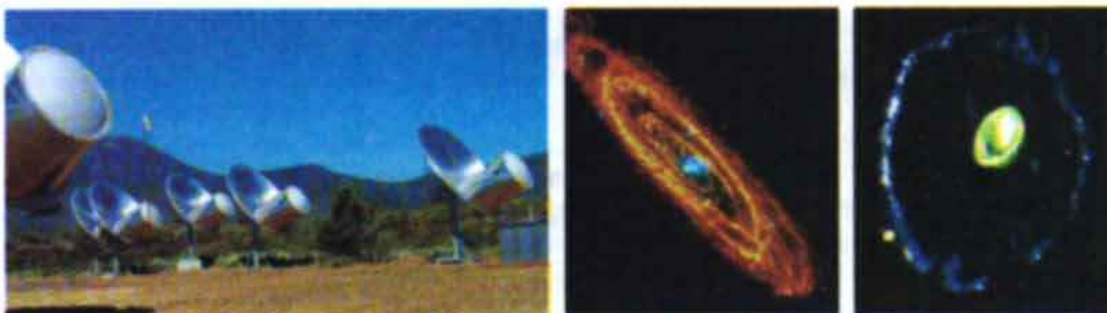
Які міфи про походження людини ви знаєте? ❖

Крейг Вентер

Птах — один із малюнків у пустелі Наска.
Довжина малюнка — 250 метрів

Множинний телескоп Аллена та далекі галактики

? Яка з теорій походження людини здається вам найдостовірнішою і доказовою? Як ви вважаєте, звідки походить людина?

чина виникнення планети Земля — результат халтурного виконання «звичайного замовлення із проектом та кошторисом», в якому виконавець «дещо урізав».

Це цікаво!

Чи єдині ми у Всесвіті? Відповісти на це запитання має Множинний телескоп Аллена — перший у світі надчутливий професійний радіотелескоп, сконструйований для пошуку позаземних цивілізацій. Телескоп, що розташований у Каліфорнії, складається із 350 чашок-антен (діаметр кожної — понад 6 м), здатних цілодобово «прочисувати» небо у пошуках радіосигналу від інопланетян. Його конструктори разом із Інститутом пошуку позаземних цивілізацій стверджують, що перші такі цивілізації будуть знайдені вже до 2025 року. Обробка радіосигналів проводиться віртуально — на комп'ютерах 4 млн добровольців з усього світу. Аби долучитися до них, необхідно мати вихід до Інтернету та встановити на свою машину спеціальне програмне забезпечення.

За матеріалами сайтів www.membrana.ru, setiathome.berkeley.edu,

фото з сайта www.seti.org

§ 2. ІНДИВІДУАЛЬНІСТЬ. ОСОБА. ОСОБИСТІСТЬ. ПЕРСОНА

Корисно пригадати

Що таке індивід?

На різних етапах розвитку людства філософи намагалися віднайти те, що робить людину людиною. Оскільки людина надзвичайно складна та багатогранна, то вказати з упевненістю на єдиний чинник, який би вичерпно розкрив це питання, неможливо. Насамперед можна виокремити декілька невід'ємних ознак людського існування, зокрема:

- наявність розуму;
- соціальність;
- цілеспрямована діяльність, тобто здатність до свідомої творчості, праці;
- здатність розмовляти, творити слово та інші символи, спілкуватися;

- духовність, завдяки якій природна людська індивідуальність може реалізувати себе як особу.

Незважаючи на безліч спільних рис, у Всесвіті немає двох однакових людей. Кожному з нас притаманні особливі фізіологічні та психологічні риси. Це унікальне втілення загального та особливого в людині називається *індивідуальністю*. Вона є наслідком біологічних характеристик організму та впливу соціального середовища, в якому відбувається розвиток людини. Індивідуальність виявляється в особливостях темпераменту й характеру, звичках, інтересах, досвіді, у здібностях тощо. Вона формується та самореалізовується у взаєминах з іншими людьми, адже світом її буття та становлення є суспільство.

Індивідуальність формує особистий і неповторний світ людини, визначає її ціннісні установки. Її розвиток починається тоді, коли людина возвеличується над буденністю. Людина багато в чому постає як штучна істота, що спрямовує зусилля на саму себе. Французький філософ Жан-Поль Сартр стверджував, що людина сама творить себе, сама конструює свою «сутність», тобто те, ким вона є, ким має бути й ким стане. Людина проектує та формує саму себе, тобто створює свою сутність, формує власне «Я».

Процес і результат вибору особистістю своєї позиції, цілей і способів самоздійснення в конкретних обставинах життя є її *самовизначенням*. Людина вільна в самовизначенні, проте не може уникнути самого вибору. Це насамперед вироблення чи прийняття переконань, спираючись на які людина укладає програму свого життя, свій життєвий проект. Вибір життєвої позиції людини залежить від того, в якому середовищі відбувається її розвиток, від ідеалів та цінностей, що панують у цьому середовищі. Іспанський філософ Хосе Ортега-і-Гассет характеризує життя як наш діалог з обставинами. Основними елементами життя є обставини, в яких ми перебуваємо, і рішення, які ми ухвалюємо. Обставини, в яких опиняється людина, настільки важливі для її життя, що їх можна вважати майже долею. Але

Людина від природи є «чистим аркушем», однак у процесі розвитку вона набуває низку характеристик: добра, зла, агресивна, ввічлива, розумна, сильна... Усі ці риси вказують на індивідуальність людини.

Поміркуйте, які фактори мають вплив на формування людської індивідуальності.

Візитівка

Жан-Поль Сартр (1905—1980)

Французький філософ, письменник, драматург, педагог. Лауреат Нобелівської премії 1964 р., від якої відмовився. Засновник журналу «Нові часи». Прибічник миру в усьому світі.

Виступав проти тортур, визнавав свободу народу визначати свою долю, аналізуючи насилля як «гангрену колоніалізму». Був учасником демократичних рухів та відстоював права знедоленої людини. Говорив, що «людина приречена бути вільною». Запевняв, що свобода — це, насамперед, свобода вибору, якої ніхто не може позбавити, адже свобода визначає сутність самої людини. Таким чином індивід сам відповідає за свої вчинки і сам проектує себе, формує власну індивідуальність.

доля людини є поняттям ширшим: окрім обставин, долю визначають ще й покликання та шанс. Покликання заздалегідь дається нашому існуванню, але разом з тим ми самі укладаємо свою біографію.

Отже, сутність людини не дається їй, вона створює її сама. Російсько-грузинський філософ Мераб Мамардашвілі вказує, що «справжнє, безумовне "Я" з'являється тоді, коли "Я" стає сам-на-сам зі світом». Саме тоді формується самосвідомість особистості, її здатність до аналізу власних знань, вчинків і роздумів про них.

- **Сформована індивідуальність** — це людина, яка активно й творчо виявляє себе в житті, має власну життєву позицію. Вона не просто частина суспільства, а його повноправний партнер.

На означення людини як учасника суспільних відносин і свідомої діяльності використовується термін *особа*. У певному сенсі він є синонімом терміна *особистість*, який означає конкретну людину з погляду її культури, особливостей характеру, поведінки.

- **Особистість** — поняття, невіддільне від понять *людина* та *індивідуальність*. Це система соціально значущих властивостей, якостей та рис, що характеризують індивіда як продукт суспільного розвитку, й залучення його до системи соціальних відносин через активну предметну діяльність і спілкування.

Особистість є продуктом індивідуального досвіду та соціальної взаємодії. Суспільне в людині завжди виявляється через індивідуальне.

Що різнить особу й особистість?

Людина пізнає навколишній світ, тим яскравіші індивідуальні якості.

Поняття *персона*, яке в сучасній українській мові означає «особа, людина як окрема особистість; поважна, знатна особа», походить від латинського слова *persona*, що можна перекласти як личина або машкара. У Старадній Греції воно мало значення маски, яку вдягали актори під час вистав. У римському театрі значення цього слова трансформувалося в персонаж вистави. Пізніше слово «персона» асоціювалося з громадянським станом людини. Нині його використовують у науках про людину і суспільство.

Так, швейцарський психолог Карл Юнг ввів термін «персона» на позначення особистої системи пристосування до вимог оточення або манери поведінки, яку особистість виробляє для взаємодії зі світом. Іншими словами,

- **персона** — це особистість індивіда в тому вигляді, в якому вона представлена іншим.

У своїй праці «Про відродження» Юнг писав: «З невеликим перебільшенням можна сказати, що персона-маска — це те, чим людина не є насправді, але те, ким вона вважає себе і ким її вважають інші.

Як ви вважаєте, чи завжди збігається ваша думка про себе з думкою інших про вас? Чому?

У будь-якому разі, спокуса бути таким, яким ти здаєшся іншим, є дуже великою, адже ця роль завжди винагороджується».

§ 3. ГРОМАДЯНИН ТА ГРОМАДЯНСТВО

Корисно пригадати

Що таке конституційний статус особи?

Розуміння людини як повноправного партнера суспільства, а не як його частини чи навіть «гвинтика», з'явилося внаслідок розвитку інституту громадянства в демократичних суспільствах.

- **Громадянин** — це людина, яка належить до певної країни, де вона має відповідний юридичний статус, або співвідносить себе з нею. Громадянин має певні права, а також відповідні обов'язки.

Поняття *громадянин* визначає місце людини в державі. З юридичної точки зору громадянин — це загальне поняття, а індивідуальне поняття громадянина вміщено в його громадянській позиції — у певному ставленні до різних суспільних явищ і процесів з урахуванням інтересів суспільства та держави. Власне від умов соціалізації в суспільстві, від родинного виховання, від рівня розвитку особистої культури й освіченості залежить рівень громадянськості певної особи. Формування громадянськості відбувається у процесі соціалізації особи через систему суспільних відносин.

Схарактеризуйте себе як громадянина, визначте основні риси своєї громадянської позиції.

Філософська думка

«Громадянами можна й слід вважати тих, хто бере участь у суді й народних зборах».

Аристотель

«Носієм громадянськості є лише той, хто не змушений добувати засоби для існування, служачи комусь іншому, крім держави. Той, хто слугує панові, є його підданим, не може бути громадянином. Громадянином є тільки та людина, яка не має над собою іншого суверена, крім держави».

Іммануїл Кант

- **Громадянськість** — це свідоме й активне виконання громадянських обов'язків, розумне використання своїх громадянських прав.

Громадянськість розглядають також і як сукупність високорозвинених якостей громадянина, що передбачає зрілість політичної та правової свідомості, почуття патріотизму, причетності до історичної долі своєї вітчизни та її народу; усвідомлення себе повноправним членом соціальної спільноти, громадянином своєї країни. Громадська позиція людини пов'язана з почуттям гордості за свою країну, її традиції, звичаї, обряди, з повагою до прав і обов'язків громадянина, до конституції держави. Потреба у громадянськості, як якості людської поведінки, виникає зі становленням громадянського суспільства і є одним із показників рівня демократичності та цивілізованості.

- **Громадянство** — це стійкий правовий зв'язок особи з конкретною державою, який знаходить свій вияв у їхніх взаємних правах і обов'язках.

Громадянство є найпоширенішою формою відносин між особою і державою, що характерна для країн із республіканською формою правління. У монархічних державах існує *підданство* — це форма відносин між особою та монархічною державою. Існують особи, які з правового погляду не пов'язані з жодною державою. Це особи без громадянства — *апатриди*. Інколи особа одночасно є громадянином двох (*біпатрид*) або кількох держав. Громадянство дає особі батьківщину та юридичну й моральну захищеність.

Громадянство України — це правовий зв'язок особи та Української держави, який виявляється у взаємних правах і обов'язках. Воно регулюється Конституцією України (ст. 4), Законом «Про громадянство України» (1991 р.) та іншими законодавчими актами.

Громадянство України підтверджує офіційний документ, яким є паспорт (у військовозобов'язаних ще й військовий квиток або посвідчення особи офіцера), у дітей віком до 16 років — свідоцтво про народження. Громадянином України можна бути від народження, за походженням (якщо дитина народилася за межами України, але батьки — громадяни України), через прийняття громадянства України. Щоб стати громадянином України, іноземній особі потрібно відмовитися від іноземного громадянства, постійно проживати в Україні протягом п'яти років, володіти українською мовою та визнавати й дотримуватися Конституції України.

Паспорт громадянина України

Питаннями громадянства в Україні займаються такі державні органи: Міністерство внутрішніх справ, Міністерство закордонних справ України, дипломатичні представництва та консульські установи України за кордоном. Відповідно до ст. 106, п. 26 Конституції України Президент України ухвалює рішення щодо прийняття та припинення особою громадянства України.

Отже, в понятійному апараті громадянської освіти людина розгляда-

Візитівка

Елеонора Рузвельт (1884–1962)

Американська суспільно-політична діячка, правозахисниця, письменниця, дружина президента США Франкліна Делано Рузвельта. Використовувала статус першої леді держави для активної пропаганди ідеї руху за громадянські права. Належала до феміністок першої хвилі. Брала участь у створенні ООН і очолювала комітет з розробки Загальної декларації прав людини, яка набула чинності 1948 р. Саме тут, у статті 15, закріплюється право кожної людини на громадянство; зазначено, що жодну

людину не можна безпідставно позбавити громадянства або права змінити своє громадянство. Елеонора Рузвельт назвала Декларацію «Великою хартією вольностей» для всього людства, тому Декларацію інколи називають «Хартією прав людини і громадянина».

Мовою документів

Стаття 3 Європейської конвенції з прав людини
(Рим, 04.11.1950 р.; набула чинності в Україні 11.09.1997 р.):

Заборона на вислання громадянина

Жодна людина не може бути висланою з території держави, громадянином якої вона є, шляхом застосування індивідуальних або колективних заходів.

Жодна людина не може бути позбавлена права на в'їзд до держави, громадянином якої вона є.

ється як складна, багатоаспектна система, яка розкривається значеннями таких термінів та понять: 1) людина; 2) індивід; 3) індивідуальність; 4) особистість; 5) особа; 6) персона; 7) громадянин. Також зазначимо, що ці терміни та поняття досліджують філософія, право та психологія, але терміни «особа» й «громадянин» уживаються переважно у правовій сфері, а «індивідуальність» й «особистість» — у психологічній. Різноманітність термінології щодо людини є підтвердженням складності розуміння поняття людини та відображення багатьох аспектів її сутності.

Чи кожна людина, яка мешкає в державі, має статус громадянина?

ТЕМАТИЧНИЙ КОНТРОЛЬ**Перевір себе**

1. Дайте визначення поняття *особистість*.
2. Розкрийте основні положення:
 - а) еволюційної теорії походження людини;
 - б) теологічної теорії походження людини;
 - в) космічної теорії походження людини.
3. Визначте, у чому полягає різниця між громадянством та підданством.

Поміркуймо

1. У чому полягає феномен людини? Про що свідчить різноманітність термінології, яка застосовується щодо визначення людини?
2. Який вплив на формування людини має соціальність?
3. Яким чином формується індивідуальність людини? У яких рисах вона виявляється?

Працюємо творчо

1. Поміркуйте над рядками поезії В. Симоненка:

Ти знаєш, що ти — людина.
Ти знаєш про це чи ні?
Усмішка твоя — єдина,
Мука твоя — єдина,
Очі твої — одні.

Яку думку висловлює автор? Як ви визначаєте поняття індивідуальність людини?

2. Напишіть твір-роздум на тему «Я — людина», розкриваючи різнобічність власної сутності.
3. Створіть пам'ятку «Що означає для мене бути громадянином України».

ТЕМА **2**

СОЦІАЛІЗАЦІЯ ОСОБИСТОСТІ

Після вивчення цієї теми Ви

- Дізнаєтеся, що означає соціалізація і як вона впливає на те, ким ми є
- Зрозумієте, що відмінності між дівчатками і хлопчиками та чоловіками і жінками — не лише біологічні
- Побачите, що роль родини в нашому житті складніша, ніж це здається на перший погляд
- Навчитесь цінувати спілкування і можливість вчитися новому в людей, яких зустрічаєте у своєму житті

§ 4. ПОНЯТТЯ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ТА ЇЇ ФАЗИ. СОЦІАЛЬНІ РОЛІ

Корисно пригадати

Скільки у вас друзів і знайомих? У яких сферах життя ви з ними співпрацюєте?

За статистикою, людина, віком до тридцяти років, знайома з понад 700 особами. Склавши перелік своїх знайомих, ви напевно здивуєтеся, адже кількість людей, яким ви потискали руку хоча би раз у житті, сягне понад декілька сотень. Ви інтуїтивно навчилися «типізувати» людей, і це допомагає вам обирати відповідну модель поведінки з тими, хто вас оточує. У кожної людини ви чогось постійно навчаєтесь, навіть не усвідомлюючи цього. Таке навчання й визначає входження людини в культуру, тобто її соціалізацію.

- **Соціалізація** (від лат. *socialis* — суспільний) — це процес засвоєння людиною певної системи знань, норм і цінностей, притаманних рівноправним членам суспільства. Цей процес відзначається становленням особистості, поступовим засвоєнням нею вимог суспільства, набуттям соціально значущих характеристик свідомості й поведінки, які регулюють її стосунки із суспільством.

Соціалізацією називають становлення власного «Я» людиною шляхом набуття нею навичок адекватно реагувати на вимоги соціального середовища, навчання виконувати соціальні ролі і соціально взаємодіяти. Тобто саме соціалізація перетворює біологічного індивіда на соціальну істоту.

Соціалізація життя людини має періоди, або *фази*. Умовно їх можна поділити так:

1. **Немовля.** Головним завданням цього етапу є формування довіри до навколишнього світу завдяки батьківській турботі й любові. Якщо це завдання не виконується, у немовляти може з'явитися почуття недовіри до навколишнього світу, яке з часом може перерости у замкненість, чи навіть озлобленість.

2. **Раннє дитинство.** У дитини формується почуття самоцінності й автономії. Вона вчиться відповідальності, дисципліни та порядку.

3. **Вік гри** (5–7 років). На цьому етапі формується почуття ініціативи. Надзвичайно важливою є групова гра, завдяки якій дитина приміряє на себе різні ролі. Саме тоді формується почуття справедливості.

4. **Шкільний вік.** Дитина вчиться досягати поставлених цілей. Формується її ставлення до праці.

5. **Юність.** У цей період виникає почуття власної неповторності, індивідуальності. Молодь начебто приміряє на себе різні ролі, але остаточний вибір ще не здійснює.

6. **Молодість.** У дівчат і юнаків виникає потреба і здатність до психологічної близькості з іншою людиною. Якщо ця потреба залишається невдоволеною, людина почувається самотньою.

Федір Кричевський.
Три покоління

7. **Дорослість.** Цей період характеризується творчою діяльністю, продуктивною працею, піклуванням про інших, зокрема про своїх дітей, родину. Якщо ці потреби не задовільнити, у людини може виникнути відчуття застою.

8. **Зрілий вік, або старість.** Зазвичай цей вік характеризується почуттям задоволення від виконаного обов'язку.

Зрозуміло, що кожному вікові відповідають свої інститути соціалізації. У різні періоди життя це можуть бути сім'я, дитячий садочок, школа, інші освітні заклади, трудовий колектив.

Соціологія визнає, що люди невдало виконують здебільшого ті соціальні ролі, змісту яких не приймають або які не хочуть виконувати. Якщо під тиском обставин людина виконує певну роль, що не відповідає її інтересам, нахилам чи внутрішнім установкам, виникає рольова напруга, загострення якої може призвести до відмови виконувати рольові обов'язки.

Це цікаво!

Чи завжди, дивлячись на людину, можна точно визначити її вік? Чи не доводилося вам чути: «Він поводить ся, як маленька дитина», або «Вона дуже розумна для свого віку»? То що ж таке вік?

Найчастіше, коли говорять про вік, мають на увазі вік хронологічний, тобто той, який можна визначити за паспортом або свідоцтвом про народження. Проте, це не єдиний вік людини. Інколи говорять про біологічний вік, тобто той, якому відповідає стан організму людини, його обмінних процесів, у порівнянні із середніми стандартами, типовими для людей певного віку. Він може відрізнятися від хронологічного. Наприклад, у людей, які ведуть активний спосіб життя, дбають про власне здоров'я, біологічний вік може бути меншим за хронологічний.

Зіставляючи психічний, емоційний та розумовий розвиток окремої людини із середнім рівнем для людей даного віку, можна оцінити психічний вік людини. Саме про нього йдеться, коли говорять про «занадто розумних» або «інфантильних». Порівнюючи ж соціальні досягнення людини, наприклад її соціальні ролі, із середньостатистичними, говорять про соціальний вік людини. Чим більше людина випереджає свій соціальний вік, тим схвальніше ставиться до цього суспільство.

І, нарешті, самопочуття людини характеризує її психологічний вік, тобто те, як людина відчувається суб'єктивно. Психологічний вік залежить від ступеню самореалізації людини, наповненості її життя.

Тож, якби людина «була сама собою», то виконувати неприйнятні ролі їй не доводилося б, тим паче прилаштовуватися до них. Вона «сиділа б тоді у своїх снях» і «почувалася б у своїй тарілці». Життєвого успіху досягає той, хто завжди виявляє себе сильними рисами характеру, використовує свій потенціал без зайвих зусиль і особливого напруження. Тому самопізнання й пізнання інших є однією з формул життєвого успіху.

Процес соціалізації означає безупинне якісне буття людини, її розвиток та постійне вдосконалення й перевершення самої себе, що, у свою чергу, приводить до виникнення системи якостей, котрі виділяють її як особистість у суспільстві.

Прокоментуйте висловлювання В. Белінського: «Створює людину природа, проте розвиває та освічує її суспільство». Аргументуйте свою відповідь.

§ 5. ГЕНДЕРНА СОЦІАЛІЗАЦІЯ ОСОБИСТОСТІ

Корисно пригадати

Пригадайте з уроків біології, що таке *стать*.

Донедавна вважалося, що біологічна *стать* людини зумовлює її психологічні риси, поведінку та емоції, а отже, й соціальну роль. Тобто дівчинка має бавитися ляльками, а коли виросте — мріяти про чоловіка й дітей. Тоді як хлопчик мусить гратися лише машинками та мріяти про «мужню» професію.

Проте етнографи, які досліджували первісні культури, виявили, що в деяких племенах ролі чоловіків і жінок дуже відрізнялися від тих, до яких ми звикли: жінки приймали рішення й добували їжу, а чоловіки піклувалися про дітей і займалися хатніми справами. Тобто не завжди біологічна *стать* та соціальна роль людини збігаються у звичному для нас розумінні.

Таку розбіжність відображає термін «гендер», який вчені-соціологи запозичили з англійської філології, де він означає граматичний рід (чоловічий, жіночий та середній).

Це цікаво!

На відміну від багатьох інших суспільств класичної античності, жінки Стародавнього Єгипту мали рівні з чоловіками права. Навіть заміжня жінка могла розпоряджатися своїм статком, мала право на частину майна свого чоловіка та вільно розподіляла власні матеріальні надбання між дітьми. Вона була «господинею дому»: давала чоловіку поради й переймалася процвітанням своєї родини. Кохання чоловіка та повага дітей (бажано численних) сповнювали жінку радістю. Вона знала, що добробут сім'ї залежить від неї. Батьки приділяли хлопчикам і дівчаткам однакову увагу, хоча систематичне навчання не вважалося обов'язковим, особливо для дівчат. Проте деякі давньоєгипетські пані та паньки були надзвичайно освіченими: вони могли займати певні посади в державному управлінні, займатися комерцією та навіть наукою. Перша в історії жінка-лікар, Песечет, мала медичну практику в Мемфісі у 3 тисячолітті до н. е.

За матеріалами «UNESCO Courrier», № 9, вересень 1988 р.

- **Гендер** — це змодельована суспільством і підтримувана соціальними інститутами система цінностей, норм і характеристик «чоловічої» та «жіночої» поведінки, стилю життя та способу мислення, ролей жінок і чоловіків та їхніх стосунків. Їх набувають особистості у процесі гендерної соціалізації, що визначається соціальним, політичним, економічним і культурним контекстами буття й фіксує уявлення про жінку та чоловіка залежно від їхньої статі. Під поняттям гендерної соціалізації розуміють формування статевої ідентичності особистості — єдності поведінки й самосвідомості індивіда, який співвідносить себе з певною статтю й відповідає вимогам певної соціальної ролі.

Візитівка

Сімона де Бовуар (1908–1986)

Французька письменниця, філософ, ідеолог фемінізму. Авторка багатьох новел, монографій з філософії та політичних наук, соціальних нарисів, есе, біографій та автобіографій в кількох томах. Сімона викладала філософію у французьких коледжах, а з 1943 р. присвятила себе письменницькій діяльності.

1949 р. у світ вийшла її публіцистична книга-есе «Друга стаття», присвячена жіночим проблемам. Праця мала великий вплив на феміністський рух. Вона стала справжнім символом сексуальної революції 1960-х років та принесла Сімоні де Бовуар світове визнання. Авторка писала: «Жінкою не народжуються, нею стають. Ні біологія, ні психіка, ані економіка не здатні визначити тої подобі, яку приймає в суспільстві самиця людини. Істота, яку називають жінкою, дещо середнє між самцем і кастратом, може виникнути лише під дією всіх сторін цивілізованого життя». Ця робота викликала шквал емоцій та жорстку критику. Альбер Камю говорив, що Де Бовуар зробила з французького чоловіка мішень для презирства і глумління.

Хлопчики й дівчатка усвідомлюють свою приналежність до певної статі не відразу. У 6–8-місячному віці малюки вчаться розрізняти чоловіків і жінок, у 1,5-річному, як правило, вже точно знають, що вони належать до чоловічої

або жіночої половини людства. А в 5 років дитина остаточно розуміє, що ростиме хлопчиком чи дівчинкою. Формування психологічної статі може тривати довго. Воно пов'язане зі статевим дозріванням, укладанням шлюбу, народженням дітей тощо.

Соціальні ролі чоловіка й жінки з часом змінюються. У патріархальному суспільстві жінка цілком залежала від чоловіків (свого батька, чоловіка, братів та ін.). За часів класичного капіталістичного суспільства публічна сфера діяльності

Гендерна рівність

(політика, освіта, професійна діяльність, культурне життя) належала переважно чоловікам, а приватна (домашнє господарство, виховання дітей) — жінкам.

Цінності індустріального суспільства визначали домінуючою публічну сферу, а приватна сприймалася як вторинна, обслуговуюча. Відповідно визначалася і підтримувалася ієрархія гендерних ролей, коли жінка мала прислужувати своєму чоловікові, залежачи від нього. У постіндустріальному суспільстві відбувається поступове вирівнювання прав і можливостей чоловіків і жінок як у публічній, так і в приватній сферах, тобто суспільство наближається до гендерного балансу.

Чому приватна сфера діяльності протягом історії людства залишалася виключно жіночим пріоритетом?

Мовою документів

Закон України «Про забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків» від 8 вересня 2005 р.

Стаття 1. Гендерна рівність — рівний правовий статус жінок і чоловіків та рівні можливості для його реалізації, що дозволяє особам обох статей брати рівну участь у всіх сферах життєдіяльності суспільства.

Стаття 3. Державна політика щодо забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків спрямована на [...] забезпечення рівної участі жінок і чоловіків у прийнятті суспільно важливих рішень; забезпечення рівних можливостей жінкам і чоловікам щодо поєднання професійних та сімейних обов'язків; підтримку сім'ї, формування відповідального материнства і батьківства.

Стаття 6. Дискримінація за ознакою статі забороняється.

Стаття 17. Жінкам і чоловікам забезпечуються рівні права та можливості у працевлаштуванні, просуванні по роботі, підвищенні кваліфікації та перепідготовці [...]

Отже, застосування поняття *гендер* уможливорює розмежування біологічних та соціальних характеристик індивіда. Воно вказує на непросту систему взаємовідносин чоловіків і жінок, яка хоч і включає біологічну стать, але не обмежується нею. Гендер стосується психологічних, соціальних і культурних відмінностей між чоловіками і жінками, зумовлених не лише суто біологічними чинниками. Насамперед, гендер — це інтерпретація біологічного, що фіксується у писаних чи неписаних законах, нормах життя суспільства, тих ролях, які виконують в ньому чоловіки й жінки.

Соціологія розглядає гендерні стосунки як відносини влади й нерівності, тобто нерівного доступу до суспільних ресурсів та їх розподілу за ознакою статі. Так, у сучасній Україні заробітна плата чоловіків у середньому перевищує заробітну плату жінок на 32 %, незважаючи на те, що рівень освіти працюючих жінок набагато вищий. Нагальним залишається питання активної участі жінок у прийнятті суспільно важливих рішень. Так, сьогодні кількість жінок на керівних державних посадах чи серед депутатів Верховної Ради незначна.

Панує думка, що таке бачення розподілу ролей зумовлене біологічними відмінностями між чоловіками і жінками. Тобто соціальна роль жінок

зумовлена здатністю народжувати й виховувати дітей, а роль чоловіка — їхньою фізичною силою, активністю і здатністю працювати у складних умовах. Проте антропологи дослідили, що насправді не існує біологічно зумовленого розподілу чоловічих і жіночих ролей. Цей розподіл цілком залежить від культури народу, історичної доби тощо.

Це цікаво!

Англійський філософ і соціолог Г. Спенсер, один з авторів еволюційної теорії, вважав біологічно визначеним суспільний поділ праці за статевими ознаками, стверджуючи, що біологія створила жінок настільки турботливими й милосердними, що їм треба відмовити у праві голосу, інакше вони зможуть втручатися у природний хід прогресивного розвитку суспільства та боротьбу людей за існування. Філософ був переконаним у небезпеці освіти для здоров'я жінок, оскільки процес здобуття освіти жінками відволікатиме життєву енергію від репродуктивних органів до мозку.

Гендерна соціалізація відбувається відповідно до норм і цінностей суспільства. Дівчатка і хлопчики соціалізуються по-різному — це явище називається *диференціальною соціалізацією*, воно існує в усіх суспільствах. Так, хлопчиків хвалять за активність, змагальність, досягнення, а дівчаток — за слухняність, турботливість тощо. Зазвичай хлопчиків суворіше сварять, але натомість вони отримують більше заохочень та автономії. До дівчаток висувають вищі вимоги: їх зазвичай активніше залучають до хатніх справ та піклування за молодшими членами родини тощо.

? Проаналізуйте свої шкільні підручники. Чи їх портретів у них більше — чоловічих чи жіночих? Чи імена частіше згадуються в текстах — чоловіків чи жінок? А хто переважає серед авторів ваших підручників — чоловіки чи жінки?

Хлопчики соціалізуються інтенсивніше. Так, науковці, які досліджували гендерні ролі в найпоширеніших книжках для дошкільнят, виявили, що в казках, оповіданнях та на ілюстраціях особи чоловічої статі представлені в одинадцять разів частіше, ніж жіночої. А якщо врахувати звирів, які мають певні статеві ознаки, то це співвідношення становитиме 95 до 1. Причому чоловіки завжди уособлюють активне начало, зазвичай вони є безпосередніми учасниками пригод, постійно когось рятують чи визволяють. Жінки, натомість, здебільшого пасивні, вони є жертвами маніпуляцій і завжди потребують допомоги. Подібна ситуація спостерігається й у шкільних підручниках: створюється враження, що всі історичні події, географічні відкриття, наукові винаходи — прерогатива виключно чоловіків.

Таким чином, поняття гендеру і гендерної соціалізації стають визначальними для розуміння сьогоденного порядку денного суспільства, складних

соціальних відносин, що існують в ньому. Це поняття важливе для досягнення соціальної справедливості та здійснення необхідних для цього суспільних трансформацій. У багатьох країнах світу вже відбулися істотні зрушення у вирівнюванні прав та можливостей жінок і

? У процесі становлення особистості людина вчиться виконувати певні ролі у суспільстві. Що, на вашу думку, спонукає людину виконувати ці ролі?

чоловіків, зокрема, стосовно доступу до економічних, політичних, освітніх ресурсів. Зазнають суттєвих змін традиційні поняття про соціальні ролі та особливості характеру чоловіків і жінок. Особливе місце в цьому процесі належить гендерній соціалізації дитини, прищеплення їй неупередженого ставлення до людей будь-якої статі.

§ 6. СІМ'Я ТА РОДИННА СОЦІАЛІЗАЦІЯ

Корисно пригадати

Які прислів'я та приказки про сім'ю ви знаєте? Як ви вважаєте, чому в народній творчості значна увага приділялася питанням сім'ї?

Сім'я є першою ланкою соціалізації особистості. Світ сімейного співіснування включає в себе духовний, економічний, соціальний і культурний розвиток. У процесі історичного розвитку суспільства сім'я набула статусу основного соціального інституту. Процес формування сучасної сім'ї проходить у складних, суперечливих умовах сьогодення. Під впливом економічних, соціальних, демографічних факторів втрачається традиційна роль сім'ї. Але незважаючи на це, сім'я в українській традиції базується на пріоритетах взаємності, повазі до особистості кожного члена родини, спільних інтересах та спільній діяльності. З родинних стосунків починаються відносини з сусідами, суспільством, державою і базуються вони на доброзичливості, любові й толерантності. Саме в сім'ї дітям прищеплюються найкращі якості: добро, гідність, ввічливість, повага, освіченість, виховується почуття любові до Батьківщини.

Зміна поглядів на виховання дитини та власне цього процесу — і є історичний розвиток людства. У давні часи, на ранніх стадіях розвитку людського суспільства, дитина не являла собою особливої цінності. В суворих умовах тогочасного життя, з високим рівнем народжуваності й дитячої смертності, факт народження дитини та її смерті не брався близько. Сім'єю для дитини тоді були всі люди, які її оточували. Пізніше, в період раннього середньовіччя, дітей зазвичай віддавали на виховання в монастирі, розлучаючи при цьому з рідними на тривалий час. Стала середньовічна сім'я була патріархальною, в ній дитина повністю залежала від волі батьків. І лише в нову епоху дитина виступає в сім'ї як окрема особистість. Враховуються її потреби, бажання та інтереси. Сучасна дитина займає чільне місце в родині, виконуючи функцію управління, оскільки всі члени сім'ї працюють над забезпеченням саме її потреб. Турботливе ставлення до дітей у сім'ї, любов — це і є результат історичного розвитку сім'ї як соціального інституту.

Три покоління сім'ї

«З родини йде життя людини», «Без сім'ї нема щастя на землі», «Сім'я — ключ до щастя» — твердять українські народні прислів'я і приказки. Такі ж афоризми є і в інших народів.

Філософська думка

«Сім'я — це той природний первинний осередок, де реалізується краса людського життя, куди приходять відпочивати переможні сили людини, де ростуть і живуть діти — головна радість життя».

*А.С. Макаренко,
український радянський педагог і письменник*

«У сім'ї шліфуються найтонші грані людини-громадянина, людини-трудівника, людини — культурної особистості. Із сім'ї починається суспільне виховання. У сім'ї, образно кажучи, закладається коріння, з якого виростають потім і гілки, і квітки, і плоди. Сім'я — це джерело, водами якого живиться повноводна річка нашої держави. На моральному здоров'ї сім'ї будується педагогічна мудрість школи».

*В.О. Сухомлинський,
український педагог, публіцист, письменник, поет*

Тож безсумнівно, сім'я займає особливе місце в людському суспільстві. Саме на неї покладені суспільством важливі функції, що дозволяють йому відтворюватися й розвиватися.

Серед найважливіших можна назвати такі:

Репродуктивна функція — народження дітей, продовження людського роду. Завдяки суспільним нормам, що врегульовують сімейні стосунки, піклування про дітей покладається на конкретних дорослих, чим забезпечується їх виживання.

Функція соціалізації, тобто формування особистості дитини, її виховання.

Економічна функція, що включає забезпечення певного рівня життя родини, організацію її побуту тощо.

Функція регулювання статевих відносин, оскільки суспільні норми, законодавство, звичаї та традиції встановлюють суспільно прийнятні форми висловлення сексуальних почуттів та способи їх реалізації.

Функція психологічної підтримки членами сім'ї одне одного. Гармонійні стосунки в родині дозволяють її членам долати перешкоди, переживати складні моменти життя. Саме на родину покладається формування в дитини усвідомлення важливості існування сім'ї як соціального інституту.

Сім'я є мікроколективом, який відіграє найважливішу роль у становленні та вихованні особистості. Сім'я робить життя повнокровним. Сім'я дає щастя. Сім'я передає молодій особистості, яка перебуває у процесі становлення, досвід попередніх поколінь. Саме в тісному родинному спілкуванні відбувається первинна соціалізація індивіда.

Батьки в ранньому віці мають виховувати дитину не словами й наріканнями, яких вона не розуміє, а засвоєнням певних навичок із власної поведінки, що стануть основою характеру дитини. У цей період дитина пізнає світ, але за відсутності знань і досвіду вона сприймає його через

Татова технологія

призму батьківського світогляду. Діти вбирають у себе насамперед те, що чують від батьків і що ті демонструють власним прикладом. У процесі родинної соціалізації діти переймають як позитивні, так і негативні якості поведінки батьків. Тому різного роду суперечки між батьками погано впливають на дітей.

У дошкільному віці діти особливо прив'язані до батьків, і саме в цей період закладаються основні риси їхньої поведінки та характеру. З початком шкільного життя розширюється простір спілкування дитини, вона переходить від ігор до організованої діяльності. Це супроводжується новими відчуттями та життєвими ситуаціями, в яких дитині не завжди легко розібратися без батьківської допомоги. Батьки допомагають дитині порадами, власним прикладом формують манеру поведінки. Особливу увагу становленню особистості дитини батькам слід приділяти в юнацькому віці, коли відбувається процес дозрівання та дорослішання й дитина шукає свої пріоритети. Завдання батьків — ненав'язливо спрямувати її у вірне русло розвитку.

У процесі соціалізації в сім'ї дитина засвоює основні види суспільних відносин — фізіологічних, психологічних, соціальних, економічних і культурних, які забезпечують готовність особистості до життєдіяльності в суспільстві. У сім'ї дитина отримує досвід спілкування з людьми різного віку та різної статі.

З віком для молодшої людини центр соціалізації зміщується з сім'ї до групи однолітків, а емоційні зв'язки зі своєю сім'єю дещо слабшають. Однак вчені довели, що це стосується лише певних сфер життя, і для більшості молоді батьки залишаються найближчими людьми.

Яким чином батьки допомагають становленню особистості дитини? З якими труднощами у цьому процесі вони стикаються?

Поміркуйте над словами Августина Аврелія: «Дайте мені інших матерів, і я дам вам інший світ». Як ви вважаєте, що мав на увазі філософ?

§ 7. РОЛЬ ШКОЛИ ТА ОДНОЛІТКІВ У СОЦІАЛІЗАЦІЇ ЛЮДИНИ

Корисно пригадати

Якою є ваша поведінка у школі та в колі друзів? Чому вона саме така? Чи відрізняється вона від поведінки в сім'ї і як саме?

Сім'я — не єдиний чинник, що впливає на те, ким ми є. Надзвичайно важливу роль у становленні й розвитку соціальної практики має школа. Ми відчиняємо двері у неповторний світ спілкування, досягнувши шестирічного віку. Ми поринаємо у потік інформації, нових знань, спостережень. Саме зі школою згодом ми пов'язуватимемо становлення себе як особистості.

У школі нас навчають вчитися, самостійно оволодівати знаннями і застосовувати їх на практиці.

Розвивальна функція школи формує вміння спілкуватися, приймати рішення, критично мислити.

Мовою документів

**Закон України «Про освіту»
від 23 травня 1991 р. № 1060-XII**

Метою освіти є всебічний розвиток людини як особистості та найвищої цінності суспільства, розвиток її талантів, розумових і фізичних здібностей, виховання високих моральних якостей, формування громадян, здатних до свідомого суспільного вибору, збагачення на цій основі інтелектуального, творчого, культурного потенціалу народу, підвищення освітнього рівня народу, забезпечення народного господарства кваліфікованими фахівцями.

**Закон України «Про загальну середню освіту»
від 13 травня 1999 р. № 651-XIV**

Стаття 3. Загальна середня освіта спрямована на забезпечення всебічного розвитку особистості шляхом навчання та виховання, які ґрунтуються на загальнолюдських цінностях та принципах науковості, полікультурності, світського характеру освіти, системності, інтегрованості, єдності навчання і виховання, на засадах гуманізму, демократії, громадянської свідомості, взаємоповаги між націями і народами в інтересах людини, родини, суспільства, держави.

Стаття 5. Завданнями загальної середньої освіти є:

- виховання громадянина України;
- формування особистості учня (вихованця), розвиток його здібностей і обдарувань, наукового світогляду;
- [...] підготовка учнів (вихованців) до подальшої освіти і трудової діяльності;
- виховання [...] поваги до Конституції України, [...] прав і свобод людини і громадянина, почуття власної гідності, відповідальності перед законом за свої дії, свідомого ставлення до обов'язків людини і громадянина;
- реалізація права учнів (вихованців) на вільне формування політичних і світоглядних переконань;
- виховання шанобливого ставлення до родини, поваги до [...] державної та рідної мови, національних цінностей Українського народу та інших народів і націй;
- виховання свідомого ставлення до свого здоров'я та здоров'я інших громадян як найвищої соціальної цінності [...]

У школі

На вулиці

Важливою ланкою шкільного освітнього простору є **професійне спрямування**, яке реалізується у старшій школі завдяки профільному навчанню.

Виховна функція школи спрямована на формування світогляду, моральних принципів та етичних норм поведінки, ставлень і ціннісних орієнтацій.

Школа надає нам можливість спілкування з однолітками, що набуває особливого значення в перші роки навчання. У такому спілкуванні дитина виявляє свої інтереси, збагачує власне освітнє поле за рахунок обміну різноманітною інформацією, укріплюється у своїх нахилах. У процесі спілкування з ровесниками дитина навчається презентувати себе, відстоювати власну позицію, переконувати або підкорятися, опановує закони взаємин у дитячому колективі.

Центральною ланкою шкільних стосунків є взаємини «учень — учитель». Школа загалом і вчитель зокрема є моделлю тих відносин і процесів, які

Початок шкільного життя

Спільна справа

відбуваються в суспільстві. Оскільки на школу і вчителя покладається формування підростаючого покоління, а отже, розвиток інтелектуального і духовно-морального потенціалу суспільства, то саме від школи значно залежать стан і перспективи розвитку нашої держави. Школа і педагог впливають на формування вашої самооцінки, процеси вашого самовизначення, самопізнання, самореалізації, становлення відносин з однолітками й дорослими, вибір професії, формування системи цінностей і норм.

Необхідною умовою позитивного досвіду соціалізації в школі є сприятлива атмосфера взаємодії та взаємоповаги між вами, учнями, й учителем. Формування особистості кожного з вас залежить від ставлення. Аби ви почувалися повноцінними особистостями, шкільне навчання має відбуватися на основі діалогу, а не підкорення.

У школі ви здобуваєте авторитет та довіру, стаєте лідерами, вчитеся співпрацювати. Ці якості відшліфовуються і в позаурочній діяльності. Школа дає вам можливість творчо збагачуватися і розвиватися в гуртках за інтересами (спорт, музика, декоративно-прикладне мистецтво, наука, техніка).

Серед основних принципів, що лежать в підґрунті сучасної освіти, є принцип демократизму, який передбачає ваше залучення до шкільного самоврядування. Таким чином ви берете на себе певні зобов'язання та частину відповідальності, набуваючи навички участі в житті суспільства.

Шкільне самоврядування є прототипом самоврядування суспільства. Шкільний колектив, який складається з учнів, учителів та адміністрації, об'єднує низка спільних інтересів, вирішення яких потребує активності кожного та тісної співпраці. Задля реалізації власних прагнень, ви об'єднуєтеся та створюєте ор-

Філософська думка

«Учитель — перший і головний світоч в інтелектуальному житті школяра; він пробуджує в дитини жадобу знань, повагу до науки, культури, освіти.

Праця вчителя ні з чим не зрівнянна... Ткач уже через годину бачить плоди своєї праці; сталевар через декілька годин радіє вогненному потоку металу; орач, сіятель, хлібороб через кілька місяців милуються колоссям і зерном, вирощеним у полі... Учителю потрібно трудитися роки й роки, щоб побачити предмет своєї творчості; буває, що проходять десятиріччя і ледве починає виділятися те, що замислив; ніхто частіше від учителя не буває незадоволеним, ні в якій праці помилки і невдачі не призводять до таких важких наслідків, як в учительській...»

В. О. Сухомлинський,

український педагог, публіцист, письменник, поет

гани самоврядування, що передбачено Законом України «Про освіту».

Кожен шкільний колектив має власні традиції та звичаї, на основі яких і формуються засади шкільного та учнівського самоврядування. Тому немає конкретно визначених правил та структури шкільного самоврядування. Існують різні його моделі, але в кожному випадку воно створюється з певною метою, вирішує певні завдання, має свого голову, раду та дорадчі органи, свій статут та документи, якими регулюється.

Учнівське самоврядування виконує в школі такі функції:

Функцію **представництва**. Завдяки участі учнівської ради в обговоренні шкільних проблем і ухваленні рішень, формуванні думки учнів з питань шкільного життя, участі в роботі органів загальношкільного самоврядування.

Вирішення внутрішніх конфліктів шляхом посередництва на принципах добровільності.

Інформування учнів про шкільні проблеми і шляхи їх розв'язання, діяльність учнівської ради.

Функцію **організації шефства** старших учнів над молодшими.

Функцію **зовнішніх зв'язків**, тобто організації взаємодії з позашкільними структурами, органами самоврядування сусідніх шкіл, залучення зовнішніх ресурсів до розв'язання проблем учнів і школи в цілому.

Організаційну функцію, що виявляється у підтримці позашкільних, соціально значущих ініціатив школярів.

Правозахисну функцію, через яку здійснюється захист прав учнів у школі.

Коли учнівське самоврядування зароджувалося, йому відводилася лише певна роль в організації дозвілля, відпочинку, розваг. Але згодом у змісті його діяльності значне місце займають суспільно корисні справи, спрямовані

Вибори до шкільної ради

Визначте коло питань, розв'язання яких вплине на життя шкільної громади. <?

Які умови необхідні, на вашу думку, щоб забезпечити реалізацію кожної із зазначених функцій? <?

Мовою документів

Стаття 51 Закону України «Про освіту»

Вихованці, учні, студенти, курсанти, слухачі, стажисти [...] мають гарантоване державою право на [...] особисту або через своїх представників участь у громадському самоврядуванні, в обговоренні, вирішенні питань удосконалення навчально-виховного процесу, науково-дослідної роботи, призначення стипендій, організації дозвілля, побуту тощо.

на організацію життя, навчання, праці учнів, участь в управлінні школою, на захист прав й інтересів учнів.

Ваша участь в управлінні справами школи дозволяє підготуватися до життя в демократичному суспільстві, сформуванню власної демократичної культури. Засвоюючи навички самоврядування, вільного вибору і відповідальності, ви розвиваєте в собі бажання брати участь у громадському житті, реалізовувати свої права і свободи, відповідати за власні вчинки, вибирати свій шлях у житті.

Найактивніше процес набуття досвіду спілкування розгортається у ранній юності. У старшокласників посилюється інтерес до своєї особистості, що є умовою цілеспрямованої самоосвіти та самовиховання. Центром розвитку постає особистісне самовизначення, а вся діяльність та інтереси обертаються навколо вибору подальшого життєвого шляху. Старшокласники починають замислюватися над тими ж моральними проблемами, над якими замислюються й дорослі, особливе значення має не просто пізнання, а міжособистісні відносини, зокрема з особами протилежної статі.

Інколи, якщо потреби у спілкуванні не задовільняються, підліток може відчувати психологічний дискомфорт, що призводить до конфліктів у школі, в сім'ї, з однолітками, або до відчуження від них і зниження їхньої значущості в очах підлітків, до пошуків інших шляхів самоутвердження та альтернативного середовища спілкування. У результаті молода особа може опинитися в хуліганських угруповуваннях, які, на думку підлітка, дають йому свободу дій, взаємин, більшу можливість для вияву власного «Я». Проте

заввичай це призводить до проблем аморальної, асоціальної поведінки і навіть злочинності, що може завдати непоправної шкоди подальшому життю молоді.

Тому завжди необхідно прагнути до конструктивного вирішення подібних конфліктів, адже результатом цього є розвиток взаємопорозуміння конфліктуючих осіб або груп, розширення сфери і способів співпраці, розвиток стосунків з однокласниками та друзями.

Але найважливішим є те, що конструктивно вирішений конфлікт може трансформуватися у джерело особистісного зростання людини, підвищення її самооцінки та ставлення до неї оточуючих.

? Які можливості для самореалізації надає вам спілкування з друзями в школі? А участь у шкільному самоврядуванні? Наведіть приклади.

Однокласники

§ 8. ПОНЯТТЯ СУБКУЛЬТУРИ

ТА ОСНОВНІ МОЛОДІЖНІ СУБКУЛЬТУРИ

Культура особистості визначається глибиною засвоєння нею надбань загальнолюдської матеріальної й духовної культури. Особистість є і творінням культури, і її творцем водночас. Через освоєння культури формуються духовний світ особистості та її воля, почуття, розум, віра. Усе, що поліпшує життя людини, розвиває її індивідуальність, спонукає не лише споживати надбання попередніх поколінь, а й творити нові матеріальні та духовні цінності, варте існуванню.

Культура окремої соціальної групи, яка чимось відрізняється від загальної культури, що панує в суспільстві, називається *субкультурою* (префікс *суб-* означає *під-*).

- **Субкультура** — результат постійної взаємодії людей, яка відбувається в особливих умовах. При цьому цілісна культура, як правило, не зводиться до простої суми субкультур. Свій внесок у культуру роблять різні спільноти та окремі особистості, які є носіями різних субкультур.

Час від часу в історії людства виникають нові субкультури. Деякі з них зникають, інші набувають стійкості та входять до загальнолюдської культури. Так, субкультура ромів, що з'явилася багато століть тому, вплелася до низки культур Європи і Латинської Америки.

І все ж, не варто забувати, що субкультури виникають саме всередині традиційних культур. Тому традиції, новаторство й наступність є необхідними для збереження, оновлення, передання культурного досвіду наступним поколінням. Спілкування між поколіннями дозволяє відтворюватися стійким цінностям культури, і тим самим сприяє консолідації нації.

Молодіжна культура, а точніше субкультура, виокремилася у специфічну соціокультурну сферу в другій половині XX ст., тоді, коли виникла індустрія молодіжної моди, розваг, міжнародного молодіжного туризму, набирає обертів шоу-бізнес, орієнтований на людей віком від 15 до 30 років. Організація виховання і навчання молоді за віковим принципом сприяє виробленню специфічної «молодіжної» самосвідомості і відповідного стилю життя. Для молодіжної субкультури характерні такі явища, як сленг, що швидко змінюється, прагнення до освоєння нових форм комунікації (мобільний зв'язок та Інтернет), а також нові сфери діяльності, що виникають завдяки суспільним змінам.

Це цікаво!

Поняття субкультура виникло в англomовній соціології. Ним позначали процеси, що відбуваються у кримінально орієнтованому молодіжному середовищі з протиправними нормами поведінки. Із середини 60-х років XX ст. зміст цього поняття змінився. Його почали використовувати на означення норм, цінностей і звичаїв різноманітних верств населення, тобто того, що відрізняє особливе світосприйняття та стиль життя. За допомогою субкультури відбувається соціальна ідентифікація членів певної спільноти.

? Чи можуть надбання субкультури стати класикою національного та світового рівня?

Носії субкультури приймають не лише притаманні їй цінності та світогляд, а й зовнішні атрибути, на кшталт одягу та зачіски. Зростання рівня освіти, розширення кола безпосереднього спілкування, доступ до ширшого спектру соціокультурних цінностей зумовлюють появу якісно нових потреб, ціннісних орієнтацій і цілей, які тісно пов'язані з загальними соціальними умовами. Задля задоволення цих потреб носії певних субкультур зазвичай створюють власні клуби, періодичні видання, громадські організації. Саме можливість спілкуватися з подібними до себе та зовнішня атрибутика, що дає можливість продемонструвати свою позицію в соціумі, приваблюють підлітків у формальних і неформальних молодіжних об'єднаннях, субкультурах.

Це цікаво!

Появу вальсу можна назвати першим виявом субкультури другої половини XVIII ст. У Відні задля вальсування відчиняли великі танцювальні зали, в яких могли розміщуватися до трьох тисяч пар. У 1812 р. танець з'явився в Англії під назвою «німецький вальс» і викликав сенсацію, досягнувши найбільшої популярності у 1816 р. Це був незвичайний танець для тієї доби.

Проте, багато хто вважав вальс аморальним. Поява танцю в Росії не підтрималася офіційними керманичами країни — вальс так і не знайшов шляху до сердець ані Єкатерини II, ані Павла I, а особливо до його дружини Марії Федорівни. Зійшовши на престол, Павло I спеціальним указом заборонив танцювати вальс у Росії, і до смерті його дружини двері до царського палацу вальсові були зачинені. Однак на приватних балах після Вітчизняної війни 1812 р. вальс став одним з найлюбленіших танців.

Вальс — субкультура XIX століття

XX століття можна відзначити як найщедріше на молодіжні субкультури: хіпі, панки, рокери, металісти, футбольні фанати тощо. Причиною виникнення молодіжних субкультур є спроба самореалізації молоді, бажання привернути до себе увагу оточення. Молодь бажає належати до якоїсь соціальної групи, водночас протиставляючи себе суспільству. Субкультура дає їй можливість висловити свій протест дорослому світові, і водночас готує до життя в ньому.

Представники цієї частини молоді мають свою ідеологію, стиль і спосіб життя. Вони виділяються своїм зовнішнім виглядом: зачіскою, одягом; слухають специфічну музику. Іноді (хоча й не завжди) способи відстоювання власних світоглядних та життєвих позицій носять агресивний характер. Інколи

на основі різних типів молодіжної субкультури створюються неформальні організації.

Хоча в демократичних державах існує набагато більше можливостей для розвитку молодіжних субкультур, певні субкультури існують і в тоталітарних державах. Так, у Радянському Союзі виникли субкультури *стиляг* і *бардів*.

- **Стиляги** — це радянська молодіжна субкультура, що існувала в другій половині 40–50-х років минулого століття. Представники цієї субкультури своїм еталоном обрали американський спосіб життя і були проти стереотипів поведінки, нав'язаних населенню СРСР, проти одноманітності в одязі, стилі життя, музиці.

Перші стиялиги носили широкі штани, мішкуваті піджаки, широкополі капелюхи, кольорові шкарпетки та червоні краватки. З часом їхній стиль змінився: з'явилися вузькі штани «дудочки», зачіска «кок», вузенька краватка-«оселедець», що зав'язується маленьким вузлом, та парасолька-тростинка. Стиляги надавали перевагу західній музиці: фокстроту, танго, рок-н-ролу.

Тоді в країні велася напружена боротьба з молоддю, що «вклонялася» західному стилеві життя. Стиляг називали «безрідними космополітами», на них малювали карикатури та писали критичні статті у пресі. Їх вважали потенційними ворогами радянської влади. Студента могли навіть виключити з вищого навчального закладу за те, що він слухає рок-н-рол.

Інша молодіжна субкультура Радянського Союзу — це *бардівський рух*, що з'явився у 1950-ті роки і розквів у 1970-ті. Він виник на основі студентських і туристичних пісень, що відрізнялися від офіційних, котрі лунали з державних радіостанцій і телебачення, особливою душевністю, лірикою, неформальним ставленням до людини та її почуттів. Бардівська пісня набула надзвичайної популярності з поширенням магнітофона. Уся Країна Рад із задоволенням слухала пісні Булата Окуджави, Володимира Висоцького, Юлія Кіма, Юрія Візбора.

Народження української бардівської пісні можна віднести до 1980–1990-х років. Її найяскравішими представниками є Тризубий Стас, Ольга Богомолець, Володимир Шинкарук та ін.

Стиляги

Бард

Байкери

На рок-концерті

Нині, коли можливості спілкування з представниками інших країн майже необмежені, молодь приєднується до глобальних субкультур, нових для нашого суспільства.

Однією з них є субкультура **байкерів** (від англ. *bike* — мотоцикл). На відміну від звичайних мотоциклістів, мотоцикл для байкера є частиною життя. Найповажнішими мотоциклами у байкерів вважаються ті, що виготовлені власними руками.

Цей рух народився у США і згодом проник до Європи. Деякий час байкери були розділені на кілька агресивних і ворожих угруповань. Сьогодні діяльність байкерів носить мирний характер. Вони влаштовують численні мотошоу, куди запрошують музикантів та каскадерів.

Зазвичай підґрунтям для формування молодіжної субкультури стає музика. Так, загальновідомі такі субкультури: **рейвери**, **рокери** чи **xip-хоп**.

Найважливішими елементами субкультури **xip-хопу** є читання репу, **брейк** — танцювальний елемент даної субкультури, **графіті** —

Мовою документів

Кодекс честі байкера (витяг)

Байкер зобов'язаний допомогти братові на дорозі.

Байкер не боїться смерті, але він має зробити все, щоб їй запобігти, і не тільки своєї, а й братів.

Байкер зобов'язаний пропагувати свій спосіб життя та навчати всіх, хто хоче жити так само.

Байкер не може образити жінку.

Байкер поза політикою, політика байкера — свобода від політики.

Питання кодексу честі вирішуються тільки на зборах байкерів та клубів.

Ніколи не провокувати бійку. Вступати в бійку лише в разі крайньої необхідності — для захисту кольорів клубу, честі жінки та життєвого принципу, і тільки після першого удару супротивника.

Байкер залишається байкером завжди й будь-де, незалежно від пори року та природних умов, оскільки байкер — це не тимчасове захоплення, а сенс усього життя.

Байкер завжди має дотримуватися кодексу честі байкерів.

оригінальні малюнки на стінах чи інших поверхнях, нанесені фарбою з балончиків, *ді-джеїнг* — музичний супровід для репу і брейку, хоча він може існувати й окремо. До субкультури хіп-хопу відносять ще й деякі види спорту: скейт-борд — катання на роликах, бейсбол, баскетбол, сноубординг.

Візитівка

Бенксі — псевдонім відомого англійського художника графіті. Справжня особа Бенксі, який почав створювати графіті наприкінці 90-х років минулого століття, і досі не встановлена. Завдяки своєму таланту та гострим суспільним темам, яким присвячені його роботи, художник набув популярності не лише на батьківщині, а й у всьому світі. Так, 2005 року він розмалював Ізраїльський роздільний бар'єр, що відділяє державу Ізраїль від Західного берега ріки Йордан. На його графіті зображені сходи, що йдуть угору та зникають за стіною, а також діти, які виколупують дірку у стіні.

Хіп-хоп — субкультура, яка наразі перебуває на стадії свого найактивнішого розвитку та масового впливу на молодь всього світу.

Історія хіп-хопу — це приклад того, як протягом одного покоління босяцький фольклор американського гетто перетворився на світовий мейнстрім, а дворові хулігани — на суперзірок. Легенда свідчить, що започаткував цей рух приблизно у 1969 р. ді-джей Кул Херк, який мешкав у районі Південний Бронкс у Нью-Йорку. Під час одного зі своїх виступів Кул Херк почав розмовляти з глядачами в такт музиці, привівши до виникнення музичного стилю реп, завдяки якому хіп-хоп здійснив справжній прорив. За репом закріпилася слава політичної музики. Але якщо спершу це був протест афроамериканців проти расизму, то згодом на передній план виходить суто протест.

Характерною особливістю субкультури *панків* є любов до швидкої та енергійної рок-музики, свободи, протест проти істеблішменту, консерватизму, авторитаризму, націоналізму, радикального капіталізму, а також наближення до ідеалів антирасизму й антифашизму. Ця субкультура виникла в середині 1960-х років у США і Великій Британії, коли під впливом «*Beatles*» та «*Rolling Stones*» з'явилося багато молодіжних гуртів, які грали рок-н-рол. У 1980-х роках панк розповсюджується і на території СРСР.

Молоді панки люблять шокувати суспільство антиконсервативним зовнішнім виглядом. Свою атрибутику вони понесли в маси і модну індустрію. Деякі з них віддають перевагу ірокезам — зачіскам з різнокольоровим волоссям, піднятим догори. Таким чином панки суттєво вплинули на перукарське мистецтво. До аксесуа-

Панки

Готи

рів панків належать ланцюги, металеві шпильки в одязі, шиповані напульсники, значки й нашивки з назвами улюблених груп чи політичними гаслами. В одязі вони дотримуються зручності: носять футболки, куртки, кеди, рвані й потерті джинси, кросівки. Деякі дівчата-панки наносять яскравий макіяж, одягають короткі спідниці та рвані панчохи. Ідеологія оригінального панку полягає у невизнанні будь-якого насилля й повазі до батьків.

Представники *готичної* субкультури (*готи*) тяжіють до естетики готичного роману, музики, фільмів, символіки смерті.

Перші готи з'явилися на початку 1980-х років на хвилі пост-панку. Панківський епатаж готи спрямували в русло пристрасті до вампірської естетики, темного погляду на світ. Елегантний готичний аристократ — чоловічий образ, що культивується субкультурою готів. Virізняється стилізація під образ джентльмена вікторіанської епохи з елементами вампіризму і пост-панківської екстравагантності: довге волосся, бліде обличчя, нафарбовані очі. У готів є навіть свої лінії одягу.

Що ж до естетики готів, то вона досить еkleктична і наповнена розмаїттям символів єгипетської, християнської, кельтської культур. Вичерпно представлена окультна символіка — використовуються пентаграми, перевернуті хрести, восьмипроменеві зірки (символ хаосу), прикраси зі скелетами та черепами. До готичних символів можна віднести й зображення кажанів. Основна музика — готик-рок, що супроводується моторошними текстами про життя, любов, смерть.

Виставки новинок ігрової індустрії в м. Лейпціг, Німеччина

Розвиток комп'ютерних технологій привів до виникнення таких субкультур, як *геймери* та *блогери*.

Геймер (від англ. *game* — гра) — людина, що захоплюється комп'ютерними іграми.

На жаль, надмірне захоплення іграми призводить до того, що деякі геймери плутають реальне життя з віртуальним. Проте більшість із них нормально почуваються в соціумі і навіть беруть участь у спеціальних змаганнях. Так, з 2000 р. проводиться всесвітній чемпіонат з комп'ютерних ігор World Cyber Games, який дозволяє молодим людям різних країн, незважаючи на будь-які мовні чи національні бар'єри, позмагатися у віртуальному просторі.

Блогери — це люди, які ведуть свої щоденники (так звані *блоги*) у всесвітній мережі Інтернет. Відмінність такого щоденника від звичайного полягає в його доступності багатьом людям.

Блогери дуже часто посилаються одне на одного, читають і коментують одне одного. Саме це динамічне спілкування дозволяє вважати блогерів окремою субкультурою. Ведення власних блогів, як потужний засіб самореклами, набуває надзвичайної популярності серед публічних людей, зокрема політиків і зірок шоу-бізнесу.

Блогери

Які субкультури породжує тоталітарна система, а які народжуються у країнах консолідованої демократії? Що у них спільного та відмінного?

ТЕМАТИЧНИЙ КОНТРОЛЬ

Перевір себе

1. Розкрийте поняття *соціалізація*.
2. Назвіть умовні фази людського життя.
3. Визначте основні риси гендерної соціалізації.
4. Визначте основні риси школи як місця соціалізації однолітків.
5. Які функції виконує шкільне самоврядування?
6. Розкрийте поняття «субкультура», назвіть основні молодіжні субкультури.

Поміркуймо

1. Що таке *вік*? Проаналізуйте свій вік, урахувавши хронологічний, біологічний та психічний чинники.
2. У чому полягає спільність та відмінність гендерної соціалізації хлопчиків і дівчаток?

3. Яке місце займає сім'я у вашому житті? Які функції сім'ї ви вважаєте для себе найважливішими? Аргументуйте свою думку.
4. Які з функцій учнівського самоврядування, на вашу думку, є найважливішими для шкільного життя?
5. Спілкування з однолітками може мати позитивні та негативні наслідки соціалізації. У чому вони виявляються?
6. Чому молоді люди об'єднуються у різні формальні й неформальні організації?

Працюємо творчо

1. Зобразіть схематично свій родовід.
2. Проаналізуйте розподіл гендерних ролей у побуті рідних, друзів, знайомих вам людей.
3. Використавши знання з історії, порівняйте соціальні ролі чоловіків і жінок у різні історичні періоди.
4. Складіть опис ідеального вчителя.
5. Робота вчителя, як і робота лікаря, є надзвичайно відповідальною. Від лікаря залежить здоров'я нашого фізичного тіла, наше самопочуття. Від вчителя залежить наше духовне здоров'я, ким ми станемо і як будемо почуватися в майбутньому. Як лікар лікує, вчитель формує, наставляє нас, вказує нам шлях. Лікар у своїй роботі керується клятвою Гіппократа, текст якої наводиться нижче. А яку клятву вчителя запропонували б ви?

Клятва Гіппократа

«Я засвідчую під присягою... Цінувати нарівні зі своїми батьками того, хто навчив мене лікарської умілості; Жити спільно з учителем, а при потребі — ділитися з ним своїми достатками; Його нащадків вважати своїми братами, а вмілість, якою вони захоцуть оволодіти, передавати їм безкорисливо і без письмової домовленості; Знаннями, усними повчаннями, правилами, інструментами та всім іншим, що передбачено навчанням, ділитися зі своїми синами, синами мого вчителя та учнями, пов'язаними зобов'язаннями і клятвою, даною за законами лікарської професії, але тільки з ними й ні з ким більше; Режим своїм хворим приписувати задля їхнього блага, відповідно до моїх знань і мого розуміння, утримуючись від завдання їм будь-якої шкоди; Ніколи не приписувати нікому на його прохання смертельного засобу і не підказувати йому способу здійснення подібного задуму;... Зберігати непорочність способу свого життя і власної лікарської майстерності;... Про що б я не дізнався під час виконання своїх професійних дій або крім них, що б не побачив і не почув про дії людського життя, які не слід будь-коли розголошувати, я змовчу, вважаючи це таємницею; Якщо я непохитно виконуватиму все, що засвідчив під присягою, нехай мені буде дано щастя в житті і в лікарській майстерності і слава у всіх людей на всі часи, але коли я зверну із праведної дороги або оскверню дану клятву, нехай моя доля стане для мене протилежною».

6. Опишіть власні культурні смаки та вподобання. Чи відносите ви себе до певної субкультури?
7. До яких субкультур ви могли би віднести звірів на цих кумедних фото?

ТЕМА **3**

СТЕРЕОТИПИ Й УПЕРЕДЖЕННЯ

Після вивчення цієї теми Ви

- Дізнаєтеся про роль стереотипів й упереджень у нашому житті
- Зрозумієте, чому дискримінація та упередження заважають нормальній життєдіяльності суспільства
- А отже, зможете стати неупередженою особою, яка усвідомлює значення толерантності у процесі спілкування з іншими людьми

§ 9. СТЕРЕОТИПИ ТА ЇХ РОЛЬ У ЖИТТІ ЛЮДИНИ ТА СУСПІЛЬСТВА

Корисно пригадати

Чому:

Поглянувши на форму робітника чи службовця, ми одразу ж визначаємо, до якої категорії працівників тієї чи іншої сфери діяльності він належить?

Розмовляючи з кимось, ми за говіркою визначаємо, представником якого регіону є наш співрозмовник?

Зустрівши в громадському транспорті молоду особу, ми можемо за її одягом, прикрасами та зачіскою визначити її приналежність до того чи іншого молодіжного угруповування?

Зайшовши до храму, ми одразу розуміємо, до якої зі світових релігій він належить?

Слово *стереотип* увійшло до загального вжитку з друкарської справи, де воно означало пластину, плиту з металу, гуми або пластмаси з точним відтворенням друкарського набору, що дає можливість водночас друкувати на кількох машинах, у різних місцях тощо. У переносному розумінні це слово означає: те, що часто повторюється, стало звичайним, загальноприйнятим, і чого дотримуються, що наслідують у своїй діяльності.

- **Соціальний стереотип** — це спрощений схематизований образ або уявлення про певний соціальний об'єкт або явище. Стереотипи характеризуються емоційною забарвленістю та стійкістю. Їх можна порівняти з таким природним явищем, як айсберг, лише 1/10 якого ми бачимо над поверхнею води. А що там унизу й до чого може призвести зіткнення з ним?

Уперше термін «стереотип» саме в цьому значенні використав класик американської журналістики Волтер Ліппман, який 1922 р. опублікував працю «Громадська думка». Цим словом він намагався дати характеристику

Візитівка

Волтер Ліппман (1889–1974)

Всесвітньо відомий політичний журналіст і соціолог, один з архітекторів американського неолібералізму. 1912 р. брав участь у передвиборчій кампанії Теодора Рузвельта, а 1916 р. приєднався до команди Вудро Вільсона. У 29-річному віці він став одним з делегатів Паризької мирної конференції, а також співавтором конвенції про створення Ліги Націй. В. Ліппман відомий тим, що ввів у широкий науковий вжиток поняття стереотипу. В основі його теорії лежить твердження, що пізнавальні можливості людини обмежені: людина не може знати все, бути абсолютно поінформованою, тому що навколишнє середовище занадто складне й мінливе. Долаючи різноманітність світу, людина систематизує знання про нього в категорії. Ці категорії — стереотипи, елементи псевдосередовища, за допомогою яких людина пристосовується до свого оточення. Стереотипи об'єднуються в системи стереотипів, які постають у вигляді повсякденних укладів, вірувань, навчань, соціальних інститутів тощо. Таким чином виникає стереотип, що охоплює всі системи стереотипів, під загальновідомою назвою «соціальна реальність».

методу, за допомогою якого суспільство розрізняє людей за категоріями. За визначенням Ліппмана, громадська думка «чіпляє ярлик» на базі певних характеристик.

Стереотипи виникають і закріплюються як результат суджень, що формуються під час співіснування в різних сферах життєдіяльності. У процесі еволюції суспільства стереотипи можуть з'являтися, еволюціонувати або зникати. Люди не формують стереотипи самостійно на базі власного досвіду, а переймають їх від родичів, знайомих та із засобів масової інформації. Найчастіше формування стереотипів, тобто стійких образів людини, групи або суспільного явища, відбувається непомітно для індивіда. Можливо, завдяки цьому вони утверджуються як стійкі еталони, що панують над свідомістю людини.

Стереотипи завжди сприймаються простіше, ніж реальні речі. Завдяки стереотипам найскладніші явища можна окреслити двома-трьома реченнями. Схематичне зображення стереотипу дозволяє нам зрозуміти співвідношення правдивої та хибної інформації в ньому. Тобто можна сказати, що стереотипам притаманна «економія мислення». Особливість стереотипів полягає в тому, що вони володіють підсвідомістю як окремого індивідуума, так і суспільства загалом. Вони впливають на наші дії, поведінку, судження про різні явища та навіть на хід суспільних подій.

Стереотипи виконують багато функцій як на індивідуальному, так і на груповому рівні. Серед них найголовнішими є відбір інформації, яка «просіюється» через стереотип; створення і підтримання позитивного образу себе та своєї групи (етносу, професійної групи тощо); обґрунтування й виправдання поведінки певної групи.

Існують різноманітні класифікації стереотипів. Наприклад, за змістом стереотипи поділяють на професійні, фізіогномічні та етнічні.

Професійні стереотипи — це узагальнені образи типових представників окремих професій. Наприклад, охоронця зазвичай уявляють схожим на героя голівудської кінострічки — широкоплечим мовчазним красенем з величезними кулаками, який вміє поводитися зі зброєю й володіє карате. Насправді ж охоронцеві зовсім не обов'язково бути саме таким. Головне для нього — відповідально ставитися до своєї роботи, вміти поводитися за певних обставин, здатність заздалегідь обмірковувати майбутні дії, виявляти серед оточуючих тих, хто може становити небезпеку, передбачати загрозу та вміти її відвернути.

Люди постійно стикаються із професійними стереотипами. Це набуває особливого значення в період, коли молодь обирає професію. Під впливом деяких стереотипів імовірна загроза припуститися помилки. Тому юнакам і дівчатам завжди потрібно пам'ятати, що уявлення про професію можуть бути неповними або викривленими, і тому слід вивчати й аналізувати інформацію з різних джерел.

Фізіогномічні стереотипи ґрунтуються на визнанні зв'язку між зовнішністю та рисами характеру людини. Наприклад, вважається, що люди з повними губами доброзичливі, а невеликі очі характеризують урівноважених осіб, вірних своїм ідеалам. При цьому необхідно пам'ятати, що у представ-

ників різних народів існують різні стереотипи щодо зовнішності. Так, деякі турецькі прислів'я говорять про дурість людей високого зросту та хитрість низькорослих, а англіїці не довіряють рудоволосим.

Етнічні стереотипи фіксують взаємини між етнічними групами, пов'язані з національним характером. Автостереотип етносу описує самосвідомість, уявлення етносу про себе. Гетеростереотип змальовує образ іншого етносу. Негативні стереотипи слід долати, адже такі уявлення погано впливають на розвиток діалогу різних етнічних культур. Інколи стереотипи використовують як зброю для пропаганди расизму та ксенофобії. Для прикладу можна навести антисемітську пропаганду в Німеччині у 20–30-х роках XX ст., яка стала ідеологічною основою холокосту та призвела до винищення 6 млн євреїв.

Етнічні стереотипи часто використовують політики з власною метою: одні — щоб вносити розбрат між різними народами, інші — щоб створити ґрунт для поєднання культур. Етнічні стереотипи використовують як інструмент в інформаційній війні, політичних змаганнях та чорному піарі.

Велика кількість стереотипів є результатом спрощеного сприйняття хитросплетінь складної системи життєдіяльності суспільства. У шаленому ритмі сучасного життя людям зазвичай бракує часу, щоб розібратися в істинній сутності того чи іншого явища, його емоційній характеристиці, тому люди

сприймають його механічно та, не замислюючись, відносять до певної групи чи категорії, тобто стереотипізують його.

Стереотипи дають змогу точніше передати суть повідомлення та зберегти час

? Назвіть приклади побутових, національних, соціальних стереотипів, з якими ми постійно стикаємось у повсякденному житті.

Це цікаво!

Проаналізувавши телевізійні ролики, британські вчені склали перелік найпоширеніших стереотипів у рекламі. До нього увійшли, зокрема, такі: Поганий одяг і зачіска — обов'язковий атрибут розумних людей (наприклад, учених).

Мами завжди знають, що саме з дитиною не так.

Будь-яка дурість чоловіка (наприклад, засунути собаку до посудомийної машини або пройтися у брудному взутті по чистій підлозі) викликає в дружини лише усмішку. Успіх кар'єри залежить тільки від вашої здатності створювати враження на керівника.

Діти ніколи не їдять фрукти й овочі.

Усі мешканці скандинавських країн — біляві та вродливі.

Чоловікам і жінкам надзвичайно подобається процес керування автомобілем, який ніколи не буває напруженим або нудним.

Чоловіки завжди ледачі, жінки — навпаки, постійно в клопотах, зазвичай по господарству.

Будь-який медичний препарат діє одразу й має гарантований ефект.

Шоколад змушує жінок впадати в ейфорію.

Найцікавіше заняття молоді — їсти чіпси.

Чи згодні ви з цими стереотипами? Які ще стереотипи ви помічали в рекламі різноманітних товарів чи послуг?

для його сприйняття. Зокрема, для масової комунікації важливо використовувати масові стереотипи, щоб інформацію сприйняла більшість соціуму. Найчастіше їх використовують у рекламі. Наприклад, було помічено, що, обираючи певний продукт, покупець орієнтується не на раціональну інформацію, яка допомогла б його обрати, а на ту, що не суперечить вибору, який він зробив раніше, та підтвердить його звичні уявлення й установки.

Зрозуміло, що відповідно до того, як суспільство складається з різноманітних соціальних груп, верств, страт, що різняться за конфесійними, національними, соціальними, політичними та гендерними ознаками, стереотипи також поділяються на групові, національні, державні, регіональні, релігійні, расові, соціальні, гендерні, політичні та інші.

Чому, на вашу думку, людський загальний сприймає стереотипні уявлення як достовірні? Які шляхи впливу варто використати для подолання стереотипних уявлень?

§ 10. ПОНЯТТЯ ДИСКРИМІНАЦІЇ ТА УПЕРЕДЖЕННЯ

Корисно пригадати

З курсу правознавства пригадайте, що говорять Конституція та закони України про ставлення до представників різних етнічних та релігійних груп. Чи всі вони користуються рівною повагою та правами?

- **Дискримінація** (від лат. *discriminatio* — розрізнення) — навмисне обмеження або позбавлення прав певних категорій громадян за їхньою расовою або національною належністю, політичними або релігійними переконаннями, статтю тощо.

На думку експертів правозахисної організації «Міжнародна амністія», дискримінація заперечує саму ідею прав людини. Це систематична відмова у повному спектрі прав окремим особам і категоріям людей через те, ким вони є і якої думки дотримуються. Людині дуже просто в чомусь відмовити, якщо вважати її «недолудиною». Саме тому міжнародне право з прав людини ґрунтується на принципі повної заборони дискримінації. Цей принцип знайшов своє відображення у Загальній декларації прав людини та багатьох інших міжнародних конвенцій та угод, до яких приєдналася й Україна.

Однак дискримінація за такими ознаками, як расова чи етнічна приналежність, соціальне походження, віросповідання, стать, сексуальна орієнтація, вік та стан здоров'я, або навіть за декількома з них одразу, залишається досить поширеною в різних формах у всіх країнах світу.

Дискримінація тягне за собою низку негативних наслідків:

- призводить до приниження гідності окремої особистості або групи індивідів, позбавляє їх участі в суспільно-громадському житті;

- обмежує комунікацію (яка є невід'ємним процесом взаємодії між людьми, завдяки чому відбувається обмін інформацією, досвідом і виявляється сутність людини);

- призводить до страждань, комплексу неповноцінності, постійних внутрішніх переживань і дискомфорту тих людей, які зазнають дискримінації.

Яскравий приклад дискримінації за станом здоров'я — дискримінація інвалідів, яка є особливо відчутною у країнах, що розвиваються. Люди з особливими потребами становлять 10 % населення нашої планети, а в деяких країнах, що розвиваються, ця частина сягає 20 %. Вони становлять найвразливішу меншість у світі. Інколи інваліди позбавлені навіть базового досвіду. Їм не завжди вдається закінчити школу, дуже часто вони не мають можливості отримати роботу і навіть створити родину, брати повноцінну участь у житті суспільства. Наприклад, відсутність спеціальних умов для пересування містом для людей на візках призводить до того, що вони мусять проводити увесь час у межах оселі.

Ще один приклад такої дискримінації — це особи з ВІЛ/СНІД. Людям з таким статусом, або навіть тим, кого просто в цьому підозрюють, можуть відмовити в отриманні медичних послуг, житла чи роботи, у в'їзді до іноземної держави,

Українські параолімпійці

від них можуть відвернутися друзі чи колеги. Інколи їх виганяють з власної родини; відомі навіть випадки фізичного насилля та вбивства. У результаті страх підкоритися дискримінації утримує людей від того, щоб звернутися за допомогою в лікуванні або відкрито визнати свій статус. Таким чином суспільство позбавляється можливості вживати певних заходів щодо боротьби з епідемією.

Інша поширена форма дискримінації — дискримінація за віком, або *ейджизм*. Так, зазвичай роботодавці оголошують вакансії з певними обмеженнями за віком.

Це цікаво!

Прочитайте оголошення про заміщення вакансії директора філії, яке було розміщено на одному з веб-сайтів із працевлаштування:

Національний лідер на ринку страхування життя оголошує відкриття вакансії на заміщення посади директора філії (агенції) — керівника активних продажів страхових та фінансових послуг фізичним особам. Вимоги до кандидата: чоловік, віком 30–45 років, з вищою профільною освітою та досвідом роботи на керівних посадах не менше 5 років, готовий вчитися; проживання в Києві — не менше 2 років; досвід роботи у страхових кампаніях обов'язковий.

Чи помітили ви у цьому оголошенні вияви дискримінації? За якими ознаками? Які з наведених вимог до кандидата ви вважаєте обґрунтованими, а які — ні?

Негативним явищем є людські забобони, пересуди й упередження.

● **Упередження** — це несправедлива, хибна думка, яка з'являється щодо будь-кого або чого-небудь заздалегідь, без ознайомлення, та пов'язане з нею відповідне ставлення; тобто це антипатія, заснована на стереотипах.

Упередження сильніші серед осіб із невисоким соціальним статусом або серед таких, чий статус різко погіршився. Упередження і дискримінація взаємопов'язані: упередження призводять до дискримінації, а дискримінація підтримує упереджене ставлення.

Люди часто використовують упередження для підтвердження власних суб'єктивних суджень, для того щоб виправдати свою дискримінаційну поведінку. Зазвичай людина не усвідомлює власного упередженого ставлен-

Мовою документів

Загальна Декларація прав людини від 10.12.1948 р.

Стаття 1. Усі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності та правах. [...]

Стаття 2. Кожна людина повинна мати всі права і свободи, проголошені цією Декларацією, незалежно від раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних або інших переконань, національного чи соціального походження, майнового, станового або іншого становища...

Стаття 7. [...] Усі люди мають право на рівний захист, від якої б то не було дискримінації, що порушує цю Декларацію. [...]

Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950 р.

Стаття 14. Заборона дискримінації.

Користування правами та свободами, визнаними в цій Конвенції, має бути забезпечене без дискримінації за будь-якою ознакою — статі, раси, кольору шкіри, мови, релігії, політичних чи інших переконань, національного чи соціального походження, належності до національних меншин, майнового стану, народження, або за іншою ознакою.

Міжнародна Конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації від 21.12.1965 р.

Стаття 1. Расова дискримінація — це будь-яке розрізнення, виняток, обмеження чи перевага за ознаками раси, кольору шкіри, родового, національного чи етнічного походження, метою або наслідком яких є знищення або применшення визнання, використання чи здійснення на рівних засадах прав людини та основних свобод у всіх галузях суспільного життя [...] засуджується будь-яка пропаганда і забороняється будь-яке заохочування расової дискримінації. [...]

Рамкова конвенція про захист національних меншин від 01.02.1995 р.

Стаття 4. Сторони зобов'язуються гарантувати особам, які належать до національних меншин, право рівності перед законом та право на рівний правовий захист. Тому будь-яка дискримінація на підставі приналежності до національної меншини забороняється.

Конституція України від 24.08.1996 р.

Стаття 24. Громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом. Не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками.

? Прочитавши документи, зверніть увагу на час їх прийняття. Як ви вважаєте, чому протягом тривалого періоду на державному та міжнародному рівнях приймаються документи з протидії дискримінації, котрі щоразу підкреслюють їх значущість?

Декларація прав людини і громадянина на поштовій марці

походження. Тому на національному рівні держави приймають відповідне законодавство, яке дозволяє боротися й запобігати виявам дискримінації та расизму.

ня до інших і вважає, що це наслідок об'єктивного досвіду та оцінки конкретних фактів чи вчинків. Так, через упередженість керівник може вважати, що всі його підлеглі — ледачі й некомпетентні, хоча насправді це не так.

Боротися із упередженнями можна, лише зосереджуючись на ситуаціях співпраці та взаємодії, орієнтуючись на підвищення статусу.

Для захисту цих прав важливе значення має міжнародна співпраця, яскравим представником якої є Організація Об'єднаних Націй. ООН проголошує рівноправ'я жінок і чоловіків, рівність прав малих і великих націй, розвиток поваги до прав і свобод людини незалежно від раси, статі, мови та релігії. Забезпечення рівних прав відображено в *Загальній декларації прав людини*. На її основі розроблено програму спільних дій держав щодо захисту цих прав.

Держава лише тоді є демократичною, коли вона справді забезпечує вільний і рівний розвиток усім своїм громадянам незалежно від їхнього

§ 11. ТОЛЕРАНТНІСТЬ

Корисно пригадати

Чи завжди оточуючі поділяють наші смаки та вподобання? Чому?

- **Толерантність** (від лат. *tolerantio* — терпіння) — моральна якість, що виявляється в повазі інтересів, почуттів, звичок інших людей. Це терпиме ставлення до думок, що не збігаються з власними думками, позиціями, віруваннями, терпимість до критики, до поведінки інших. Вона передбачає захист та обґрунтування власної позиції.

Термін «толерантність» у систему суспільних відносин прийшов до нас з медицини, де означає втрату організмом захисної реакції проти вірусів та

сторонніх організмів. Таким чином організм не бореться, а при звичається до чужорідних організмів.

1995 р. ЮНЕСКО зробила спробу сформулювати офіційне значення толерантності у «Декларації принципів толерантності». Серед всього іншого, в цьому вичерпному документі толерантність означає «повагу, прийняття та поцінування розмаїття світових культур, форм самовираження й способів виявлення людського ества... Толерантність є гармонія у різноманітності».

Іноколи замість терміна «толерантність» вживають його синонім — слово «терпимість». Проте деякі дослідники із таким вживанням не погоджуються, наголошуючи, що терпимість означає лише здатність поблажливо ставитися до іншої точки зору, навіть певну зверхність щодо цього відмінного погляду. Толерантність натомість передбачає прихильність, готовність до діалогу та співпраці.

Головною вимогою толерантної культури є вільне сповідування кожним громадянином, суспільною групою, суспільством у цілому обраних моральних, суспільно-політичних, світоглядних поглядів, а також терпиме, поважне ставлення до подібного вибору інших. Тому для толерантності вирішальним є розуміння поглядів, звичок, почуттів, відмінних від власних.

Толерантність є обов'язковим принципом будь-якого демократичного суспільства та соціальної держави, адже це взаємоповага через взаєморозуміння. Вона необхідна для мирного існування в усьому світі та в усіх сферах життя. Недарма основні релігії світу приділяють велику увагу толерантності.

Толерантність є необхідною умовою досягнення гармонії в суспільстві й особистого щастя кожної людини. Без неї неможливо досягти високих позитивних взаємовідносин на всіх рівнях особистого, соціального і політичного життя як у середині країни, так і в системі міжнародних відносин.

Одним із ключових принципів співжиття в мультикультурному суспільстві є виховання толерантності. Це підкреслюють вітчизняні і зарубіжні вчені. Наприклад, американські

Порівняйте зміст різних релігійних канонів про те, яким має бути ставлення до людей. Що спільного в них? Які канони ви додали б іще?

Мовою документів

Брахманізм: Не робіть іншим того, що було б боляче вам, якби було зроблено вам (*Махабхарата*; 5: 1517).

Буддизм: Не заподійте іншим того, що самим здається боляче (*Удана-Варга*; 5, 18).

Іслам: Жоден із вас не увірує по-справжньому, доки не почне бажати братові своєму того ж, чого бажає самому собі (*Сунна*).

Зороастризм: Тільки той за природою добрий, хто не робить іншим нічого, що негарно для самого себе (*Дадистан-і-диник*; 94: 5).

Іудаїзм: Що ненависне тобі, не роби ближньому своєму (*Талмуд*; *Шаббат*, 31А).

Християнство: То ж усе, чого ви бажаєте, щоб чинили вам люди, так само чиніть і ви їм (*Новий Заповіт*; *Євангеліє від Матвія*; 7: 12).

Конфуціанство: Чого не бажаєш собі, не роби й іншим (*Конфуцій*. *Лунь Юй*; 15: 23).

мислителі А. Комбс, К. Роджерс і Ф. Фуллер вважають, що виховання має здійснюватися на альтернативній основі, враховуючи індивідуальну ідентичність кожного. Будь-хто заслуговує на повагу, незалежно від кольору шкіри, переконань і вірувань.

Мультикультурна грамотність є тією базою, якою насамперед має оволодіти суспільство. Кожна особистість має сформувати власне ставлення до своєї та інших етнічних груп, гнучкий підхід до сприйняття національних та культурних норм, усвідомити толерантність як норму поведінки, аби не допустити расизм, ксенофобію та дискримінацію.

§ 12. ГЕНДЕРНІ СТЕРЕОТИПИ

Корисно пригадати

Якими суспільство бачить традиційні ролі чоловіка й жінки? Які риси характеру, на вашу думку, притаманні чоловічій статі, а які — жіночій?

- **Гендерні стереотипи** — це внутрішньосоціальні установки щодо місця чоловіка та жінки в суспільстві, їхніх функцій та соціальних завдань. Ці стереотипи стоять на заваді розвитку нових відносин у соціумі та побудові демократичного суспільства.

Основний гендерний стереотип — те, що жінка створена тільки для хатніх справ, дітей та церкви, знаходимо, наприклад, у теорії Фрідріха Ніцше. Така позиція була притаманна суспільству до початку ХХ ст., вона залежала від ставлення суспільства до жінки взагалі. Цей стереотип дуже глибоко проник у людську свідомість, тому й нині деякі чоловіки вважають жінку лише матір'ю та господинею в домі, а не особистістю, яка може вирішувати суспільні справи.

Ще один гендерний стереотип, пов'язаний із суспільним ставленням до жінки, — її нездатність брати участь у державних справах. Суспільство не завжди прислухається до думок жіночої половини людства. Підтвердження цього — незначна кількість жінок, які займають високі управлінські, керівні державні посади. Цей стереотип з'явився в нашому суспільстві ще зі стародавніх часів: його успадкували від релігій та устоїв життя ранніх цивілізацій і культур. З часом він має зникнути зі свідомості суспільства.

Сучасні гендерні дослідження вказують на відмінність психологічних аспектів чоловіків і жінок. Жінки частіше ухвалюють рішення, вигідні для всіх учасників процесу, а чоловіки — попри те, що рішення може завдати болю іншим, дотримуються власних принципів.

Недоцільно говорити про єдину чоловічу або жіночу роль. Чоловічі та жіночі ролі різні за змістом, але залежать одна від одної та доповнюють їх. Це зумовлено тим, що чоловіки у процесі виробництва зайняли провідні позиції, тоді як жінки були змушені вести хатню роботу й не мали змоги утвердитися у професійній сфері. Такі соціально-економічні умови і стали однією з причин формування чоловічих і жіночих стереотипів.

Дехто й досі з упередженням ставиться до виконання чоловіком і жінкою певних ролей, наприклад, коли батько бере відпустку для догляду за дитиною, або жінка займається традиційно чоловічим видом спорту. Тому зараз, як ніколи, ми маємо сприяти розвитку індивідуального мислення, критично ставитися до нав'язаних нам думок і кожному людину оцінювати як окрему особистість з позиції її моральних і професійних характеристик.

Результат розповсюдження гендерних стереотипів — явище гендерної дискримінації, тобто дискримінації за гендерними ознаками.

Гендерні стереотипи в сучасному суспільстві можуть бути подолані шляхом досягнення консенсусу між соціальними ролями та наділенням жінок і чоловіків однаковими можливостями щодо самоствердження. Необхідно докорінно змінити застарілі погляди на такі, які відповідають запитам сучасного суспільства.

Візитівка

Неля Онищенко

Майстер спорту України з боксу, володарка Кубка України (2003 р.), бронзової медалі Чемпіонату Європи та срібної міжнародного турніру в Будапешті (2005 р.).

У 16-річному віці дівчина самостійно знайшла свого першого тренера, а вже за рік тренувань Неля, змагаючись із досвідченими супротивницями-боксерками, здобула перемогу в Чемпіонаті Києва. Мріяла вступити до спортивного інтернату, де колись тренувався Володимир Кличко, але, на жаль, у навчальному закладі не було класів для дівчат. Тренер не відмовився навчати дівчину

й далі, відтоді Неля тричі на тиждень тренувалася в спортінтернаті, витрачаючи на шлях до закладу 4 години щодня.

Сьогодні Неля — не лише талановита спортсменка. Вона закінчила педагогічний університет і зараз навчається в аспірантурі.

Це цікаво!**Дискримінація жінок в Україні:
факти є, закони є, наслідків — жодних**

Українка Оксана Денисенко розпочала працювати в закордонному інвестиційному банку 2004 р. і згодом стала віце-президентом Українського регіону. За два роки, у 2006-му, Оксана мусила залишити роботу на деякий час — мала доглядати новороджену дитину. Виконував обов'язки Оксани у цей період українець Юрій, кандидатуру якого з нею погодили. Але коли жінка повернулася з декретної відпустки, виявилось, що чоловік не збирається звільняти її місце, і відтепер Оксана змушена ділити посаду з колегою. Наступного року посаду українки скоротили.

Суд з трудових питань у Лондоні ухвалив рішення щодо неправомірних дій керівництва банку, адже мала місце статева дискримінація — Денисенко скоротили саме через її вагітність. Цей випадок — яскравий приклад для найманих працівниць у Великій Британії. Газета «The Daily Mail» розповіла, що жінка виграла судовий процес у свого працедавця — інвестиційного банку.

Проблема гендерної дискримінації на робочому місці в Україні є досить поширеною. Про це свідчать численні дослідження. У той же час жінки дуже рідко наважуються відстоювати своє право на гідне ставлення. Це пов'язано з тим, що люди не визначають випадки дискримінації за статтю як такі, та й не знають про можливості захисту себе в таких випадках. Окрім того, самі жінки, які насамперед і є жертвами дискримінації, її не усвідомлюють. Зокрема, один з найвідоміших типів дискримінації — «скляна стеля», коли жінки, які тривалий час працюють у певній компанії, не підіймаються кар'єрними сходниками через свою стать. Адже згодом вони стануть матерями, будуть заклопотані хатніми справами.

Дещо подібне трапилося й з Денисенко.

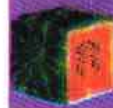
«За українським законодавством (особливо в держустановах) жінку чи чоловіка не можуть звільнити, якщо ті беруть відпустку з догляду за дитиною. Утім, приватні компанії часто це собі дозволяють, що є дискримінацією за ознакою статі», — додає соціолог Тамара Марценюк.

За матеріалами сайту www.dw-world.de

? Наведіть власні приклади дискримінації за статтю. Як ви вважаєте, хто частіше піддається дискримінації: жінки чи чоловіки?

Рене Декарт зазначав: «Не слід надавати особливої віри тому, що мені прищеплено за посередництвом прикладу та звичаю». Ці слова мають певне пояснення. Суспільство не

стоїть на місці, воно перебуває у процесі безперервного розвитку, і тому установлені традиції та звичаї також мають еволюціонувати — деякі з них трансформуються відповідно до нового стилю життя суспільства, інші поступово відмирають, натомість зароджуються нові.

§ 13. РАСИЗМ І КСЕНОФОБІЯ

Корисно пригадати

З курсу історії пригадайте приклади ворожого чи зневажливого ставлення представників одного народу або етнічної групи до інших. До чого призводили такі випадки?

Одними із найяскравіших виявів дискримінації є *расизм* та *ксенофобія*.

- **Расизм** (від фр. *racisme*) — сукупність антинаукових концепцій, що ґрунтуються на положенні про психічну та фізичну нерівноцінність людських рас, які поділяються на «вищі» (повноцінні) та «нижчі» (неповноцінні). Расизм проповідує обмеження можливостей соціального розвитку окремих расових або етнічних груп, перешкоджає соціальному прогресу й розвитку обдарованих осіб, перекриваючи їм шлях до різних видів діяльності через расову приналежність.

Перші уявлення про природну нерівність рас виникли в рабовласницькому суспільстві, ним виправдовували відмінності між соціальними стратами рабовласників і рабів. У середньовічному світі ці уявлення укріпилися, оскільки виправдовували стану нерівність.

Теорія расизму базується на ідеї про поділ людей на вищі і нижчі раси, де перші є творцями цивілізації і покликані панувати над іншими, тоді як інші не здатні створювати й засвоювати високу культури, тому й приречені бути у ролі експлуатованих. Перші узагальнюючі праці з расизму з'явилися в середині XIX ст. У трактаті «Досвід про нерівність людських рас» один з найвідоміших теоретиків расизму Ж. А. Гобіно оголосив «вищою» расою білявих блакитнооких арійців, яких він вважав творцями всіх високих цивілізацій, що збереглися в «найчистішому» вигляді серед аристократії німецьких народів. Теорія Гобіно, заснована на неправомірному ототожненні рас і мовних сімей, стала наріжним каменем багатьох расистських концепцій.

Явище расизму є приводом виникнення внутрішнього непорозуміння і міждержавних конфліктів. Сучасний расизм у різних країнах має свої форми, оскільки на нього вплинули специфічні історичні, культурні, соціальні та інші особливості. Сучасні расисти стверджують, що всі раси і культури мають жити окремо одна від одної, на власних «історичних територіях», що вони не повинні змішуватися, аби не втратити ідентичність і самобутність. Але наукового підтвердження існуванню різних рас не існує. Біологам вдалося розпізнати тільки одну расу — людську.

Критикуючи сучасний расизм, французький соціолог П'єр-Андре Тагуйєв зазначає, що його прибічники погоджуються з цією теорією. На їхню думку, представники іншої групи не нижчі нас. Вони просто інші, причому радикально інші. Їхня інакшість означає принципову несумісність з нами, коріння цієї інакшості — не в крові (не в генах, не у біологічній будові), а в дусі, тобто в культурі. Однак, наголошуючи на несумісності етнічних груп, ця нова форма расизму посилює стару тезу про поділ на так звані «раси».

Расизм як політика — це дискримінація окремих осіб, суспільних груп, частини населення, або груп людей. У найстрашніших своїх виявах — це

політика переслідувань, принижень, ганьби, насильства, нагнітання ворожечі та неприязні, поширення відомостей, що паплюжать людину або групу людей; завдання шкоди за ознакою раси чи етнічного походження.

Це цікаво!

Найвідоміший теоретик і практик расизму — Адольф Гітлер. Він був переконаний в тому, що у світі живуть представники трьох рас: засновники культури (арійці), носії, або розповсюджувачі культури (неарійські народи, наприклад, слов'яни), і руйнівники культури (насамперед, євреї і цигани). Холокост, інспірований нацизмом, підвів межу в історії і теорії расизму.

Расистський характер нацистської ідеології визначив практику гітлерівського геноциду на окупованій території України, де українці та інші слов'яни були визначені як «нижча раса», переслідувались та знищувались рома та синті (цигани), а євреї взагалі перебували поза нацистськими схемами «нового світооблаштування» і підлягали повному винищенню. Кінцевою метою окупації мало стати «очищення» України від її мешканців шляхом часткового знищення, депортації та асиміляції українського населення.

Причина расизму — не колір шкіри, а людське мислення, і тому зцілення від расових забобонів варто шукати у зміні хибних уявлень, що протягом багатьох століть були джерелом концепцій про переваги чи навпаки, низьке становище різних груп людства.

Існування расизму в Україні, злочинів на ґрунті ненависті й угруповань, ідеологічною основою яких є расова й етнічна ненависть, визнано проблемою на державному рівні. В українському суспільстві, на жаль, існують організовані групи людей, які проголошують расову чи етнічну ненависть однією з підвалин своєї діяльності — і намагаються поширювати її. Серйозною проблемою виступає безкарність порушників, а також те, що зберігається тенденція не кваліфікувати расистські напади як злочини на ґрунті ненависті.

Причиною расизму як явища є ксенофобія.

- **Ксенофобія** (від гр. *xenos* — чужий та *phobos* — страх) — нетерпимість чи неприязне ставлення до когось чи чогось чужого, незнайомого та незвичного.

Ксенофобія ще з прадавніх часів супроводжувала життя народів, які жили на різних територіях. Історично так складалося, що поява чужинців, як правило, не віщувала нічого доброго. Найгірше, що вони претендували на поля і пасовища, на дружин і майно. Інколи впроваджувалося суспільство, приносячи із собою зміни. Хороші чи погані, глобальні чи незначні — це інше питання, але чужинці несли собою реальну загрозу сформованому способу життя. Тому кочові племена воювали з племенами, які траплялися на їхньому шляху.

Нині людина так само, як у минулому, наполегливо проводить видимі й невидимі кордони, відділяючи себе від чужих світів і людей, підтримуючи страх перед невідомим.

Ксенофобія як світогляд може стати причиною ворожнечі за етнічними, національними та релігійними ознаками. Зазвичай ксенофобія є результатом стереотипів, відсутності достовірної інформації про інші культури. Під час особистого, тим паче близького знайомства з представниками інших культур чи національностей погляди та ставлення до їхніх культур змінюються на краще — ксенофобія зникає.

Це цікаво!

На початку весни 2009 року в Києві розпочалася рекламна акція «SOS! Расизм!». На вулицях міста було розміщено 100 плакатів із соціальною рекламою проти расизму та будь-яких виявів агресії щодо іноземців та представників інших національностей, які проживають на території України. Акція відбулася завдяки спільним зусиллям Головного управління у справах національностей та релігій Київської міської державної адміністрації та Громадського об'єднання «SOS! Расизм!». Основна ідея цієї кампанії — у простій та яскравій формі розповісти жителям України про проблеми расової та етнічної ненависті і звернутися до суспільства із закликом бути однаково толерантними до представників різних національностей.

Підтримати акцію та стати обличчями рекламної кампанії погодились відомі люди, зірки вітчизняного шоу-бізнесу, спорту та журналістики: Ірина Білик, Савік Шустер, Віталій Рева, Влада Литовченко, Андре Тан, Андрій Кравчук, Валід Арфуш, Віола Кім та Інна Цимбалюк.

Особливість цього проекту не тільки у спільному намаганні влади та громадськості привернути увагу до проблеми расової ненависті, вияви якої, на жаль, можна спостерігати в українському суспільстві, а й у тому, що на проведення цієї рекламної кампанії з бюджету м. Києва не витрачено жодної копійки. Власники рекламних площ підтримали спільну ініціативу Головного управління у справах національностей та релігій КМДА та Громадського об'єднання «SOS! Расизм!» і погодились розмістити рекламні матеріали безкоштовно.

За матеріалами сайту Державного комітету України
у справах національностей та релігій www.scnm.gov.ua

Конституція України проголошує: кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості (стаття 23); громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом. Не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками (стаття 24).

Але навіть за наявності такого демократичного документа ми стикаємося з пересудами щодо темношкірих громадян. Ще й зараз, у XXI ст., знаючи, що всі люди однакові, дехто тикає пальцем услід перехожому, який відрізняється від нас кольором шкіри чи розрізом очей, а також образливо висловлюється про нього, відмовляється їсти з ним за одним столом.

Такі процеси досить часто є причинами конфліктів, які можуть носити навіть міжнародний характер та виливатися у збройну боротьбу. Таким прикладом можна вважати події 90-х років XX ст. в Югославії, де спалахнув збройний конфлікт на релігійно-етнічному ґрунті, до розв'язання якого були залучені міжнародні організації НАТО та ООН.

У сучасному суспільстві ксенофобія поширюється на об'єкти, відповідно до чого виділяють такі її види:

- *расові та етнічні фобії (етнофобії)*, що визначають упередження і дискримінацію по відношенню до осіб іншої раси чи етнічної групи (наприклад, білий і чорний расизм, антисемітизм, сінофобія — фобія щодо китайців тощо):

Акція «SOS! Расизм!» у Києві

- *релігійні фобії*, що визначають страх і упередження щодо прихильників різних релігійних конфесій (наприклад, ісламофобія, юдофобія, фобія перед неорелігіями);
- *фобії щодо груп*, які відрізняються за соціальним, культурним, матеріальним і фізичним ознаками.

У коло соціальних фобій входять:

- *мігрантофобія* — упередження щодо біженців, вимушених переселенців, осіб, які шукають притулку;
- *гандіканізм* — фобія й упередження щодо індивідів з фізичними обмеженнями (фізичні недоліки, каліцтва тощо);
- *ейджизм* — упередження і дискримінація, викликані віком людини;
- *сексизм* — упередженість і дискримінація на основі статевої приналежності тощо.

Кількість таких упереджень особливо збільшується в кризових соціальних ситуаціях, коли ксенофобія набуває масового характеру.

Шляхом протидії расизму та ксенофобії є формування культури міжетнічних відносин; виховання поваги до прав людини; сформованість інтересу до представників інших народів; толерантне ставлення до їхніх цінностей, традицій, мови, вірувань; розвиток вміння виважено поступатися власним інтересами на користь етнічних та релігійних груп заради громадянської злагоди. Важливо вчити суспільний загаль долати непорозуміння шляхом спілкування; знайомити з особливостями та ризиком конфліктних ситуацій, надаючи, таким чином, можливість кожному індивіду контролювати свою поведінку.

Уявіть себе у ролі африканця, індуса, китайця, монгола... Як ви вважаєте, чи змінилося б ваше життя та ставлення до вас друзів та оточуючих і яким чином? Як ви почувалися б у цій ролі?

ТЕМАТИЧНИЙ КОНТРОЛЬ

Перевір себе

1. Дайте визначення поняття *стереотип*.
2. Наведіть приклади різних форм дискримінації.
3. Поясніть значення поняття *толерантності* як терпимості і прихильності, здатності до співпраці.

Поміркуймо

1. Які вияви дискримінації найхарактерніші для нашого суспільства?
2. Як упередження і заборони призводять до гендерної дискримінації? Чи може бути гендерна дискримінація позитивною?
3. Чи існує межа толерантності?

Працюємо творчо

1. Розробіть правила спілкування в толерантному суспільстві.
2. Запропонуйте шляхи подолання різних виявів дискримінації в сучасній Україні на місцевому, регіональному та державному рівнях.
3. Намалюйте соціальний плакат із закликами «Будьмо толерантними!».

Після вивчення цієї теми Ви

- Дізнаєтеся, що таке конфлікт, яку структуру він має і які типи конфліктів існують
- Навчитесь визначати причини виникнення конфліктів та знаходити шляхи подолання конфліктних ситуацій
- Зрозумієте, чому мирне врегулювання міжнародних конфліктів інколи неможливе без впливу міжнародної спільноти

§ 14. ПОНЯТТЯ КОНФЛІКТУ

Корисно пригадати

Які конфліктні ситуації у вас виникали в сім'ї, школі, з однолітками? Якими були причини цих конфліктів?

Конфлікти виникають в усіх сферах людського життя, починаючи з родини, школи та професійної діяльності до глобального рівня. Це складне явище вивчається у таких галузях суспільного знання, як психологія, соціологія, історія, політологія, філософія, військові науки тощо. Останнім часом навіть сформувалася самостійна наука — *конфліктологія*, яка досліджує природу, причини, механізм конфліктів у людському суспільстві, а також шляхи їх вирішення.

- У найзагальнішому значенні **конфлікт** (від лат. *conflictus* — зіткнення) — це зіткнення сторін, поглядів, сил.

Здебільшого у процесі спілкування ми, навіть того не бажаючи, вступаємо в конфлікт або створюємо конфліктну ситуацію. Наприклад, друзі запрошують вас на прем'єру року в кінотеатр, проте батьки наполягають, аби ви зробили домашні завдання та прибрали у своїй кімнаті.

З цього прикладу зрозуміло, що в основі конфлікту лежить суперечність, яка усвідомлюється його сторонами, і яка здається значущою: ви вже давно мріяли переглянути цей фільм, а для ваших батьків надзвичайно важливо, щоб ви гарно вчилися, й у вашій кімнаті було чисто і затишно.

Візитівка

Георг Зіммель (1858–1918)

Німецький філософ і соціолог. Був упевнений, що людське суспільство, його існування і розвиток нерозривно пов'язані з конфліктами. Як соціальний процес, конфлікт має системний характер, оскільки, по-перше, охоплює все суспільство, а по-друге, його наслідки спрямовані на збереження соціального цілого. За Г. Зіммелем, конфлікт відображає не просто зіткнення інтересів, а й щось таке, що виникає на ґрунті інстинктів ворожості, які властиві окремим частинам соціального організму так само, як і інстинкт любові. Таким чином, одним із джерел конфлікту, вважає вчений, є внутрішня біологічна природа людей.

Конфлікти, за Г. Зіммелем, є одним з головних соціальних процесів, що сприяють згуртованості і збереженню соціального цілого. Свою увагу німецький соціолог зосереджує на негострих конфліктах, які, на його думку, в диференційованому розвиненому суспільстві сприяють його інтеграції — тобто заважають виникненню гострих руйнівних конфліктів. Саме нетривалі, неглибокі конфлікти допомагають індивідам позбутися почуття ворожості та роздратування, запобігти будь-якій можливості накопичувати такі почуття. Науковець вважає, що чітке усвідомлення учасниками конфлікту своїх інтересів і цілей створює передумову для осмисленого пошуку компромісу між ними.

Об'єктивною основою конфлікту є *конфліктна ситуація*, що виникає через суперечності в інтересах і потребах сторін. Це іще не власне конфлікт, оскільки така суперечність може деякий час не усвідомлюватись учасниками взаємодії. Та врешті-решт настає мить, коли суперечність усвідомлюється і саме тоді виникає конфлікт.

Серед усього розмаїття причин ситуацій, що призводять до виникнення конфліктів, існують такі:

- *соціально-політичні та економічні*;
- *соціально-демографічні*, які відображають розбіжності між людьми, зумовлені їхньою статтю, віком, належністю до етнічних груп;
- *соціально-психологічні*, тобто явища в соціальних групах (взаємини, лідерство, настрої, групова думка);
- *індивідуально-психологічні*, тобто індивідуальні особливості особистості (здібності, темперамент, характер, мотиви).

Зрозуміло, що будь-який конфлікт пов'язаний із неприємними відчуттями для його учасників: він викликає незадоволення та погіршення психічного стану, відчуття ворожнечі, погіршення взаємодії та співпраці. Проте конфлікт виконує й певні позитивні функції в тому середовищі, де виникає. Він завжди свідчить про наявність певної проблеми і таким чином дозволяє людям дослідити її та знайти певні шляхи вирішення.

Чому виникають конфлікти? ❓
Чи завжди вони мають призводити до відвертого протистояння й ворожнечі?

§ 15. ТИПИ ТА СТРУКТУРА КОНФЛІКТІВ.

▼ МІЖНАРОДНІ КОНФЛІКТИ

Корисно пригадати

Пригадайте літературні твори, сюжет яких побудовано навколо конфлікту між персонажами. Чим розпочався конфлікт і як він вирішився?

Усі конфлікти можна умовно поділити на три групи: *конфлікти цілей*, *конфлікти пізнання* та *емоційні конфлікти*.

Конфлікт цілей виражається в тому, що сторони по-різному бачать стан об'єкта в майбутньому. Наприклад, у батьків виникають протилежні точки зору щодо організації дозвілля дитини: батько хоче, щоб син займався боксом, а мати — бальними танцями.

Конфлікт пізнання, який ще називають *творчим конфліктом*, виникає, коли сторони мають різні погляди, ідеї та думки щодо вирішуваної проблеми. Він виникає, наприклад, під час обговорень у робочих і творчих групах, коли кожен з учасників презентує своє бачення та пропонує власний варіант вирішення проблеми. Такий конфлікт зазвичай є продуктивним, адже він дає змогу всебічно розглянути питання та звернути увагу на такі його аспекти, які за інших обставин залишилися б непоміченими.

Емоційний (чуттєвий) конфлікт з'являється, коли в основі міжособистісних стосунків лежать різні почуття та емоції людей. Вони викликають одне в одного роздратування або антипатію своєю поведінкою, наприклад, якщо хтось плямкає чи сьорбає під час обіду.

Зважаючи на учасників конфлікту, можна вирізнити такі його рівні:

- **Внутрішньоособистісний**, тобто конфлікт всередині особистості. Такий конфлікт виникає між конкурентними інтересами або потребами особистості, наприклад, між бажанням піти в кіно та необхідністю виконувати домашнє завдання.

- **Міжособистісний**, тобто такий, що виникає між людьми через відмінність їхніх цілей або інтересів.

- **Між особою та групою**, коли особа займає позицію, відмінну від усієї групи.

- **Міжгруповий**, учасниками якого виступають соціальні групи. До цієї групи належать міжетнічні та міжконфесійні конфлікти.

Динамічна структура конфлікту, тобто його перебіг у часі, включає одну приховану (латентну) та три відкритих фази.

Латентна фаза — це фаза зародження конфлікту. Зовні майже не виявляється, але відчувається стриманість, уникання одне одного, ігнорування. У цій фазі буває достатньо однієї розмови, щоб конфлікт зійшов нанівець.

У **демонстративній фазі** сторони усвідомлюють виникнення конфлікту, який переходить у відкриту фазу. Тут спостерігаються протиставлення інтересів, взаємні звинувачення, емоційні суперечки. Опоненти й досі прагнуть уникнути конфлікту, сподіваючись на зміну позиції протилежної сторони. Іще існує можливість припинити конфлікт.

Якщо й досі не вдалося вирішити конфлікт, він переходить в **агресивну фазу**. На цьому етапі взаємин виникає бажання якомога сильніше дошкулити своєму суперникові, відбувається пошук сторонньої підтримки. На жаль, майже всі шляхи «мирного» розв'язання конфлікту вичерпано.

Остання фаза, після якої настає вирішення, або вихід з конфлікту, — **батальна**. Вона набуває форми відкритої війни, зростає конфронтація. Сторони забувають про головну причину конфлікту, їхньою основною метою є завдання суперникові щонайбільшої шкоди.

Після того, як конфлікт набуває найвищої точки — **кульмінації**, — сторони усвідомлюють необхідність пошуків виходу з нього.

Насамперед у суспільстві мають вирішуватися політичні конфлікти, оскільки вони становлять загрозу стабільності економічного та соціального життя держави та її безпеки.

- **Політичний конфлікт** — це зіткнення, протиборство різних соціально-політичних сил з метою реалізувати власні інтереси й цілі, пов'язані, насамперед, із боротьбою за владу, її перерозподілом, зміною політичного статусу, а також із політичними перспективами розвитку суспільства. У світі й досі використовують силове, навіть збройне розв'язання міждержавних проблем, про що свідчать локальні війни в різних регіонах.

Щоб вдало розв'язати політичний конфлікт, необхідно чітко визначити його межі, аби запобігти появі додаткових чинників. Учасники політичного конфлікту мають вийти за межі конфліктної ситуації, розглянути її з погляду, який об'єднує обидві сторони, — *гуманізму, демократії, прав людини*. Час розв'язання політичного конфлікту має вирішальне значення, нехтування ним може призвести до нестабільності і, насамкінець, до великих втрат, зокрема людських.

Це цікаво!

За підрахунками дослідників, починаючи з 3600 р. до н. е., у світі відбулося приблизно 14 600 воєн, унаслідок яких загинуло понад 3 мільярди осіб (це половина населення земної кулі сьогодні). Уся людська історія знала лише 292 роки без воєн, але існують серйозні підозри, що деякі збройні конфлікти в цей період історикам не вдалося зафіксувати. Нині щороку відбувається 40–100 збройних конфліктів, здебільшого — це партизанські війни.

Серед міжнародних конфліктів зазвичай розрізняють такі:

Міжнародна криза — ситуація, що зачіпає життєво важливі цілі її учасників. У такому разі вони (учасники) мають надзвичайно мало часу для прийняття рішень, адже події розгортаються стрімко й непередбачувано. Зазвичай міжнародна криза не переростає у збройний конфлікт;

Конфлікти малої інтенсивності у відносинах між державами чи регіонами спостерігаються на кордонах. Небезпека таких конфліктів полягає в тому, що вони легко можуть розгорнутися в повномасштабні конфлікти, а зважаючи на сучасний рівень озброєнь, навіть невеликий локальний конфлікт може призвести до значних руйнацій.

Тероризм, який відрізняється від інших видів конфліктів своєю ціллю — власне застосуванням терору, щоб привернути увагу громадськості до мети терористів, а також залякати супротивника.

Громадянські війни й революції, які є різновидом внутрішнього політичного конфлікту в державі. Проте, якщо одна зі сторін-учасниць отримує допомогу інших держав чи зовнішніх політичних сил, такий конфлікт набуває міжнародного характеру.

Війна, тобто повномасштабний конфлікт між двома чи більше державами, що прагнуть досягти власних політичних цілей за допомогою організованої збройної боротьби. Упродовж 1945–1986 рр. у світі відбулося 250 війн, у яких брало участь приблизно 90 держав, а людські втрати в них перевищили 35 млн осіб. Зокрема, в ірано-іракській війні (1980–1988 рр.) полягло понад мільйон осіб, враховуючи мирне населення. Коли до такого конфлікту залучаються групи держав, що

Іракські солдати, взяті у полон під час ірано-іракської війни

переслідують глобальні цілі, виникає світова війна. Вона призводить до надзвичайних руйнацій, людських та матеріальних втрат, тому найголовнішою справою людства є запобігання Третій світовій війні.

Враховуючи неможливість повністю виключити війну з практики міжнародних відносин, світове співтовариство виробляє норми міжнародного права, які визначатимуть головні вимоги щодо ведення війни. Ці норми зазначені в Женевських конвенціях 1949 р., у додаткових документах до них, у багатосторонніх міжнародних угодах. У них ідеться про захист жертв війни, заборону певних видів зброї масового знищення, режим утримання військовополонених, про поводження з цивільним населенням під час війни,

заборону використання найманців у збройних конфліктах, заборону залучення осіб, які не досягли 15-річного віку до бойових дій. Порушення цих норм вважається злочином і карається. Україна також підписала й ратифікувала Женевські конвенції та додаткові протоколи до них.

? Які причини виникнення внутрішньоособистісного конфлікту? Визначте роль внутрішньої конфліктності у розвитку особистості.

Мовою документів

Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 року

Стаття 35. 1. У разі будь-якого збройного конфлікту право сторін, що перебувають у конфлікті, обирати методи або засоби ведення війни не є необмеженим.

2. Заборонено застосовувати зброю, снаряди, речовини й методи ведення воєнних дій, здатні завдати надмірних пошкоджень або надмірних страждань.

3. Заборонено застосовувати методи або засоби ведення воєнних дій, які мають на меті завдати або, як можна очікувати, завдадуть широкої, довгочасної і серйозної шкоди природному середовищу.

Стаття 76. 1. Жінки користуються особливою повагою, і їм забезпечується захист, зокрема, від зґвалтування, примусу до проституції і будь-яких інших форм непристойних посягань.

Стаття 77. 1. Діти користуються особливою повагою, і їм забезпечується захист від будь-якого роду непристойних посягань. Сторони, що перебувають у конфлікті, забезпечують захист і допомогу, які потрібні дітям з огляду на їхній вік або з будь-якої іншої причини.

§ 16. ЗАРОДЖЕННЯ КОНФЛІКТІВ ТА ШЛЯХИ ЇХ ПОДОЛАННЯ

Корисно пригадати

Проаналізуйте тиждень власного життя. Чи вдалося вам прожити його без будь-яких конфліктів?

Деякі конфлікти, переходячи в агресивну чи батальну фазу, набувають особливої гостроти, до них залучається багато людей. Інколи здається, що виходу з нього немає. Але конфлікт не обов'язково мусить проходити всі стадії розвитку, він може бути вирішений на будь-якій з них. Щораніше буде докладено зусиль і вирішене питання, то менше негативних психологічних та соціальних наслідків зазнають безпосередні учасники конфлікту та їхнє оточення.

У конфліктній ситуації люди зазвичай обирають для себе одну з таких моделей поведінки:

Співпраця — зорієнтована на вигравш обох сторін конфлікту. Цей варіант можливий, якщо сторони здатні прийняти інтереси супротивника та шляхом переговорів знайти оптимальний шлях виходу з конфлікту.

До боротьби (суперництва) вдаються люди, які прагнуть за будь-яку ціну довести свою правоту. В особистих стосунках такий стиль може викликати лише відчуження, тому в цьому випадку до нього краще не вдаватися.

Компроміс — це орієнтація на взаємні поступки чи перемир'я. На відміну від співпраці, обом сторонам конфлікту доводиться робити поступки.

Пристосування, або поступливість, означає згоду однієї сторони беззаперечно прийняти рішення іншої, що не завжди влаштовує першу, але й не занадто турбує.

Ухиляння — ситуація, коли одна зі сторін конфлікту взагалі ухиляється від розв'язання конфлікту, оскільки результат для неї не має важливого значення і вона не бажає витрачати на це зайві сили. Така стратегія не приводить до розв'язання проблеми, яка з часом може поглибитись.

Жодну з цих стратегій не можна назвати найкращою або найгіршою; використання кожної з них залежить від конкретних обставин та від особливостей сторін конфлікту. Та, у будь-якому разі, розв'язання конфлікту — це безперервний процес спілкування.

Щоб подолати конфліктну ситуацію, психологи радять:

1. Знайти коріння її зародження, визначити сфери, причини, рівень і стиль конфліктної взаємодії.
2. Проаналізувати власні почуття та емоції щодо конфлікту.
3. Зрозуміти глибинні інтереси кожного учасника конфлікту.
4. Обрати оптимальну модель поведінки.
5. Запропонувати ідеї щодо вирішення конфлікту, які задовільняють усі сторони.
6. Обрати правильне рішення та втілити його в життя.

У деяких випадках конфлікт можна уникнути, запобігти йому. В особистому спілкуванні цьому сприяє культура поведінки сторін: ввічливість, доброзичливість, тактовність, почуття міри, яке підказує, що можна сказати чи зробити, а що ні; вміння розуміти настрій, внутрішній стан людини;

гідність, повага до співрозмовника незалежно від статі, віку чи етнічного походження. Іноді недоречний жарт, необережне слово можуть завдати біль, а гучна розмова — зіпсувати настрій.

У суспільному чи особистому житті конфлікт не завжди є відхиленням від нормального перебігу подій, чи має бути однозначно шкідливим та деструктивним. Зазвичай конфлікт є необхідною формою оновлення певної системи, особливо це стосується політичної сфери життєдіяльності суспільства. Проте й у внутрішньому, й у зовнішньому політичному житті державам необхідно уникати непотрібного загострення конфліктів, адже виникнення збройних конфліктів, війн можуть завдати багато страждань усьому людству.

Філософи з давніх-давен намагалися пояснити причини виникнення конфліктів. Звичайно ж, першим пропонованим поясненням була недосконала людська природа. Наприклад, Святий Августин вважав війну виявом першородного гріха людини. Часто конфлікти, що мали місце в суспільному житті, зображувалися у безсмертних літературних творах, наприклад у «Подорожі до Ліліпутії» Джонатана Свіфта.

Сьогодні політологи та філософи знаходять й інші пояснення причин виникнення конфліктів. Серед них називають бідність та нерівність у добробуті серед населення різних країн; соціально-економічний та політичний лад держав, рівень їх культури та цивілізованості. Дехто вбачає причину міжнародних конфліктів у невпорядкованості міжнародних відносин, коли політичне керівництво окремих держав може будь-яким способом досягати

Філософська думка

«[...] ці дві могутні держави [Ліліпутія та Блефуску] протягом тридцяти шести місяців перебувають у стані запеклої війни, приводом до якої стала ось яка річ. Усім відомо, що яйця, перед тим, як їх їсти, розбивають з тупого кінця — так воно ведеться споконвіку. Та одного разу дід його величності ще в дитинстві, розбивши яйце таким чином, порізав собі пальця, і його батько, тодішній імператор, видав указ, що ним під страхом найсуворішої кари всім підданцям було звелено розбивати яйця тільки з носика. Цей новий закон так обурих населення, що від того часу в наших літописах занотовано шість спричинених ним повстань, внаслідок яких один імператор втратив голову, а другий — корону. [...] Нараховується одинадцять тисяч чоловік, які пішли на страту, але не згодились розбивати яйця з носика. [...] А що вислані від нас тупоконечники здобули великий вплив при блефушанському дворі і мають неабияку підтримку з боку своїх однодумців тут, на батьківщині, то між нашими двома імперіями почалась кривава війна, яка з перемінним успіхом точиться ось уже тридцять шість місяців. За цей час ми втратили сорок великих кораблів, не кажучи вже про малі судна, а також тридцять тисяч

найкращих солдатів і матросів. Втрати ворога, як нам відомо, ще тяжчі. Але тепер блефушани збудували новий величезний флот і готуються висадити десант на нашому узбережжі».

Джонатан Свіфт.

«Мандри до різних далеких країн світу
Лемюеля Гуллівера, спершу лікаря,
а потім капітана кількох кораблів»

Прапори держав — членів ООН

егоїстичних цілей. Спроби запровадження єдиного міжнародного законодавства у таких випадках виявляються неефективними.

Однак тенденція до демократизації та гуманізації міжнародних відносин наштовхується на серйозні перешкоди, і тому сучасне співтовариство прагне виробити різні механізми, норми, процедури щодо питань міжнародного життя. До головних напрямів роботи в цій галузі належить *створення все-світнього державного порядку*, який, на думку науковців, є найефективнішим засобом досягнення миру. За такого порядку певна міжнародна організація, наприклад ООН, мала б найвищий авторитет у розв'язанні конфліктів. Проте важко очікувати, щоб суверенні держави беззастережно підкорювалися певній вищій організації, навіть надзвичайно авторитетній.

Переговори як спосіб урегулювання конфліктів дозволяють мирним шляхом розв'язувати ситуації, які виникають під час зіткнення взаємовиключних національних інтересів. Так, наприклад, переговори керівних посадовців Радянського Союзу і США привели до розв'язання Карибської кризи. Радянські можновладці запевнили, що розміщення ракет на Кубі мало на меті не створення загрози для США, а захист кубинської революції. Натомість американці пояснили, що не мали на меті втручатися у внутрішні справи Куби війсьним шляхом. Конфлікт було вичерпано, хоча деякий час здавалося, що «холодна війна» між двома наймогутнішими державами світу може перерости у Третю світову.

І насамкінець, мирному врегулюванню міжнародних конфліктів сприяють певні об'єктивні тенденції світових відносин. В останні десятиріччя стали більш помітними позитивні зміни у відносинах між державами, зовнішньо-

? Які причини виникнення міжнародних конфліктів? Чому проблема збереження миру набула особливої гостроти в сучасному суспільстві?

політична діяльність яких формує світову політику. Спостерігається перехід від примусу до методів урегулювання під час розв'язання конфліктів і непорозумінь між дер-

жавами. З'являється тенденція поглиблення демократизації та гуманізації міжнародних відносин. Спостерігається політичне пробудження мас, залучення мільйонів людей до міжнародної політики, посилення їхнього впливу на політичні рішення та дії як всередині країни, так і за її межами.

У світовій політиці помалу формуються якісно нові принципи міжнародних відносин. Вони передбачають суверенну рівність держав, незастосування сили або погроз, непорушність кордонів, територіальну цілісність держав, мирне врегулювання суперечок, невтручання у внутрішні справи, повагу прав людини й основних свобод, співпрацю держав, сумлінне виконання обов'язків з міждержавного права.

ТЕМАТИЧНИЙ КОНТРОЛЬ

Перевір себе

1. Дайте визначення поняття *конфлікт*.
2. Схарактеризуйте рівні конфлікту.
3. Назвіть фази розвитку конфліктів.

Поміркуймо

1. Конфлікт — це виключно негативне явище? Чи він має і позитивні прояви? Якщо так, то які?
2. Нині на міжнародній арені діє значна кількість урядових та недержавних міжнародних організацій. Яка їх роль у забезпеченні мирного співіснування на планеті?

Працюємо творчо

1. Як ви вважаєте, чи існує універсальна стратегія подолання конфліктних ситуацій? Якщо так, то якою вона має бути?
2. Уявіть, що Ви — Генеральний секретар ООН. Складіть план дій урегулювання міжнародних конфліктів у гарячих точках планети.
3. Напишіть poradnik «Життя без конфліктів».

ТЕМА 5

СОЦІУМ (СУСПІЛЬСТВО ЛЮДЕЙ)

Після вивчення цієї теми Ви

- Дізнаєтеся, що таке соціум, соціальна стратифікація та соціальний статус
- Зрозумієте, чому і як з часом змінюється структура суспільств
- Усвідомите соціальну цінність суспільної стабільності та безпеки
- І навіть зможете запропонувати власне бачення шляхів подолання загроз суспільній безпеці

§ 17. СУСПІЛЬСТВО ЛЮДЕЙ ЯК СОЦІАЛЬНА СИСТЕМА

Корисно пригадати

На уроках історії ви вивчали різні типи суспільних об'єднань. З якою метою люди об'єднувалися?

Питання співіснування людей як одного цілого суспільного організму цікавило філософів здавна. Наприклад, античні філософи, зокрема Аристотель і Платон, ототожнювали суспільство з державою. У Середньовіччі вважалося, що суспільство виникло внаслідок домовленості людей із Богом, а у Новий час панувала ідея суспільного договору, який начебто уклали між собою люди.

Розвиток суспільства неможливо відокремити від розвитку людини. Людина і суспільство виникли одночасно, і їх не можна протиставляти одне одному. То що ж таке суспільство? Що відрізняє його від інших спільнот, які ми знаходимо у тваринному світі, наприклад у стаді чи зграї?

- **Суспільством** називається сукупність людей, об'єднаних певними відносинами, зумовленими способом виробництва матеріальних і духовних благ, які змінюються упродовж історії.

Цей термін уживається також на позначення конкретного виду суспільства, наприклад українського, з його особливостями. Суспільство приходить на зміну першій формі співжиття — спільноті, знаменуючи перехід людства на новий етап розвитку цивілізації. У соціології поряд із терміном «суспільство» також використовується запозичений з латини термін «соціум» (від лат. *societas* — суспільство).

До найхарактерніших ознак суспільства належать:

- спільність території проживання людей, які взаємодіють одне з одним;
- цілісність (суспільство є єдиним цілим);
- сталість, тобто період існування суспільства триваліший за життя одного покоління;
- здатність відтворювати й підтримувати міцні внутрішні зв'язки;
- певний рівень розвитку культури, наявність власної системи цінностей, що лежить в основі стосунків між людьми;
- самодостатність, саморозвиток та саморегулювання (тобто для існування та розвитку суспільству не потрібні жодні зовнішні чинники).

Достатньо стійкі зв'язки, що виникають між людьми та групами людей і мають істотне значення для життєдіяльності певної сукупності людей, називаються **суспільними відносинами**. До них належать соціальні, економічні, політичні, правові, духовні та інші типи відносин. Соціальні відносини

відображають становище людей та їх груп у суспільстві, їхню роль у суспільному житті. Різницю соціальних та особистих відносин яскраво демонструє простий приклад: коли чоловік і жінка кохають одне одного — це особисті відносини. А от коли

пара укладає шлюб, таким чином створюючи родинний зв'язок, тоді виникають соціальні відносини, адже молода сім'я має соціальне значення для суспільства загалом.

У будь-якому суспільстві існують стійкі форми суспільного життя, що дозволяють людям створити систему відносин та впорядкувати їхнє життя. Таку роль виконують соціальні інститути.

- **Соціальний інститут** (з лат. *institutum* — устрій, установа) — це відносно стійка модель поведінки людей і організацій, що історично склалася в певній сфері життєдіяльності суспільства. До соціальних інститутів належать, наприклад, сім'я, або шлюб.

Соціальні інститути можуть бути *формальними* й *неформальними*. Формальні соціальні інститути регулюються законами та іншими нормативними актами. До них належать армія, школа. А коли функції, засоби соціального інституту не знаходять втілення у формальних правилах, виникають неформальні інститути: культурні й соціальні фонди, об'єднання за інтересами.

Соціальні інститути поділяються за сферами життя людини на *економічні*, *політичні*, *виховні*, *культурні* тощо.

До *економічних* соціальних інститутів належать ті, що займаються виробництвом і розподілом благ, послуг, регулюванням грошового обігу, організацією праці тощо; це гроші, корпорації, ринок.

Політичні соціальні інститути пов'язані зі встановленням, виконанням, підтриманням влади. Політичними інститутами є уряд, парламент, поліція.

Виховними та *культурними* є інститути, створені для розвитку культури, соціалізації молодого покоління, передання йому культурних цінностей суспільства. До них належать сім'я, школа, інші навчальні, наукові, художні заклади, релігія.

Суспільство — це складна соціальна система. Вона складається з окремих індивідів, великих і малих груп людей, яких об'єднують потреби, інтереси, симпатії, вік, стать, національність тощо. Але суспільство характеризують не лише його елементи, а й те, що їх пов'язує, що тримає їх разом, упорядковує. Структуру суспільства як соціальної системи називають соціальною структурою.

- **Соціальна структура** — це ієрархічно впорядкована сукупність індивідів, соціальних груп, спільнот, організацій, інститутів, об'єднаних стійкими зв'язками та відносинами.

Саме завдяки структурі суспільство відрізняється від натовпу, хаотичного скупчення людей. Основними елементами соціальної структури є індивіди (люди) та їхні групи. Кожен з елементів соціальної структури пов'язаний з іншими, займає в ній специфічне, притаманне лише йому місце та відіграє власну роль.

Соціальні групи наділені та користуються неоднаковими правами, мають різні зобов'язання, різні рівні багатства, слави, престижу, можливість задовольняти сподівання та вимоги членів своєї соціальної групи, що відповідає їхньому статусу. Слово «статус» — латинського походження. У Давньому Римі цей термін означав стан, правове становище особи. Нині **соціальним статусом** називають авторитет і повагу, якими користується індивід, його положення в суспільстві.

Як свідчить історія людства, суспільство не залишається незмінним; воно постійно розвивається, а взаємозв'язки в ньому лише ускладнюються. Тому говорять про **динаміку соціуму**, тобто його розвиток, рух, зміни, що відбуваються під впливом різноманітних факторів. Серед таких чинників

? Праця, спілкування і свідомість — це три основні фактори, що зумовлюють розвиток людського суспільства. Зважаючи на це, дайте характеристику сучасного суспільства.

виділяють **соціально-економічні, політичні, культурні та природні**. Найголовнішою причиною, яка змушує суспільство змінюватися, є незадоволеність базових потреб людей, насамперед економічних.

§ 18. ІСТОРИЧНІ ТИПИ СТРАТИФІКОВАНИХ СУСПІЛЬСТВ

Корисно пригадати

З курсу історії пригадайте, на які групи поділялося суспільство в різні епохи різних країн світу (наприклад, Стародавнього Риму, середньовічної Франції, Київської Русі тощо). Які відносини існували між цими групами?

Термін «стратифікація» соціологія запозичила з геологічної науки, де він означає розташування пластів породи по вертикалі. Соціальна стратифікація розуміється як розташування людей у статусній ієрархії, згори вниз за чотирма основними критеріями нерівності: неоднаковими прибутками, рівнем освіти, доступом до влади, престижем професії.

Візитівка

Термін «стратифікація» ввів до соціологічного обігу американський вчений, колишній мешканець Росії, **Пітірім Олександрович Сорокін** (1889—1968). Він народився на Вологодщині, в сім'ї росіянина-ювеліра й селянки комі. Отримав ступінь магістра права в Петербурзькому університеті. Був активістом партії правих есерів. У 1919 р. заснував соціологічний факультет і став його першим деканом. 1922 року разом з групою вчених і політичних діячів був висланий Леніним із Росії. Згодом Сорокін опинився у США. Спочатку науковець працював в Університеті

Міннесоти, а згодом — у Гарвардському університеті, де заснував соціологічний факультет. Пік наукової слави вченого припадає на 30–60-ті роки XX ст., а всесвітню славу він здобув завдяки монографії «Соціальна і культурна динаміка» (1937—1941).

- Вертикальне розшарування суспільства в соціології називають **соціальною стратифікацією** (від лат. *stratum* — верства, пласт і *facere* — робити).

Відомий англійський соціолог Ентоні Гідденс розрізняв такі історичні типи стратифікованих суспільств: рабство, касты, стани та класи (схема 1).

Рабство було граничною формою нерівності, за якої одні люди володіли іншими. Проте історично відомі різні варіанти рабства, від повної залежності (класичне рабство) до становища залежного члена родини, слуги або солдата.

Всесвітньо відома система **каст** — в Індії. Найвищою кастою вважаються брахмани (духовенство), наступні — кшатрії (воїни), вайш'ї (торговці) та шудри (слуги, селяни, інші працівники), найнижча каста — недоторканні. Чим вища каста, тим більше правил й обмежень доводиться виконувати її представникам. Межі між кастами надзвичайно жорсткі, а перехід з однієї в іншу майже неможливий (абсолютно неприпустимим є перехід із нижчого рівня на вищий).

Стани характерні для середньовічної Європи. До найвищого стану належали аристократи, дещо нижчого — духовенство, а представниками найнижчого стану були вільні селяни, купці, ремісники, чиновники недворянського походження. Межі між станами дещо м'якші, ніж між кастами, тому інколи з'являлася можливість (хоча це було надзвичайно складно) переміщення з нижчого стану у вищий.

Класи виникли в результаті радикальних суспільних трансформацій у Європі. Революції в Англії у XVII ст. і Франції у XVIII ст. приводять до ствердження рівних прав різних суспільних груп. Посилюється роль молоді буржуазії, яка займає проміжне становище між знаттю й черню. Вирішальними для досягнення особистих цілей індивідів вже є не походження та володіння кріпаками, а знання, вміння й навички та приватна власність: капітал, земля, знаряддя та засоби виробництва.

Сьогодні належність до певного класу визначається не лише економічними показниками, рівнем власності й прибутку, а й культурним рівнем (рівнем освіти, особливими знаннями та вміннями, стилем життя), соціальними

Схема 1

зв'язками та такими чинниками, як авторитет, престиж, репутація. Належати до певного класу — означає мати доступ до відповідних матеріальних і соціальних благ, володіти певним обсягом влади та відповідальності, розпоряджатися різноманітними ресурсами, бути носієм певної культури.

У сучасних суспільствах представники вищих класів — **еліти** — обіймають привілейовані посади та мають найпрестижніші професії. Зазвичай їхня праця високооплачувана та пов'язана головним чином з інтелектуальною діяльністю,

? Якими рисами, на вашу думку, мають володіти представники сучасної еліти, щоб бути лідерами нації та народу?

виконанням управлінських функцій. Вожді, королі, царі, президенти, політичні лідери, успішні бізнесмени, видатні вчені та діячі мистецтв утворюють еліту суспільства.

Надзвичайно важливим елементом структури сучасних суспільств є *середній клас*. Групи, що належать до нього, займають проміжну позицію між верхівкою та нижніми класами суспільства. Належність до нього визначається власністю, освітніми чи технічними навичками, управлінською діяльністю. У сучасному розумінні до середнього класу належать дрібні та середньої руки власники й підприємці, вчителі, лікарі, юристи, кваліфіковані робітники та службовці. Ця частина суспільства володіє певною власністю, економічною незалежністю, свободою вибору сфери діяльності. Висока якість життя, упевненість у майбутньому зумовлює зацікавленість середнього класу в збереженні існуючого ладу, а тому його значна питома вага в соціальній структурі зумовлює добробут суспільства. У розвинених країнах до середнього класу належить приблизно 80 % населення.

Серед найнижчих прошарків — некваліфіковані робітники, безробітні, жебраки, *маргінали*, тобто люди, які втратили своє попереднє соціальне становище і не змогли адаптуватися до нових умов. Це особи, які перебувають у граничному стані відносно суспільства або певної соціальної групи.

§ 19. СТРАТИФІКАЦІЯ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Корисно пригадати

Пригадайте основні історичні події новітньої історії України. Як, на вашу думку, вони вплинули на формування українського суспільства?

На думку дослідників, однією з найбільших проблем сучасного українського суспільства є відсутність авторитетної еліти та міцного, розвиненого середнього класу. Для соціальної структури розвинених держав характерною є соціальна структура з нечисленними верхніми й нижніми прошарками та значною часткою середнього класу. Якщо зобразити це графічно, то ми отримаємо ромбоподібну діаграму, широкі «крила» якої відповідатимуть середнім прошаркам (*схема 2*). На відміну від цього, в соціальній структу-

рі українського суспільства й досі переважають нижні середні та найнижчі верстви, обтяжуючи нижню частину діаграми. Така структура характерна для суспільств, які перебувають у стані трансформації.

Це пов'язано з тим, що впродовж усієї історії Україна зазнавала декілька значних періодів суспільної нестабільності, що призводили до знищення або маргіналізації її вищих класів. Наприклад, під час революцій 1917–1920 рр. із соціальної структури були «вибиті» дворянство й буржуазія, які становили еліту суспільства. Формування нової еліти відбувалося шляхом залучення представників нижчих верств, які за нормальних умов навряд чи змогли б опинитися серед еліти суспільства, «перестрибнувши» враз частину соціальних сходинок. Іншою трагедією українського народу, наслідки якої й досі відчутні, є знищення тоталітарним режимом у 30-х роках ХХ століття української інтелігенції. Ті, хто прийшов їй на зміну відповідно до нового сталінського наказу, не володіли багатьма з важливих якостей, притаманних духовній та науковій еліті суспільства.

Значні зміни в соціальній структурі нашого суспільства відбулися й на початку 90-х років минулого століття. Розпад Радянського Союзу, перехід українського суспільства до капіталістичного способу виробництва призвів до зuboжіння великих верств населення. Більшість населення, що належала до середнього класу, перетворилася на бідноту: людям було складно купувати одяг і взуття, сплачувати комунальні послуги, а приблизно половині населення України ледве вистачало коштів на їжу. Це досить специфічний, нехарактерний для стабільних суспільств соціальний клас, адже багато людей мали досить високий рівень освіти та володіли престижними професіями (наприклад, вчителі, інженери, лікарі).

Проте соціологи зазначають, що останніми роками частка найнижчого класу зменшилася, а середнього — значно зросла. Така позитивна динаміка свідчить про поступову стабілізацію економічної системи України, а також про адаптацію населення до нових соціально-економічних умов. На жаль,

у зв'язку з глобальною економічною кризою ця тенденція зазнала певного згортання, але разом із поступовим відновленням економічного життя спостерігається і її відновлення.

Середній клас суспільства України лише розпочав формуватися. Його становлення відбувається завдяки зростанню кількості людей — власників нерухомо-

го майна, земельних ділянок, акцій, розвитку малого й середнього бізнесу, фермерських господарств, зміцнення позицій науково-технічної інтелігенції, освітян, діячів культури, фінансистів, менеджерів середньої ланки.

? Від яких чинників, на вашу думку, залежить чисельність середнього класу в Україні? Що можна зробити задля її збільшення?

Та зазначений поділ не є однозначним. Наприклад, власну схему стратифікації запропонувала відомий російський соціолог Н.М. Римашевська. Застосувавши пропоновану нею класифікацію щодо сучасного українського суспільства, отримаємо таку структуру:

- *Загальноукраїнські елітні групи*, що володіють власністю в межах, які можна порівняти з найбільшими статками представників західного світу, а також володіють засобами владного впливу на загальнонаціональному рівні.
- *Регіональна та корпоративна еліта*, представники якої володіють значним (за українськими масштабами) статком і впливом на рівні регіонів і певних галузей або секторів економіки.
- *Верхній середній клас*, який володіє власністю та прибутком, що здатні забезпечувати західні стандарти споживання та можливості підвищення свого соціального статусу.
- *Динамічний середній клас*, прибутки якого забезпечують задоволення середньоукраїнських і вищих стандартів споживання, що також характеризується досить високою потенційною адаптованістю, значними соціальними вимогами й мотиваціями.
- *Аутсайтери*, яким притаманна низька адаптація та соціальна активність, невисокі прибутки й орієнтація на легальні способи їх одержання.
- *Маргінали*, які відзначаються низькою адаптацією, асоціальними та антисоціальними установками у своїй соціально-економічній діяльності.
- *Криміналітет*, для представників якого характерна висока соціальна активність та адаптованість, але при цьому вони цілком свідомо й раціонально діють у супереч легальним нормам господарської діяльності.

§ 20. СУСПІЛЬНА СТАБІЛЬНІСТЬ ТА БЕЗПЕКА, ЇХ СОЦІАЛЬНА ЦІННІСТЬ (Для вивчення на профільному рівні)

Корисно пригадати

Як ви розумієте давній китайський вислів-прокльон: «Щоб ти жив у добу змін»?

Середовище існування людини та суспільства для нормальної життєдіяльності вимагає стабільності та безпеки. Створення й реалізація адекватної та ефективної стратегії безпеки за сучасних умов неможливі без розробки ґрунтовних соціально-політичних питань: вивчення взаємозв'язку соціальних трансформацій і соціальних структур, довкілля, соціально-політичних інтересів і суперечностей.

Поняття «стабільність» означає стійкість, тривалість, незмінність якогось стану або ж розвитку подій.

● **Суспільна безпека** — це стан захищеності життєво важливих інтересів особи, суспільства та держави від внутрішніх і зовнішніх загроз.

Сутність суспільної безпеки полягає в діяльності людей, суспільства, держави, всього світового співтовариства з виявлення, запобігання, послаблення, ліквідації та відвернення небезпек та загроз, здатних знищити людство, завдати непоправної шкоди, стати на заваді розвитку. Реалізація принципів суспільної безпеки забезпечує захист життєво важливих інтересів та умов для самореалізації особистості й суспільства загалом, а також здатність адекватно реагувати на будь-які реальні чи потенційні зовнішні та внутрішні загрози.

Головними суб'єктами суспільної безпеки є *громадянин* (його права й свободи), *суспільство* (його духовні та матеріальні цінності) і *держава* (її конституційний лад, суверенітет, територіальна цілісність і недоторканність кордонів).

Основні принципи гарантування суспільної безпеки з боку держави передбачають:

- пріоритет договірних (мирних) засобів у розв'язанні конфліктів;
- адекватність заходів захисту суспільних інтересів реальним і потенційним загрозам;
- демократичність, цивільний контроль за військовою сферою та іншими силовими структурами;
- дотримання балансу інтересів особи, суспільства та держави, їх взаємної відповідальності;
- чітке розмежування повноважень органів державної влади.

Суспільна безпека держави залежить, насамперед, від рівня життя її населення, від потенціалу для покращення умов життя майбутніх поколінь. Її характеризують такі соціально-економічні показники, як рівень безробіття, відсоток осіб, які опинилися за межею бідності, співвідношення середньої заробітної плати і вартості споживчого кошика, а також індекс розвитку

людського потенціалу (тривалість і рівень життя, рівень освіти). Важливим показником соціальної безпеки також є якість життя, тобто сукупність природних і соціальних умов, що забезпечують комплекс особистого та громадського здоров'я людини.

Надзвичайно важливим фактором суспільної стабільності є середній клас, категорія, яка стала невід'ємною частиною постіндустріального суспільства. Кількісно значний середній клас зумовлює стабільність, добробут та відкритість суспільства. Він є основним творцем інститутів і норм громадянського суспільства.

Безперечно, важливими для суспільної стабільності є такі чинники, як міжетнічна та міжконфесійна злагода. Адже, як вам вже відомо, від толерантності, поваги до тих, хто відрізняється від нас своїми поглядами та переконаннями, залежить мирне існування суспільства.

Фактором суспільної стабільності є також така специфічна група в соціальній структурі, як молодь. Незадоволення молоді існуючим станом речей

у країні може призвести до значних суспільних змін. Наприклад, 2 жовтня 1990 року понад 100 студентів різних вузів України розпочали голодування на площі Жовтневої

? Яку загрозу несуть різноманітні упередження та стереотипи для суспільної стабільності?

революції (нині — Майдан Незалежності) м. Києва. Його учасники вимагали відставки уряду УРСР, прийняття низки законів, націоналізації майна Комуністичної партії та Комуністичного союзу молоді України, повернення на Україну всіх її громадян, які здійснюють свій військовий обов'язок за межами республіки, забезпечення проходження військової служби в Україні. У результаті 17 жовтня того ж року Верховна Рада УРСР прийняла постанову «Про розгляд вимог студентів, які проводять голодування в м. Києві з 2 жовтня 1990 року», що передбачала, між іншим, прийняття низки важливих законів (про громадські об'єднання, про вибори на багатопартійній основі, про проходження строкової служби громадянами України на території республіки тощо), прийняття нової Конституції та відставку Голови Ради Міністрів УССР. Це була перша значна перемога сил, які відстоювали державну незалежність України.

Мовою документів

3 Постанови Верховної Ради УРСР «Про розгляд вимог студентів, які проводять голодування в м. Києві з 2 жовтня 1990 року» від 17 жовтня 1990 р.

[...] спрямувати всі зусилля Верховної Ради УРСР на стабілізацію політичної та економічної ситуації в республіці, на побудову правової суверенної Української держави, прийняття нової Конституції республіки, і доки цього не досягнуто, укладення Союзного договору вважати передчасним.

Отже, суспільна стабільність залежить від:

- ефективної соціальної державної політики;
- переважання в суспільстві середнього класу;

- міжнаціональної толерантності;
- міжконфесійної толерантності;
- подолання бідності;
- створення нових робочих місць, скорочення безробіття;
- залучення молоді до конструктивної діяльності в різних сферах суспільного життя.

Як ви вважаєте, від кого залежить ваша безпека, безпека ваших друзів, сім'ї та суспільства загалом? Поясніть свою точку зору.

§ 21. СОЦІАЛЬНІ ЗАГРОЗИ СУСПІЛЬНІЙ БЕЗПЕЦІ

(Для вивчення на профільному рівні)

Корисно пригадати

Яким чином економічна ситуація у країні впливає на соціальну безпеку її населення?

Потенційно небезпечні соціальні проблеми сучасності можна умовно поділити на дві великі групи. *Перша* з них пов'язана зі взаєминами всередині людського співтовариства і включає відсталість економічного розвитку окремих регіонів та країн, поширення наркоманії та розвиток наркобізнесу, постійне зростання рівня злочинності й тероризму, військові конфлікти. *Друга* — відображення кризи у відносинах між суспільством і природою. До неї належать демографічні, продовольчі, енергетичні кризові явища.

За прогнозами експертів, чисельність населення Землі у 2050 р. може скласти понад 9,3 млрд осіб (переважно внаслідок приросту населення у країнах Африки та Азії). Разом з тим загальна чисельність населення розвинених економічних регіонів зміниться незначно, що може спричинити загострення продовольчої проблеми всесвітнього масштабу.

Іншою важливою проблемою є *бідність*. Згідно з матеріалами Світового банку, на початку ХХІ ст. 2,8 млрд осіб витрачає на прожиття приблизно 2 долари щодня; більшість із них не має доступу до чистої води, повноцінної їжі та засобів гігієни. Кожні 3,5 секунди від голоду помирає людина, а щодня — 24 тис. осіб. Така ситуація містить у собі загрозу соціальних і політичних конфліктів, а отже, й суспільної нестабільності.

Однією з найважливіших демографічних проблем є *старіння населення* Землі. До 2050 р. кількість людей похилого віку (понад 60 років) у світі збільшиться утричі і становитиме майже 2 млрд осіб, що може призвести до проблем із соціальним забезпеченням людей похилого віку і створити додаткове навантаження для працюючих.

Потенційну загрозу соціальній безпеці становлять *війни*. Вони спричиняють величезні втрати серед мирного населення, значні фінансові витрати, знищення культурних та природних ресурсів. На початку ХХІ ст. у світі зберігаються та постійно збільшуються величезні арсенали засобів масового знищення, а загальні витрати на військові потреби, наприклад у 2002 р., становили трильйон доларів.

Які заходи необхідно вжити для того, щоб кошти, які витрачає світова спільнота на військові потреби, повернути на збереження культурних та природних ресурсів планети?

Ще однією загрозою суспільній безпеці є *тероризм*, який значно посилюється на початку XXI ст.

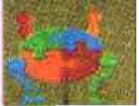
- **Тероризм** (від лат. *terror* — страх) — це насильницькі дії проти мирного населення, здебільшого з політичною метою. У вузькому сенсі — це використання насильства, залякування або приниження з метою примусити до чогось, переконати в чомусь або привернути увагу громадськості.

Тероризм відомий людству з часів виникнення перших стратифікованих суспільств. Він є частиною підпільної боротьби, має насильницькі цілеспрямовані форми, може бути керованим на ідеологічному ґрунті. Та якщо в минулому терористичні акти були спрямовані на окремих осіб — правителів, політичних діячів або дипломатів, то сьогодні жертвами вчинків терористів стають не лише ті, на кого спрямовано саму дію, а й ті, хто випадково опинився поруч.

Так, під час найвідомішого терористичного акту у світовій історії, який відбувся 11 вересня 2001 р. у Нью-Йорку, терористи-смертники спрямували два літаки із заручниками на борту в будівлі Світового торговельного центру. У результаті загинуло 2750 осіб — громадян понад 90 країн, з двадцятьма українцями включно.

Теракт 11 вересня 2001 р. у Нью-Йорку

Інший відомий терористичний акт відбувся в Москві 25 жовтня 2002 р., коли чеченські терористи захопили в заручники й утримували три дні приблизно 800 глядачів мюзиклу «Норд-Ост». Під час операції звільнення не вдалося уникнути людських жертв: загинуло понад 100 заручників, серед яких було чотири громадянина України.

Теракт у Москві

Як бачимо, тероризм становить загрозу для всього людства, навіть коли терористичні акти відбуваються у віддалених куточках планети. А тому й відсіч йому можна дати лише шляхом міжнародної співпраці. З цією метою упроваджуються спеціальні міжнародні програми, створюються анти-терористичні організації, проводяться спільні військові навчання (на зразок антитерористичних навчань з НАТО у Криму).

Слід зазначити, що подекуди політична діяльність підігріває окремі загрози в суспільстві (мовна проблема, перспектива вступу України до різних міжнародних організацій, міжконфесійні та міжнаціональні протистояння). Вони використовуються у передвиборчих кампаніях, провокуючи протистояння в українському суспільстві, їх нагнітання може призвести до суспільної дестабілізації.

Як ви вважаєте, від кого за-
лежить безпека суспільства
загалом і ваша зокрема?
Поясніть свою точку зору.

Це цікаво!**АНТИТЕРОРИСТИЧНА ОПЕРАЦІЯ НАТО
У СЕРЕДЗЕМНОМУ МОРІ «АКТИВНІ ЗУСИЛЛЯ»**

Після терористичних актів у США 11 вересня 2001 року Організація Північноатлантичного договору (НАТО) на прохання США погодилася провести в Середземному морі антитерористичної операції «Активні зусилля» (ОАЗ). Її метою стала боротьба з тероризмом у Середземному морі шляхом запобігання нелегальним перевезенням зброї та боєприпасів, протидії незаконним переміщенням людей та іншій незаконній діяльності з використанням цивільних суден.

Україна — друга держава (після Російської Федерації), що не входить до складу НАТО, яка приєдналася до ОАЗ. Військовий персонал збройних сил України брав активну участь в огляді підозрілих суден, обмінювався інформацією з партнерами у межах операції, а один із українських офіцерів зв'язку працював у штабі операції.

Беручи участь у цій операції з 2004 р., Збройні сили України успішно виконали багато завдань. Так, лише в 2009 р. військові провели чотири патрулювання, опитали 76 торговельних суден, провели оглядову операцію та взяли участь у пошуковій операції.

За матеріалами сайту Міністерства оборони України,
www.mil.gov.ua

§ 22. ПРИРОДНІ Й ТЕХНОГЕННІ ЯВИЩА ЯК ЧИННИКИ ЗАГРОЗИ СУСПІЛЬНІЙ БЕЗПЕЦІ (Для вивчення на профільному рівні)

Корисно пригадати

1. Як забруднене довкілля впливає на функціонування людського організму?
2. Наведіть приклади суспільств, що зникли або були змушені залишити територію свого проживання через нераціональне використання природних ресурсів.

Людина і суспільство є частиною природи, адже людство виникло з природи та тісно пов'язане з нею й досі. Людське суспільство не може функціонувати поза природою, оскільки і людина, і природа підкоряються однаковим фундаментальним законам. Людина і природа постійно взаємодіють, впливаючи одна на одну. Наприклад, зміна дня та ночі зумовлює весь ритм людської життєдіяльності та впливає на зміни у споживанні електроенергії; зміна пір року впливає на циклічність сільськогосподарських робіт та на наш відпочинок тощо.

Природа, господарська діяльність людини та суспільства є взаємозалежними категоріями. Цей зв'язок має глобальний характер, і тому значні порушення в одній сфері можуть викликати стрімкі зміни в інших. В історії відомі випадки, коли такі зміни природних умов призводили до зникнення окремих видів живих істот або навіть екосистем. Події, що призводять до тяжких наслідків, називаються *катастрофами* (від давньогр. катастрофῆ — переворот).

Залежно від причин катастроф їх поділяють на *природні* й *техногенні*. Раніше на планеті переважали природні катастрофи. Із розвитком людства з'являлися такі, що спричинялися людською діяльністю; сьогодні саме вони найбільше впливають на життя різноманітних екосистем, регіонів і планети загалом.

Серед природних катастроф можна назвати падіння на Землю великих метеоритів, урагани, повені, цунамі, пожежі й сильні посухи, виверження вулканів. У результаті найбільших катастроф відбувалися кліматичні зміни, вимирання та виникнення нових видів живих організмів і навіть зміни зовнішнього вигляду нашої планети. Наприклад, падіння комети приблизно 60–70 млн років тому спричинило виникнення Мексиканської затоки, архіпелагу Японських островів та Японського моря. Існує теорія, що саме це призвело до кліматичних змін, у результаті яких вимерли динозаври.

Інші природні явища — цунамі, тайфуни або землетруси — називаються стихійними лихами. Вони мають локальний характер і не можуть змінити клімат. Проте вони спричиняють руйнації та призводять до знищення міст і навіть регіонів, загибелі людей, значних матеріальних збитків. І хоча нині чимало природних явищ можна передбачити, таким чином скоротивши втра-ти, проте перед деякими з них людство й досі залишається беззахисним.

Сьогодні загострився конфлікт між техносферою людини та біосферою планети. Досягнення науково-технічного прогресу, що, з одного боку, допомагають людству розв'язувати певні проблеми, інколи обертаються техно-

генними катастрофами й небажаними впливами на природне середовище, що загрожує існуванню всього людства.

Це цікаво!

Прикладом стихійного лиха, яке призвело до страшної техногенної аварії, є події 11 березня 2011 року на японській атомній електростанції Фукусіма-1. Аварія виникла в результаті найсильнішого в історії Японії землетрусу та викликаного ним цунамі.

Землетрус, силою майже у 9 балів за шкалою Ріхтера, стався за 400 км від Токіо, але поштовхи були відчутні й у столиці. Потужні хвилі цунамі вдарили на узбережжя префектур Міягі та Фукусіма, унаслідок чого постраждали десятки населених пунктів. Землетрус та цунамі вивели з ладу зовнішні засоби електропостачання та резервні дизельні електростанції на АЕС Фукусіма-1. У результаті цього відмовили всі системи звичайного й аварійного охолодження, що призвело до розплавлення активної зони атомних реакторів на трьох енергоблоках у перші дні аварії.

Суттєву загрозу для екології становить інтенсивний розвиток електроніки та радіотехніки, що спричиняє забруднення природного середовища електромагнітними полями, основними джерелами яких є радіо- та телевізійні станції, високовольтні лінії електропередач, електротранспорт, трансформаторні станції, комп'ютери, побутова техніка, мобільний зв'язок.

Швидке й неконтрольоване зростання населення земної кулі, величезна кількість відходів людської діяльності, що забруднюють повітря, воду й ґрунти, виснаження природних ресурсів призвели до глибокої екологічної кризи глобального масштабу, основними проявами якої є кислотні атмосферні опади, зникнення окремих видів тварин, а також кліматичні зміни.

Назвіть відомі вам техногенні катастрофи в Україні та світі. Яким чином, на вашу думку, їм можна запобігти?

Наслідки землетрусу та цунамі в Японії

§ 23. МІЖНАРОДНА СПІВПРАЦЯ В ГАЛУЗІ ПОДОЛАННЯ ТА ПОПЕРЕДЖЕННЯ НАСЛІДКІВ ГЛОБАЛЬНИХ ПРОБЛЕМ

(Для вивчення на профільному рівні)

Корисно пригадати

Які міжнародні організації, в діяльності яких бере участь Україна, ви знаєте? Пригадайте сферу діяльності цих організацій.

На жаль, вирішити глобальні проблеми поодиночі не під силу навіть розвиненим країнам, не говорячи вже про найбідніші. Тому особливу роль тут відіграє міжнародна співпраця.

Це цікаво!

На початку 2006 р. Організацією Об'єднаних Націй було створено Центральний фонд реагування на надзвичайні ситуації, мета якого — термінове надання допомоги у кризових ситуаціях. Фонд, статутний капітал якого становить 500 млн доларів США, регулярно поповнюється за рахунок добровільних внесків від держав-членів, установ, приватного сектора і всіх охочих. Сьогодні 93 країни світу зробили свої внески до Фонду.

Протягом трьох років Фонд виділив понад мільярд доларів для забезпечення харчуванням, житлом, чистою питною водою та медичними засобами десятків мільйонів людей у 63 країнах світу. Приблизно 20 % коштів Фонду було використано для надання допомоги постраждалим від стихійних лих, спричинених глобальним потеплінням. У 2008 р. було виділено 100 млн доларів для надання допомоги 16 млн людей, які постраждали від продовольчої кризи.

За матеріалами сайту Центру новин ООН, www.un.org

У зв'язку із загостренням глобальної екологічної кризи на сучасному етапі виникає гостра необхідність об'єднання зусиль світового співтовариства для боротьби з її наслідками. До головних напрямків такої співпраці належать:

- створення міждержавних банків екологічної інформації;
- створення міжнародних фінансових фондів охорони довкілля;
- співпраця у справі ліквідації наслідків екологічних і техногенних катастроф;
- координація національних природоохоронних заходів з урахуванням екологічної взаємозалежності держав;
- об'єднання фінансових можливостей міжнародних організацій для розв'язання глобальних проблем охорони екосистем;
- співпраця у справі експлуатації природних ресурсів, що належать до категорії спільної спадщини людства (Світовий океан, повітряний та космічний простір).

1999 року Україна приєдналася до Кіотського протоколу, основні вимоги якого — не перевищувати рівень викидів (станом на 1990 р.), адже тоді Україна посіла шосте місце у світі за обсягами викидів парникових газів після США, Росії, Китаю, Німеччини та Японії. З 1990-го по 1998-й рік унаслідок економічних чинників викиди парникових газів значно скоротилися. Участь у Кіотському протоколі надає Україні можливість розв'язати про-

блеми енергоефективності, енергозбереження, адаптації секторів економіки до нових кліматичних умов за рахунок міжнародних фінансових ресурсів.

Мовою документів

Зі статті 2 Кіотського протоколу до Рамкової конвенції ООН про зміну клімату (скорочено)

Кожна зі Сторін з метою сприяння сталому розвитку здійснює та/або продовжує розробляти відповідно до своїх національних умов такі політику й заходи, як:

1) підвищення ефективності використання енергії у відповідних секторах національної економіки;

2) сприяння поширенню раціональних методів ведення лісового господарства, лісонасадження та лісооновлення на стабільній основі;

3) заохочення форм сталого та раціонального ведення сільського господарства у контексті врахування особливостей зміни клімату;

4) проведення досліджень, розробка, сприяння широкому використанню та впровадженню нових і відновлюваних видів енергії, технологій поглинання двоокису вуглецю та передових сучасних екологічно безпечних технологій;

5) заохочення належних реформ у відповідних галузях з метою сприяння реалізації політики та заходів обмеження або скорочення викидів парникових газів [...];

6) співпрацює з іншими Сторонами з метою підвищення індивідуальної та сукупної ефективності їхньої політики та заходів, які вживаються згідно з цією статтею.

3. Сторони прагнуть здійснювати політику і вживати заходи відповідно до цієї статті таким чином, щоб звести до мінімуму несприятливі наслідки, у тому числі зміну клімату, вплив на міжнародну торгівлю, а також соціальні, екологічні та економічні наслідки для інших Сторін, особливо для Сторін, які є країнами, що розвиваються.

Іншим прикладом міжнародної співпраці є зустріч глав держав у Йоганнесбурзі 2002 р., під час якої було ухвалено основний документ — «Порядок денний XXI ст.». Цей документ проголосив необхідність щонайшвидшого досягнення сталого розвитку всіх країн і народів. Країни — учасниці саміту зобов'язалися уповільнити темпи зникнення окремих біологічних видів на Землі, а також максимально скоротити кількість людей, які не мають доступу до чистої питної води та каналізації.

Існування різноманітних проблем у людському житті і в людській історії — це цілком нормальне і навіть закономірне явище, а необхідність постійного розв'язання цих проблем — один із найголовніших стимулів суспільного розвитку. Проблеми — це наслідок суперечностей, які виникають між природою і суспільством, та тих, що виникають у самому суспільстві.

Існують проблеми локальні й глобальні. *Локальними* називають такі, що стосуються певної групи людей, конкретної країни чи місцевості. *Глобальними* проблемами людства називають ті, що набувають великого значення для долі людської цивілізації в цілому. До глобальних проблем належать: збереження миру, боротьба зі світовим тероризмом, екологічна проблема,

Які, на вашу думку, наслідки підписання Кіотського протоколу для розвитку економіки України?

демографічна, проблема виникнення та розповсюдження невідомих раніше захворювань, раціональне використання глибин Світового океану та мирне освоєння космічного простору, ліквідація відсталості країн, що розвиваються, продовольча, сировинна та енергетична проблеми, а також питання розвитку людини, її прав, забезпечення її гідного майбутнього.

Актуальною для України тривалий час є екологічна проблема, пов'язана з катастрофою на Чорнобильській АЕС та неконтрольованою діяльністю людей у використанні природних багатств держави. Негативні наслідки людського втручання у природні процеси порушують флору і фауну, призводять до глобальних проблем у екології. Зокрема, до вимирання представників тваринного і рослинного світу, розвитку масових інфекційних і вірусних захворювань, потепління клімату (так званий «парниковий ефект»), скорочення озонового шару, знищення лісів тощо.

Для вирішення глобальних проблем в Україні створено екологічні служби, які зосереджені на стабілізації та зменшенні забруднення довкілля, припиненні деградації природних ландшафтів та їх відновленні, раціональному

Це цікаво!

Для вироблення політики, а також організації та проведення діяльності, пов'язаної з проблемами охорони довкілля, в Україні створено спеціальний орган виконавчої влади — Міністерство екології та природних ресурсів України. Наразі Міністерство втілює в життя низку програм, спрямованих на вирішення екологічних проблем в нашій державі, а саме:

1. Національна програма екологічного оздоровлення басейну Дніпра та поліпшення якості питної води (затверджена Постановою Верховної Ради України від 27.02.97 № 123/97-ВР);

2. Загальнодержавна програма формування національної екологічної мережі України на 2000–2015 роки (затверджена Законом України від 21.09.2000 № 1989-III);

3. Загальнодержавна програма охорони та відтворення довкілля Азовського і Чорного морів (затверджена Законом України від 22.03.2001 № 2333-III);

4. Державна науково-технічна програма розвитку топографо-геодезичної діяльності та національного картографування на 2003–2010 роки (затверджена Постановою Кабінету Міністрів України від 16.01.2003 № 37);

5. Комплексна програма реалізації на національному рівні рішень, прийнятих на Всесвітньому саміті зі сталого розвитку, на 2003–2015 роки (затверджена Постановою Кабінету Міністрів України від 26.04.2003 № 634);

6. Програма припинення виробництва та використання озоноруйнівних речовин на 2004–2030 роки (затверджена Постановою Кабінету Міністрів України від 04.03.2004 № 256);

7. Комплексна програма протизсувних заходів на 2005–2014 роки (затверджена Постановою Кабінету Міністрів України від 22.09.2004 № 1256);

8. Загальнодержавна програма розвитку мінерально-сировинної бази України на період до 2010 року (затверджена Законом України від 22.02.2006 № 3458-IV).

9. Державна цільова екологічна програма проведення моніторингу навколишнього природного середовища (затверджена Постановою Кабінету Міністрів України від 05.12.2007 № 1376).

За матеріалами сайту Міністерства екології та природних ресурсів України,
www.menr.gov.ua

Альтернативні види енергії

використанні й охороні природних ресурсів. Політика України орієнтована на природоохоронну і ресурсозберігаючу технологію та входження в загальноєвропейську і світову систему екологічної безпеки.

Демографічна проблема пов'язана із сучасними міграційними процесами, контролюванням і плануванням процесів народжуваності, високою смертністю, що перевищує природній приріст населення.

Велике значення для сучасного суспільства має розв'язання енергетичної та ресурсної проблем. Нині стоїть завдання переходу на екологічно чисті альтернативні види енергії (сонячної, повітряної).

До ресурсної проблеми належить нестача питної води, забруднення повітря, генна мутація продуктів рослинного і тваринного походження. Перспективним у вирішенні ресурсної проблеми є освоєння Світового океану та космічного простору.

Які із зазначених проблем є найбільш актуальними для України? Запропонуйте шляхи їх вирішення.

ТЕМАТИЧНИЙ КОНТРОЛЬ**Перевір себе**

1. Дайте визначення поняття *суспільство*.
2. Назвіть історичні типи соціальної стратифікації.
3. Схарактеризуйте основні чинники суспільної стабільності.

Поміркуймо

1. Яким чином можна використовувати природні ресурси, щоб запобігти техногенним катастрофам?
2. Які кроки варто зробити світовій спільноті для вирішення глобальних проблем людства?
3. У сучасній стратифікації суспільства є негативні страти. Запропонуйте шляхи трансформації цих страт на якісно новий рівень розвитку.

Працюємо творчо

1. Вас обрали Міністром соціальної політики України. Запропонуйте програму підвищення рівня життя населення.
2. Проведіть соціологічне опитування серед своїх однолітків: до якої страти суспільства вони відносять себе та свою родину? Накресліть графік соціальної структури вашого оточення за результатами опитування.
3. Напишіть есе на тему «Соціальний статус, до якого я прагну».

ТЕМА 6

СОЦІАЛЬНА МОБІЛЬНІСТЬ

Після вивчення цієї теми Ви

- Дізнаєтеся, від чого залежить Ваше майбутнє і що Ви можете зробити, щоб знайти своє місце в житті
- Зрозумієте, що універсальною умовою людського буття є здатність до комунікації, а розвиток суспільства неможливий без спілкування і співпраці
- Зможете обрати ті форми участі в житті суспільства, які підходять особисто Вам

§ 24. ПОНЯТТЯ СОЦІАЛЬНОЇ МОБІЛЬНОСТІ

Корисно пригадати

Чи є у вас знайомі, які займалися б цікавою справою, досягли успіхів у житті, здобули повагу й визнання? Чи воліли б ви бути схожими на них? Чим зумовлений їхній соціальний статус?

Розглядаючи соціальну структуру суспільства, ми вже згадували, що з позиціями в суспільстві пов'язані різні рівні добробуту, престижу та влади. Протягом життя індивіди можуть рухатися між такими позиціями, змінюючи пов'язані з ними рівні винагороди або незручностей.

Це цікаво!

З 1947 р. Національний центр вивчення суспільної думки США періодично проводить опитування пересічних американців з метою визначення суспільного престижу різних професій. Порівняння даних у різні роки демонструє стабільність ставлення до престижу професій. Шкала змінюється від 1 (найнижчий бал) до 100 (найвищий).

Вид занять	Бали	Вид занять	Бали
Фізик	82	Офіцер поліції	48
Суддя	76	Музикант	46
Адвокат	76	Пожежник	44
Лікар	74	Сантехнік	41
Банкір	72	Фермер	41
Пілот	70	Бортпровідниця	36
Міністр	69	Продавець	29
Цивільний інженер	68	Домогосподарка	25
Політолог	66	Залізничник	24
Математик	65	Таксист	22
Шкільний учитель	63	Офіціант	20
Бухгалтер	57	Двірник	17

- Процес переміщення особи між ієрархічно й функціонально організованими елементами соціальної структури (класами, верствами, групами та категоріями населення, позиціями) називають **соціальною мобільністю**. Збільшити чи зменшити прибуток, владу, престиж у результаті переходу на іншу позицію, до іншої групи означає *здійснити соціальну мобільність*.

Соціологи вивчають *міжгенераційну мобільність*, порівнюючи соціальне становище дітей із соціальним становищем батьків, а також *внутрішньогенераційну мобільність*, фіксуючи зміну соціального становища та статусу члена суспільства протягом життя.

Соціальна мобільність сучасної особистості залежить від її професіоналізму, освіченості, амбітності та кар'єрного росту. Два очевидні наслідки

мобільної поведінки постають перед індивідом. Якщо бажана мобільність відбулася, той, хто здійснив її, переконається в дієвості чинних у суспільстві принципів та норм, у справедливості соціального устрою. Словами та діями він ладен демонструвати прихильність до домінуючих цінностей, лояльність до наявного устрою. А коли спроба соціального сходження не вдалася, коли через певні обставини індивід опинився на соціальному дні, то й результатом радше буде соціальна апатія.

Дослідження молоді, проведене соціологами в 1960–1970-х роках, виявило певні специфічні риси, пов'язані з віковою психологією цієї групи. Соціальний портрет молоді складають: життєві плани покоління та його ціннісні орієнтири; рівень освіти; професійна підготовка молоді; рівень зайнятості молоді; її місце на ринку праці. Згідно з висновками дослідників, у життєвих планах молоді завжди переважав мотив продовження освіти. Трудова мотивація посідала третє або четверте місце в ціннісній шкалі.

Опитування, проведене в чотирьох регіонах України в середині 1990-х років, показало напрям трансформування ціннісних орієнтацій молоді. Збереглася престижність освіти. Близько 70 % випускників шкіл мали бажання продовжувати навчання, 20 % хотіли б працювати та вчитися і лише 10 % — тільки працювати.

Обираючи професію, молодь бажає мати високий прибуток, працювати за здобутою професією, вона орієнтована на цікаву роботу, що забезпечує престиж і кар'єру.

У сучасному українському суспільстві діють чинники, що спонукають до мобільності та перешкоджають їй. Дефіцит багатьох видів ресурсів, істотні відмінності в рівні та якості життя в сільській місцевості та місті, у великих і малих містах — усе це визначає основну різницю потенціалів, яка змушує індивіда рухатися до місць скупчення благ і послуг. Протягом кількох останніх десятиліть мобільність була масовою й інтенсивною, але радше вимушеною, ніж добровільною.

За життя одного покоління українське суспільство з переважно аграрного перетворилося на індустріальне. Якщо в 1940 р. 47 % працездатного населення становили селяни, то у 2004 р. зайнятих у сільському господарстві було лише 19,4 %.

І батьки, і діти сприймають мобільність як життєву необхідність. Неприйняття наявних реалій, їх невідповідність очікуванням спонукають багатьох здійснювати мобільність.

Поряд із вимушеною мобільністю в сучасному українському суспільстві спостерігається й добровільна соціальна мобільність, особливо в молодіжному інтелектуальному середовищі. Спрямована вона на досягнення вищого сукупного соціально-економічного статусу в умовах конкурентного середовища.

Чи забезпечує сучасний ринок праці в Україні запити молодих спеціалістів? Які проблеми має вирішити держава та суспільство, щоб створити конкурентоспроможний сучасний ринок праці?

§ 25. СПІЛКУВАННЯ ТА СПІВПРАЦЯ ЯК ПЕРСПЕКТИВА РОЗВИТКУ СОЦІУМУ

Корисно пригадати

Як ви гадаєте, чи можливо розв'язати певне суспільно значуще завдання, не спілкуючись одне з одним?

Як вам відомо, існування людини неможливе без співпраці з іншими. Приклади цьому знаходимо всюди: від допомоги батькам і гри у футбол з товаришами до виробництва великих підприємств та виконання міжнародних програм. Взаємозв'язок з іншими, функціонування суспільних відносин забезпечуються через спілкування, яке нерозривно пов'язане з діяльністю та духовним світом людини. Спілкування є невід'ємним і дуже важливим аспектом людського існування, передумовою формування людини як соціальної істоти. Це процес взаємодії між людьми, в якому відбувається обмін діяльністю, інформацією, досвідом, цінностями й навичками, результатами праці. Будь-яка спільна діяльність людей координується, узгоджується, в ній присутній процес обміну думками.

У процесі спілкування досягаються організація та єдність дії окремих особистостей, здійснюється інтелектуальна та емоційно-чуттєва взаємодія між ними, формується спільність настроїв і поглядів. Спілкування є засобом існування суспільства, воно може бути *прямим* і *опосередкованим*. Пряме спілкування відбувається у процесі безпосередніх контактів між партнерами, наприклад, під час дружньої розмови. Опосередковане ж спілкування має місце, коли між учасниками спілкування існує просторово-часова дистанція.

Ділове спілкування

Філософська думка

«Ну що б, здавалося, слова?
Слова та голос — більш нічого.
А серце б'ється — ожива, як їх почує!..»

Т. Г. Шевченко

«Багато говорити і багато сказати — не одне й те ж».

Софокл, давньогрецький драматург

«Уміння вести розмову — це талант».

Стендаль (Анрі-Марі Бейль)

«Наша мова — найважливіша частина не лише нашої поведінки, а й нашої особистості, нашої душі, розуму, нашої здатності не піддаватися впливам середовища, якщо воно затягує».

Д. С. Ліхачов, російський філолог та історик

Наприклад, автори відомих книг звертаються до нас у своїх творах крізь десятиріччя, а інколи навіть сторіччя.

Можна визначити традиційні форми спілкування, історично вироблені та закріплені в певних звичаях та обрядах різних народів. Зокрема, існує формальне спілкування, яке регламентується усталеними нормами та має стереотипний характер. Сторони такого спілкування розігрують певні, заздалегідь відомі ролі: викладач — студент, підприємець — банкір, керівник — підлеглий... Таке спілкування не вимагає вияву особистісних якостей, що робить його офіційним.

Важливе місце належить діловому спілкуванню, успіх якого залежить від рівня довіри між партнерами, їхніх ділових якостей, інтересів і намірів. Ділове спілкування може перерости у дружнє та неформальне.

Спілкування органічно вплетене в людську діяльність, відповідає її різним видам і постає як передумова співпраці. Саме через спілкування налагоджуються й осмислюються необхідні для діяльності зв'язки.

Основним засобом спілкування є мова, яка виступає підґрунтям культури, енциклопедією людського досвіду. Вона пов'язує людей усіх генерацій, поєднує минуле, сучасне й веде нас у майбутнє. Рідна мова — це життя народу, нації; коли вона згасає, втрачається історична пам'ять. Вона є біологічним, соціально-побутовим і духовним явищем людського існування, що забезпечує здатність людини мислити й відчувати. Мова виконує такі функції: *відтворювальну, пізнавальну, комунікативну та культурно-творчу*.

Важливим елементом загальнолюдського спілкування є його культура — сукупність загальноприйнятих норм поведінки людини в суспільстві. Для культури спілкування принципово важливими є такі її ланки:

- культура висловлювання;
- культура словесного обговорення проблем;
- уміння логічно й лаконічно висловлювати свої думки, доносити їх до співрозмовника;
- уміння знаходити головну думку;
- естетичний підхід до викладення власних думок.

Культура спілкування має бути присутньою у повсякденному житті кожної людини, яка постійно контактує з іншими (у родині, у шкільному колективі, на вулиці, на роботі). У різні епохи культура спілкування мала різні назви: етикет, правила пристойності, хороші манери, — але її завжди виділяли як особливу форму взаємодії та міжособистісних стосунків людей. У третьому тисячолітті особливо значення набуває культура спілкування, заснована на принципах толерантності.

Що спонукає людину обирати різні форми спілкування? Чи може існувати одна універсальна тактика спілкування для всіх сторін спілкування?

§ 26. ПОНЯТТЯ КОМУНІКАЦІЇ ТА КОМУНІКАТИВНОСТІ

Корисно пригадати

Як відбувається процес передання інформації у представників тваринного світу? Пригадайте, наприклад, мову бджіл або сигнали, якими тварини повідомляють одне одного про небезпеку.

Універсальною умовою людського буття, формою взаємозв'язку людини з людиною є комунікація.

- **Комунікація** (від лат. *communicatio* — повідомлення, передавання) — це процес, під час якого двоє або більше людей обмінюються інформацією. Окрім того, у процесі комунікації люди здійснюють обмін досвідом, цінностями, навичками, досягненнями. Здатність до сприйняття й передання інформації називають **комунікативністю**.

Слово «комунікація» може означати також зв'язок, повідомлення, засіб зв'язку, інформацію, засіб інформації, а також контакт, спілкування, соціальну взаємодію. Так, масова комунікація — процес передання інформації групі людей одночасно за допомогою спеціальних засобів — мас-медіа та телекомунікації.

Комунікація є також однією з необхідних умов організації суспільства. У процесі комунікації досягається організація та єдність дії окремих індивідів, здійснюється інтелектуальна взаємодія між ними, формується спільність настроїв і поглядів. В умовах комунікації виражаються особистісні потреби індивідів, відбувається формування й розвиток особистості, її духовного світу, свідомості та самосвідомості.

Структура найпростішої комунікації включає: 1) двох учасників-комунікантів; 2) ситуацію (чи ситуації), яку вони прагнуть осмислити та зрозуміти;

Візитівка

Марк Цукерберг (1984 р. н.)

Розробник і співзасновник всесвітньої соціальної мережі «Facebook», роботу над якою розпочав ще у студентські роки. У 2010 р. журнал «Тайм» визнав його «людиною року», а 2011-го його було визнано наймолодшим мільярдером планети.

Ідея мережі «Facebook» ґрунтується на природній потребі людей у спілкуванні та їхньому прагненні бути популярними. У створеній 2004 р. мережі користувачі мали змогу завантажувати свої світлинки та оприлюднювати будь-яку інформацію — від переліків улюблених пісень до наукових інтересів. За декілька років безкоштовним соціальний порталом університету вже користувалися мільйони людей усього світу.

На власній сторінці цієї мережі Марк Цукерберг визначив свої інтереси як «відкритість; розробка речей, що допомагають людям спілкуватись і ділитися тим, що для них важливо; революції; інформаційні потоки; мінімалізм».

У 2010 р. режисер Девід Фінч зняв кінострічку «Соціальна мережа», в основі сюжету якої було покладено історію життя Цукерберга та створення «Facebook».

3) тексти, що виражають зміст ситуації; 4) мотиви й мету, що роблять тексти спрямованими, тобто те, що спонукає суб'єктів звертатися одне до одного; 5) процес матеріального передавання текстів.

За типом відносин між учасниками виділяють *міжособистісну, публічну та масову* комунікацію. За типом використовуваних засобів передання значень виділяють *вербальну* (мова), *невербальну* (жест, міміка, мелодика), *матеріально-знакову* (зокрема, художню) комунікацію.

Стратегії комунікації еволюціонують паралельно з політичними, економічними та географічними змінами світу. На комунікації істотно впливає технологічний розвиток, тому ефективні технологічні й комунікативні навички є необхідною умовою як ділової кар'єри, так і громадянського життя. До навичок успішного спілкування належать:

- уміння розуміти інших;
- уміння адекватно реагувати на критику;
- уміння ефективно висловлювати власну думку;
- узгодження дій, толерантність та компроміс у стосунках з іншими;
- ведення переговорів, розв'язування конфліктів і навички посередництва.

Комунікативністю називають як здатність людини будувати широкую мережу знайомств, так і вміння спільно обговорювати проблеми. Комунікативність є особистісною формою існування, яке нерозривно пов'язане зі світом людини. Будь-яка спільна діяльність людей координується, узгоджується, проходить процес обміну думками. Комунікативність є необхідною передумовою організації суспільства, вона органічно вплетена в людську діяльність, відповідає різним видам діяльності та постає її передумовою. Саме через здатність людини до комунікативності налагоджуються й осмислюються необхідні для діяльності зв'язки. Завдяки комунікативності відбувається навчання і виховання особистості, засвоєння нею різних форм соціального досвіду, виявляються різноманітні здібності людини, її внутрішній світ, який стає доступним іншим.

Спілкування може бути прямим і опосередкованим. Пряме спілкування відбувається у процесі безпосередніх контактів між партнерами, що дає можливість відчувати тепло людських стосунків, сприйняти їх найтонші нюанси, які можна передати жестами, поглядом, виразом обличчя.

Опосередковане спілкування пов'язане з існуванням просторово-часової дистанції. Це означає, що людина може сприймати інформацію через книги, твори мистецтва про історію та життя людей інших епох і культур. Опосередковане спілкування відбувається також через засоби масової інформації (газети, телебачення, Інтернет).

Чи завжди наше спілкування виявляється вдалим? Чому інколи створюється враження, що учасники комунікації не чують одне одного? Що необхідно зробити, щоб уникнути такої ситуації?

§ 27. УЧАСТЬ У ЖИТТІ СУСПІЛЬСТВА

Корисно пригадати

Чи берете ви участь у житті школи, громади? Як саме? Наведіть приклади.

Участь у житті суспільства — це, насамперед, соціальна діяльність, яка забезпечує життєздатність суспільства, сприяє розвитку його потенціалу.

Перший досвід особистості отримує в сім'ї. Від батьків дитина отримує вміння слухати й розуміти співрозмовника, виконувати елементарні доручення, здобуває навички співпраці та допомоги іншим. У школі особистість отримує перші навички участі у шкільному самоврядуванні. Учень виступає в ролі лідера класу, відстоює інтереси учнів класу та школи, виносить практичні пропозиції на суспільний загаль. Тут також здобуваються навички волонтерської діяльності в межах школи і в позаурочний час. Беручи участь у дитячих громадських організаціях, особистість переймається колективними проблемами, спільними інтересами, що об'єднують дітей, вчиться вирішувати колективні справи, наслідує кращий приклад, отримує перші уроки здорової конкуренції та соціальної солідарності.

Участь у дорослому житті — це різностороння діяльність громадянина, яка доповнює життєдіяльність суспільства в цілому. Один громадянин може бути залученим до участі в кількох громадських об'єднаннях чи організаціях, бути активним членом політичної партії, бути кваліфікованим працівником і хорошим сім'янином.

До традиційних форм громадської участі належать:

- регулярна участь у виборах;
- активна участь у діяльності громадських організацій, що опікуються проблемами спільноти;
- активна діяльність у розв'язанні соціально значущих проблем;
- контакти з представниками місцевих органів влади щодо конкретної проблеми;
- меценатство та грошова підтримка громадських і благодійних організацій.

Активна участь окремої особистості переростає у громадське залучення, громадянську активність та громадянську позицію. Найвищою формою громадянської позиції є почуття патріотизму або національної самосвідомості, тобто усвідомлення та ствердження громадянами унікальності своєї нації як основи її єдності та реалізації спільних потреб та інтересів.

У демократичному суспільстві суб'єкти суспільних відносин мають можливість доносити до влади свої вимоги. Цей процес, який у західній політології отримав назву *артикуляція інтересів*, може здійснюватися у багатьох формах — від елементарного індивідуального звернення до місцевого чиновника до колективних дій у процесі вирішення загальнодержавних питань. Так, наприклад, претензії, що висловлюються певному представникові комунальних служб або установі щодо якості освітлення чи чистоти окремої вулиці, можуть перерости в політичну акцію недовіри місцевій владі, якщо ці явища набудуть систематичного й масового характеру.

Різноманітні акції протесту набувають особливого поширення в переломні та кризові періоди життя суспільства. Мітинги, демонстрації, страйки, бойкоти, акції громадянської непокори у країнах радянського табору наприкінці 1980-х — на початку 1990-х років викликали повалення авторитарних режимів та поклали початок переходу до демократії. Яскравим і потужним виявом протестної поведінки стала «Помаранчева революція» 2004 р. в Україні.

Можна дати такі визначення різних видів масових політичних акцій:

- **Демонстрація** (від лат. *demonstratio* — показ) — одна з форм масового виявлення політичних настроїв протесту, солідарності тощо шляхом проведення маніфестацій, мітингів, страйків, вуличних походів. Порядок проведення цих заходів встановлюється місцевими радами та державними адміністраціями.
- **Мітинг** (від англ. *meeting* — зустріч) — зібрання, публічні збори з метою обговорення нагальних проблем суспільно-політичного життя. Це збори, скликані для здобуття прихильності населення до певної ідеї, яка під час мітингу перетворюється на вимогу.
- **Бойкот** — спосіб висловлення протесту проти дій представників влади, який полягає в повній або частковій відмові підтримувати стосунки із представниками влади, брати участь у виборах, у роботі представницьких органів влади.

Це цікаво!

Термін «бойкот» походить від прізвища Чарльза Канінгема Бойкота, британського управлінця в Ірландії, землі якого відмовились обробляти місцеві жителі. Одним з найвідоміших прикладів використання тактики бойкоту стала відмова населення африканського походження міста Монтгомері (штат Алабама, США) від використання міського транспорту в 1955 р. Таким чином мешканці висловили свій протест проти расової сегрегації.

Антиурядова демонстрація в Львіві

Перелічені вище види участі насамперед здійснюються громадянами, які мають на меті вплинути на державну політику. Однак участь не вимірюється лише незадоволенням і протестами щодо влади.

Одним із напрямів участі в житті суспільства є меценатство та грошова підтримка громадських і благодійних організацій.

- **Меценати** — це заможні покровителі науки й мистецтва та їх представників.

Метою меценатства є підтримка розвитку освіти, науки, культури, зокрема фінансування важливих наукових досліджень, освітніх проєктів і сприяння задоволенню потреб навчальних закладів, бібліотек у підручниках та іншій літературі.

Меценатство можна визначити як один із потужних важелів підтримки розвитку демократичного суспільства в Україні. Яскравий приклад — утворення 12 жовтня 1995 року в місті Києві Ліги українських меценатів, ініціатором і першим президентом якої став відомий громадський діяч, бізнесмен і благодійник з Канади Петро Яцик. Ліга об'єднала бізнесменів з України, США й Канади у своєрідний благочинний клуб ділових людей. Ліга українських меценатів заснувала кілька премій, наприклад, премією ім. Василя Симиренка відзначають політиків, громадських діячів та діячів науки, культури й літератури за видатний внесок у державне будівництво України, за сприяння піднесенню авторитету України у світі. Премія ім. Євгена Чикаленка за особливий внесок у справу національного відродження присуджується меценатам, що не є членами Ліги, які щедрими пожертвами сприяли утвердженню благодійності в Україні.

Значну підтримку сучасним українським митцям надає Фонд Віктора Пінчука. Завдяки участі в суспільному житті країни, міжнародних та добродійних організаціях В. Пінчук є одним із визнаних українських лідерів у побудові нової системи взаємин України з Європою та світом.

Петро Яцик

В Україні діють також різноманітні благодійні фонди й організації, що опікуються такими важливими для життя нашого суспільства галузями, як охорона здоров'я, економічний розвиток тощо. Так, завдяки Фонду Ріната Ахметова «Розвиток України» вдалося поєднати зусилля багатьох міжнародних та недержавних організацій, медичних закладів, пенітенціарної системи в боротьбі з епідемією туберкульозу в Україні. Також завдяки роботі меценатів в Україні створюється загальнонаціональна мережа передових центрів надання допомоги новонародженим на базі пологових будинків і дитячих лікарень.

Та не лише заможні громадяни можуть сприяти розвитку суспільства, допомагати вирішенню

? Пригадайте з курсу історії відомих меценатів. Дайте оцінку такого роду участі.

його проблем. Важливим способом участі громадян у суспільному житті є волонтерство.

- **Волонтер** — це той, хто бере участь у суспільних справах з власного бажання та на безоплатній основі; доброволець.

Закон України «Про волонтерську діяльність» визначає, що вона є формою благодійності і ґрунтується на принципах законності, гуманності, рівності, добровільності, безоплатності, безкорисливості та неприбутковості. На державу покладається обов'язок підтримувати громадську ініціативу щодо провадження волонтерської діяльності, гарантувати та захищати передбачені Конституцією України та законами права, свободи і законні інтереси волонтерів, волонтерських організацій та отримувачів волонтерської допомоги.

Чи вважаєте ви себе патріотами Батьківщини? Яким чином виявляється ваш патріотизм?

Мовою документів

Із Закону України «Про волонтерську діяльність» від 19.04.2011 р. № 3236-VI

Стаття 1. [...] Волонтерська діяльність здійснюється за такими напрямками:

надання волонтерської допомоги з метою підтримки малозабезпечених, безробітних, багатодітних, бездомних, безпритульних, осіб, які потребують соціальної реабілітації;

здійснення догляду за хворими, інвалідами, самотніми, людьми похилого віку та іншими особами, які через свої фізичні, матеріальні чи інші особливості потребують підтримки та допомоги;

надання допомоги громадянам, які постраждали внаслідок стихійного лиха, екологічних, техногенних та інших катастроф, у результаті соціальних конфліктів, нещасних випадків, а також жертвам злочинів, біженцям;

надання допомоги особам, які через свої фізичні або інші вади обмежені в реалізації своїх прав і законних інтересів;

проведення заходів, пов'язаних з охороною навколишнього природного середовища, збереженням культурної спадщини, історико-культурного середовища, пам'яток історії та культури, місць поховання;

сприяння проведенню заходів національного та міжнародного значення, пов'язаних з організацією масових спортивних, культурних та інших видовищних і громадських заходів;

надання волонтерської допомоги для ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій техногенного або природного характеру;

надання волонтерської допомоги за іншими напрямками, не забороненими законодавством.

Завдяки участі в житті суспільства особистість свідомо долучається до суспільно-політичних процесів, відбувається її входження в систему суспільних відносин, вона засвоює певні цінності, набуває досвіду, формує власні вподобання та переконання.

§ 28. СОЛІДАРНІСТЬ І КОНКУРЕНТНІСТЬ ЯК НЕОБХІДНІ УМОВИ СОЦІАЛЬНОГО ПРОГРЕСУ

Корисно пригадати

Чому для функціонування ринкової економіки необхідна конкуренція?

- **Конкуренція** (від лат. *concurrentio* — змагання, суперництво) у найширшому сенсі є суперництвом між окремими особами, групами чи організаціями, зацікавленими в досягненні власної мети.

Конкуренція вважається однією з найяскравіших ознак економіки, проте вона панує також в усіх інших сферах суспільного життя. Не можна сказати, що конкуренція викликає однозначне ставлення до себе. З одного боку, існує позиція вчених-економістів, які одностайно звеличують конкуренцію як двигун економічного прогресу, механізм саморегуляції ринкової економіки. З іншого боку, в конкуренції схильні бачити щось негативне, подібне до постійного протистояння між «акулами бізнесу».

Разом з тим конкуренцію можна розглядати як джерело нових знань. Наприклад, збільшення знань у ході економічної конкуренції досягається не

лише тому, що завдяки їй виробники відкривають нові потреби, які дотепер ніхто не помічав, а споживачі — нові способи задоволення власних потреб. Конкуренти довідуються щось нове і про самих себе: на що вони реально здатні порівняно з іншими, наскільки краще чи дешевше вони можуть задовольняти чийсь потреби. Це схоже на спортивні зма-

? Власника підприємства, що виготовляє асфальт для будівництва доріг, запитали, як далеко йому доводиться возити свою продукцію. «Рівно півдороги до мого найближчого конкурента», — не замислюючись, відповів він.

Чому у своїй відповіді бізнесмен згадав про конкурентів?

гання або на шкільні олімпіади: перемагає той, хто демонструє найкращий результат або знання. Ті, кому не вдалося перемогти, здобувають імпульс для подальшого вдосконалення, адже, порівнюючи себе з переможцями, вони можуть вибудувати стратегію розкриття свого потенціалу у майбутньому. Тому будь-яке штучне обмеження конкуренції скорочує обсяг знань, що доступні суспільству.

Здатність досягати успіху завдяки конкурентній боротьбі називають конкурентністю, а рівень її розвитку є важливою умовою розвитку суспільства. Проте конкуренція має неминучий зв'язок з партнерством, коли конкуренти усвідомлюють вигідність партнерської співпраці в окремих тактичних ситуаціях чи навіть на стратегічному рівні. Партнерство повільно, але неухильно розвивається і на політичному рівні, де створюються різноманітні об'єднання, покликані захищати інтереси своїх членів.

На початку ХХ ст. була популярною політико-правова концепція *солідаризму* (від фр. *solidarisme* — єднотуність), згідно з якою рушійною силою суспільного розвитку проголошувалися єдність членів суспільства; відноси-

ни солідарності його членів і взаємозалежність усіх соціальних груп; гармонія інтересів праці й капіталу.

- **Солідарність** — це єдність переконань і дій, взаємодопомога і підтримка членів соціальної групи, що ґрунтуються на спільності інтересів і необхідності досягнення загальних групових цілей, спільна відповідальність. Наприклад, страйк солідарності — це припинення роботи на підприємстві, розпочате профспілкою, в якій немає конфлікту з підприємцем, але яка бажає допомогти іншій профспілці, що вступила в конфлікт зі своїм підприємцем.

Візитівка

Еміль Дюркгейм (1858—1917)

Французький соціолог і філософ, один із творців соціології як самостійної науки. Працюючи в університеті Бордо, у 1896 р. очолив кафедру соціальних наук, яка стала першою у світі кафедрою соціології, а протягом 1898–1913 років керував виданням «Соціологічного щорічника» — першого наукового журналу із соціології.

Однією з головних тем у працях Дюркгейма була соціальна солідарність. На його думку, солідарність — це головна сила, що згуртовує суспільство, перетворює його на єдине ціле. Вона виникає внаслідок суспільного розподілу праці, тобто соціалізації та професійного поділу людей. Завдяки різноманіттю видів професійної діяльності людей, їм доводиться обмінюватися досвідом і домовлятися між собою, тобто брати на себе взаємні обов'язки. Наслідком таких взаємин є співпраця та суспільна солідарність.

«Роль солідарності — не знищення конкуренції, а її приборкання».

Еміль Дюркгейм

В усі часи люди розуміли, що саме спільні дії дозволяють досягти найкращих результатів. Недарма народна мудрість говорить: «Гуртом і батька побити можна». Розуміння людством необхідності спільних дій та співпраці для вирішення нагальних проблем робить солідарність загальнолюдською цінністю. На основі її принципів співжиття і співтовариства людство у своїй історії додало «расові, релігійні, кастові бар'єри, географічні, економічні, культурні відмінності» — писав Михайло Грушевський. Сьогодні солідарність набуває особливого значення у зв'язку із загостренням глобальних економічних, екологічних, політичних та соціальних проблем. Саме тому багато партій та рухів використовують це поняття у своїх програмових документах.

Прокоментуйте вислів Аристотеля: «Якби громадяни товаришували між собою, вони не потребували б правосуддя».

ТЕМАТИЧНИЙ КОНТРОЛЬ

Перевір себе

1. Дайте визначення поняття *соціальна мобільність*.
2. Назвіть форми участі громадян у суспільному житті.
3. Розкрийте сутність поняття *комунікативність*.

Поміркуймо

1. Які форми сучасної комунікації є найпоширенішими та найефективнішими?
2. Які фактори впливають на соціальну мобільність особистості?
3. Як інформаційне суспільство впливає на розвиток сфери спілкування людини?

Працюємо творчо

1. Складіть таблицю престижних професій України. Результати обговоріть.
2. Напишіть есе на тему «Моє місце в соціумі», використовуючи поняття *соціальна мобільність, професія, кар'єра*.
3. Визначте чинники формування національної самосвідомості та патріотизму.
4. Змоделюйте різні ситуації (політичну, економічну, освітню, спортивну), де яскраво виражено явище конкурентності як рушійної сили суспільного прогресу.

7.

- Дізнаєтесь, як змінювалися уявлення про права людини протягом розвитку людства і що означає покоління прав людини
- Зрозумієте історичну зумовленість різних документів про права людини
- Зможете використовувати набуті знання для захисту своїх прав і прав інших

§ 29. ЕВОЛЮЦІЯ УЯВЛЕНЬ ПРО ПРАВА ЛЮДИНИ В ІСТОРІЇ ЛЮДСТВА

Корисно пригадати

Ви часто говорите і чуєте вислів «Я маю право...». Чи замислювалися ви над тим, коли і чому людина почала говорити про свої права?

Права людини є складним багатовимірним явищем. Вони визначають ступінь свободи особистості та її відносини із суспільством, державою, іншими людьми, дозволяють гармонізувати ці відносини. Процес формування уявлень про права людини має багатовікову історію. Змінювалася людина, змінювалися її погляди на себе й на свої права. Людство на кожному історичному етапі розглядало права людини, зважаючи на набутий досвід і конкретні історичні обставини. Уся історія розвитку людського суспільства — це історія боротьби за створення кращих умов для існування людини, за визнання та забезпечення безперешкодної реалізації її прав і свобод.

Значний внесок у розвиток уявлень про права людини зробили мислителі античної доби. Ідеї права й справедливого суспільного устрою ми знаходимо в поемах давньогрецького поета Гомера (VIII ст. до н. е.), де Зевс постає як верховний захисник загальної справедливості — він суворо карає тих, хто чинить насилля й неправий суд. Убачаючи у правах людини божественне начало, давньогрецькі філософи вважали природним станом речей свободу й рівність. Результатом стала концепція природної сутності прав людини, коли закон і держава розглядалися як категорії, похідні від природних прав людини, зумовлені розвитком людини й суспільства. Уже тоді Аристотель поділяв право на природне й те, що встановлене законом.

Ідеї, пов'язані з природою прав людини, набули подальшого розвитку в Давньому Римі. Так, Сенека у своїх працях послідовно відстоював ідею духовної свободи й рівності всіх людей. На цій основі давньоримські юристи розробили вчення про державу, право та права людини.

Античні філософи розуміли, що є вільні люди і є раби. Їхні погляди на інститут рабства були різними. Переважно рабство визнавалося природним станом речей, але були й такі філософи, які вбачали в ньому ганебний стан людини та прагнули її звільнення. Урешті-решт це привело до скасування інституту рабства та сприяло законодавчому закріпленню прав людини.

Піонером у законодавчому закріпленні прав людини можна вважати Велику Британію, де в 1215 р. уперше у світі законодавчо були закріплені права лю-

Філософська думка

«Природним правом є будь-яке право, що діє скрізь і не залежить від того, вважають його люди чинним чи ні».

Аристотель

«Божество створило всіх вільними, і ніхто не є рабом від природи».

Алкіда Елейський

«За природними обдаруваннями всі люди рівні, чи вони греки, чи варвари... Усі ми вдихаємо повітря ротом і носом».

Антифонт

дини в документі, який мав назву «*Велика хартія вольностей*» (лат. *Magna Carta Libertatum*). Цей документ обмежував владу короля й закріплював права аристократів, хоча основна маса населення залишалася безправною.

Наступним етапом у розширенні прав людини можна вважати прийняття в Англії Петиції про права (1628 р.), внаслідок якої король не міг призначати податки та збори без згоди парламенту, а норми військових законів заборонялося застосовувати до мирного населення. 1679 р. було ухвалено інший визначний правовий документ — *Хабеас корпус акт*, який став основою гарантії права на свободу та особисту недоторканність. Цей документ отримав свою назву від початкових слів наказу суддям «*Habeas Corpus ad Subiciendum*» («Ти зобов'язаний доставити особу до суду»). Процедура Хабеас корпус акта передбачає надання затриманому чи заарештованому обґрунтованих судовим рішенням пояснень причин затримання. А якщо затримання було незаконним, людину звільняли.

В Україні поняття прав людини знаходимо в «Руській правді», міжнародних договорах та інших юридичних актах Київської Русі. Так, у договорі між Візантією і Руссю 912 р. зафіксоване право людини, яку звинувачено в злочині, на розгляд її справи судом: «Злочин нехай настільки певно буде доведений, щоб судді мали віру до цих доказів».

Розширення прав людини наприкінці XVIII ст. найяскравіше зафіксоване в таких загальновідомих документах, як *Декларація незалежності США* та *Декларація прав людини і громадянина* у Франції. У цих нормативних документах уперше юридично була закріплена відмінність між правами людини як приватної особи та політичної людини — громадянина.

У XVIII ст. доктрина класичного лібералізму кваліфікувала права людини як «негативні права», що захищали особистість від непомірних та неправомірних втручань державної влади та зобов'язували державу пасивно утримуватися від втручання у сферу особистої свободи людини, не здійснювати будь-яких активних позитивних дій, бути в тіні, «негативною».

Як ви вважаєте, чому саме тоді ці держави почали говорити про права людини на державному рівні?

Мовою документів

Декларація незалежності США, Філадельфія, від 4 липня 1776 року (витяг)

Ми вважаємо очевидними такі істини: усі люди створені рівними й усі вони обдаровані своїм Творцем деякими невідчужуваними правами.

Декларація прав людини і громадянина, Версаль, від 26 серпня 1789 року (витяг)

Представники французького народу, утворивши Національні збори, вважають, що неосвіченість, забуття прав людини або зневага до них є єдиною причиною суспільних лих та зіпсованості урядів.

Люди народжуються й залишаються вільними та рівними й рівними у правах. Закон є виявом спільної волі.

Наприкінці XIX — у першій половині XX ст. унаслідок боротьби народів за розширення своїх соціально-економічних можливостей з'являється нове бачення прав людини та нової ролі держави щодо них. Тепер державі вже недостатньо утримуватися від втручання в цю сферу. Завдання полягає у здійсненні позитивних дій з боку державної влади, спрямованих на гарантування проголошених прав. Звідси й назва соціально-економічних прав — «позитивні права». Відповідно, держава бере на себе проведення всебічної організаційної та господарської діяльності, створення соціальних програм.

У другій половині XX ст. права людини значно розширюються. Їх сучасне бачення зафіксовано в документі, який мав величезний вплив на розвиток гуманізації суспільних відносин. Це **Загальна декларація прав людини**, ухвалена 10 грудня 1948 р. на Генеральній Асамблеї ООН. Невипадково цей день щороку святкують як *Міжнародний день прав людини*. У міжнародних відносинах декларація (від лат. *declaratio* — заява, проголошення) — це міжнародно-правовий документ, який закріплює основні положення або принципи в конкретній галузі міжнародних відносин. Хоча декларації не несуть обов'язкового харак-

теру, а є лише рекомендаціями, побажаннями, вони мають величезну морально-політичну силу. Вони не лише проголошують певні принципи, а й передують практичному втіленню відповідної політики та стають основою відповідних міжнародних договорів.

? Як ви гадаєте, чому саме гідність є основою свободи, справедливості та загального миру? Чому Декларація підкреслює значення загального розуміння прав і свобод країнами, які до неї приєдналися?

Мовою документів

Загальна декларація прав людини, Генеральна Асамблея ООН, від 10 грудня 1948 року (витяг)

Преамбула

Беручи до уваги, що визнання гідності, властивої всім членам людської сім'ї, і рівних та невід'ємних їхніх прав є основою свободи, справедливості та загально-го миру;

беручи до уваги, що зневаження та нехтування правами людини призвели до варварських актів, які обурюють совість людства, і що створення такого світу, в якому люди матимуть свободу слова й переконань і будуть вільні від страху і нужди, проголошено як високе прагнення людей;

беручи до уваги, що загальне розуміння характеру цих прав та свобод має величезне значення для повного виконання цього зобов'язання, Генеральна Асамблея проголошує цю Загальну декларацію прав людини як завдання, до виконання якого повинні прагнути всі народи і держави з тим, щоб кожна людина і кожен орган суспільства завжди, маючи на увазі цю Декларацію, прагнули шляхом освіти сприяти поважанню цих прав і свобод, забезпеченню шляхом уживання національних і міжнародних прогресивних заходів загального й ефективного визнання і здійснення їх як серед народів держав — членів Організації, так і серед народів територій, що перебувають під їх юрисдикцією.

Стаття 1. Усі люди народжуються вільними й рівними у своїй гідності та правах. Вони наділені розумом і совістю і мають діяти щодо одне одного в напрямку братерства.

У літературі та міжнародних документах вираз «права й свободи» вживається настільки часто, що ці два поняття здаються невіддільними одне від одного. То що в них спільного, а що відмінного?

Свобода є визначальною для розуміння прав людини, оскільки лише вільна людина може в повному обсязі користуватися своїми правами.

- **Свобода** — це індивідуальний чи колективний стан, який передбачає можливість та здатність обирати на свій розсуд різні варіанти дій.

Межі свободи визначає лише закон, тобто дозволено все, що не заборонено законом. Окрім того, свобода завжди обмежена правами й свободами інших, суспільними інтересами, моральними принципами.

Громадянські свободи — це індивідуальні свободи, які є необхідною умовою життєдіяльності людини в демократичному суспільстві. Вони входять до переліку прав людини, що забезпечуються міжнародно-правовими документами, а отже, права людини є категорією ширшою.

§ 30. ПОКОЛІННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ

Корисно пригадати

З курсу історії пригадайте, в яких країнах в різні історичні періоди громадяни мали право обирати представників влади та впливати на державні рішення. На кого поширювалося це право?

Права людини охоплюють різноманітні сфери життєдіяльності: особисту, політичну, соціальну, економічну, культурну. Оскільки ці права різняться не лише змістом, а й часом законодавчого закріплення, кажуть про *покоління прав людини*.

- **Покоління прав людини** — це історичний етап в еволюції уявлень про права людини, визначений хронологічними межами, доповненими нормативно-правовими актами, в яких закріплені права людини.

Сучасне міжнародне співтовариство визнає три покоління прав, які стосуються різних сфер людської діяльності.

Перше покоління прав людини було сформоване наприкінці XVIII — на початку XIX ст. До нього належать *громадянські й політичні права*, зокрема право на свободу думки, слова, совісті, віросповідання, асоціацій, на рівність усіх перед законом, на справедливе судочинство, на участь у політичному житті суспільства тощо. Ці права були сформульовані у процесі здійснення буржуазних революцій, а потім конкретизувалися й розширилися у практиці та законодавстві демократичних держав. Вони дають людям можливість реалізовувати свою свободу від втручання з боку держави у сфери, що регулюються цими правами, тобто дають *негативну свободу*.

Друге покоління прав людини передбачає соціальні, економічні та культурні права. Вони формувалися з кінця XVIII ст. до закінчення Другої світової війни 1945 р. у процесі боротьби за поліпшення економічного та соціального становища. До прав другого покоління належать права на працю і вільний вибір роботи, соціальне забезпечення й відпочинок, захист материнства та дитинства, освіту, участь у культурному житті суспільства. Як бачимо, усі ці права можна загалом назвати «правами на...», тобто **позитивними правами**.

Права та свободи людини, що належать до першого й другого поколінь, знайшли своє конституційне відображення у багатьох країнах світу.

Після Другої світової війни людське співтовариство усвідомило необхідність створення міжнародних організацій та механізмів для захисту прав і свобод не лише окремої людини, а й етнічних спільнот та країн. Так відбулося формування **третього покоління прав людини**, що знайшло своє відображення у Статуті ООН. Зазвичай до цього покоління відносять колективні права, які ще називають **правами солідарності**. До них належать: право на вільний розвиток, на мир в усьому світі, на здорове довкілля, на спільну спадщину людства, а також право на комунікацію, що особливо актуально в умовах нового міжнародного інформаційного порядку.

Виникнення і розширення сфери захисту прав людини зумовило необхідність їх систематизації за групами (категоріями). Існує декілька підходів до такої класифікації. Усі вони умовні: оскільки права людини взаємозалежні та взаємопов'язані, їх не можна розглядати окремо одне від одного. Один з таких підходів, що розрізняє права людини *за часом їх виникнення*, ми щойно розглянули — це покоління прав людини.

Інший підхід розрізняє права людини *за сферами життєдіяльності*. Ця класифікація виділяє такі основні групи прав і свобод людини й громадянина: **особисті (громадянські), політичні, економічні, соціальні та культурні**.

Мовою документів

Європейська Конвенція про захист прав людини та основних свобод від 4 листопада 1950 року, Рим

Преамбула

Уряди, що підписали цю Конвенцію, будучи членами Ради, беручи до уваги Загальну декларацію прав людини, проголошену Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 року;

беручи до уваги, що ця Декларація має на меті забезпечити загальне та ефективне визнання та додержання проголошених у ній Прав [...];

підтверджуючи свою глибоку віру в ті основні свободи, які є основою справедливості та миру в усьому світі [...];

сповнені рішучості, як Уряди європейських країн, що дотримуються єдиних поглядів і мають спільну спадщину політичних традицій та ідеалів, поваги до свободи та верховенства права, зробити перші кроки на шляху колективного здійснення деяких із прав, проголошених у Загальній декларації, домовились про назване нижче [...].

Особисті (громадянські) права й свободи включають право на життя, на повагу до гідності, свободу та особисту недоторканність, свободу думки та віросповідання, свободу пересування тощо.

Політичні права й свободи — це забезпечена законом та публічною владою можливість участі в суспільно-політичному житті держави та здійснення державної влади.

Економічні права забезпечують людині вільне користування основними чинниками господарської діяльності.

Соціальні права покликані забезпечити достатній рівень життя та соціальну захищеність.

Культурні права гарантують духовний розвиток кожної особи, допомагають їй стати учасником культурного процесу.

Для України основним у галузі прав людини та громадянина є розділ II Конституції України, який називається «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина».

Перше і друге покоління прав людини формувалися з кінця XVIII ст. до закінчення Другої світової війни і носили індивідуальний характер. На вашу думку, які причини спонукали до закріплення колективних прав людини?

§ 31. ФУНДАМЕНТАЛЬНІ ПРАВА І СВОБОДИ ЛЮДИНИ

Корисно пригадати

Які з прав людини ви вважаєте найголовнішими? Аргументуйте свою думку.

Особливе місце у класифікації прав та свобод посідають основні (фундаментальні) права та свободи. Можна сказати, що *основні права* — конституційні. Ці права не купують, не заробляють і не отримують у спадок — їх називають невід'ємними, тому що вони притаманні кожній людині незалежно від раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних або інших переконань, національного чи соціального походження, майнового становища або будь-яких інших природних обставин. На думку англійського публіциста Томаса Пейна, природні права — це ті, що належать людині в силу її існування.

Перелік цих прав і свобод продовжує поповнюватися, а механізм їхнього захисту — вдосконалюватися. Спочатку до фундаментальних прав належали право на життя та право на недоторканність особи. Видатний український філософ Григорій Сковорода вважав основними невідчужуваними правами людини право на свободу, рівність та щастя.

Сьогодні основними вважаються права, що містяться у міжнародних документах: Загальній декларації прав людини, міжнародних пактах, конвенціях, хартіях. Це загальнолюдські цінності, які знаходять своє відображення в конституціях сучасних держав.

У переліку основних прав особливе місце належить *праву на життя*. Це абсолютна цінність світової цивілізації. Решта прав об'єднані навколо цього стрижневого поняття.

За його відсутності людину не можуть цікавити її особисті, політичні, економічні та інші права. Держава зобов'язується створювати сприятливі умови для життя людини всіма можливими засобами, проте ніхто не може гарантувати безпеку людині від війни, злочинності, інших причин, що забирають людське життя. Окрема проблема — право людини на застосування смертної кари як виняткового засобу покарання.

Мовою документів

Конституція України

Стаття 27. Кожна людина має невід'ємне право на життя.

Ніхто не може бути свавільно позбавлений життя. Обов'язок держави — захищати життя людини. Кожен має право захищати своє життя й здоров'я, життя й здоров'я інших людей від протиправних посягань.

У нашій країні смертну кару скасовано. Це не лише форма реалізації права на життя навіть для особливо небезпечних злочинців, а й можливість запобігти судовій помилці, котру в подальшому неможливо буде виправити.

Філософська думка

«Як людина, чиї чоловік та свекруха стали жертвами вбивства, я твердо та беззастережно виступаю проти страти тих, хто скоїв злочини, які караються смертю. Зла не виправити злом, здійсненим як акт відплати. Справедливість не досягається позбавленням життя людини, морально виправданим санкціонованим убивством».

Із листа вдови Мартіна Лютера Кінга

Крім права на життя, до фундаментальних прав належать *права на продовольство, житло, охорону здоров'я, освіту, свободу думки, свободу зборів, свободу слова, свободу віросповідання, свободу пересування, свободу на участь в управлінні державою*.

Свобода віросповідання передбачає право індивідуально або разом з іншими людьми сповідувати релігію, мати та поширювати релігійні переконання й діяти відповідно до них. Свобода совісті та віросповідання закріплюється навіть у законодавстві тих країн, де існує офіційна релігія (наприклад, у Польщі).

На жаль, у питанні свободи совісті та віросповідання існують два протилежних підходи. Це релігійна толерантність — терпиме ставлення до інших вірувань та релігій, які не збігаються зі своїми, та релігійний фанатизм (від лат. *fani* — жертвовник (релігійний)), — непохитна, така, що

відкидає альтернативні думки, прихильність людини чи групи осіб до певних переконань, відданість вірі, яка поєднується з нетерпимістю до інакомислення та людей іншої віри.

? У чому полягає обов'язок держави щодо права на життя кожної людини? Які права безпосередньо пов'язані з правом на життя? Перелічіть їх.

§ 32. ГРОМАДЯНСЬКІ ТА ПОЛІТИЧНІ ПРАВА ЛЮДИНИ

Корисно пригадати

Що таке громадянин? Чи всі люди, що живуть у державі, є її громадянами?

На відміну від фундаментальних прав, *громадянські права й свободи* не надані людині природою; люди виборюють, здобувають ці права, висувачи відповідні вимоги до влади й домагаючись законодавчого закріплення їх у конституціях та законах. Перелік таких прав знаходимо в Загальній декларації прав людини, прийнятій 10 грудня 1948 року Генеральною Асамблеєю ООН, де зазначено, що всі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності та правах, і кожна людина має право на життя, на свободу і на особисту недоторканність, на вільне пересування, право на громадянство та інші права.

У Декларації прав людини та громадянина, ухваленій за часів Французької буржуазної революції, права було поділено на дві групи: права людини та права громадянина. Відмінність між цими категоріями прав полягає в тому, що *права людини* — це права члена суспільства або всього людського співтовариства, а *права громадянина* — це права громадянина певної країни (наприклад, Канади чи України).

Усі статті II розділу Конституції України «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина» послідовно розрізняють права й свободи за цим принципом, що відображається у формулюваннях статей. Там, де йдеться про права людини, використовуються формулювання «кожен може», «кожен має право», «кожному гарантовано». Там, де говориться про права громадянина, чітко вказується «громадяни», тобто громадяни нашої країни.

Політичними є права й свободи, що дають можливість громадянам реально брати участь у здійсненні народовладдя, в управлінні державними та суспільними справами. Це, зокрема, права на свободу слова, зборів, мітингів; на участь в управлінні державними й громадськими справами; на інформацію; право об'єднуватись у політичні партії тощо.

Уважно прочитайте розділ II Конституції України. Яких прав в Основному законі закріплено більше: прав людини чи прав громадянина? Чому саме так?

Філософська думка

«Свобода слова є матрицею, незамінною умовою майже кожної другої свободи».

Бенджамін Кардозо,

член Верховного Суду США з 1932 по 1938 рік.

Чи згодні ви з цим судженням? Чому?

Свобода слова має обмеження, адже кожна свобода, доведена до межі, може призвести до розбещеності. Ще у Стародавній Греції були встановлені обмеження на підбурювання до заколоту та бунту, наклеп (висловлювання свідомо неправдивої інформації) і богохульство (критика релігії та образа релігійних почуттів віруючих).

Мовою документів**Декларація прав людини і громадянина 1789 року**

Стаття 11. Вільне висловлювання думок та поглядів є одним з найдорогоцінших прав людини. Кожен громадянин може висловлюватись, писати та друкувати вільно, але має нести відповідальність за зловживання цією свободою лише у випадках, передбачених законом.

Загальна декларація прав людини ООН

Стаття 19. Кожна людина має право на свободу переконань і на самовираження; це право включає свободу безперешкодно дотримувати своїх переконань та свободу шукати, отримувати й поширювати інформацію та ідеї будь-якими засобами й незалежно від державних кордонів.

Конституція України (витяг)

Стаття 15. [...] Цензура заборонена.

Стаття 34. Кожному гарантується право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань.

Забезпечення громадянських та політичних прав нерозривно пов'язане з демократичним суспільно-політичним ладом. Тому тільки за умов демократії можливі визнання та здійснення повною мірою громадянських і політичних прав особистості.

Можливість висловлювати свої думки вголос, конструктивно та справедливо критикувати уряд своєї держави, не боячись при цьому бути підданим репресіям і переслідуванням з боку влади, — критерій, що відрізняє демократичне суспільство від тоталітарного.

Свобода слова належить до свободи інформації: кожен має право вільно збирати, зберігати, використовувати та поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб і на свій вибір. Здійснення цих прав може бути

обмежене законом в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей, для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету й неупередженості правосуддя.

? Що спільного в цих джерелах про свободу слова, думки, переконання та інформації?

? Наведіть приклади, коли свобода інформації вступає в конфлікт із правом на недоторканність приватного життя.

§ 33. ЕКОНОМІЧНІ, СОЦІАЛЬНІ ТА КУЛЬТУРНІ ПРАВА

Корисно пригадати

Які економічні, соціальні та культурні права визначає Конституція України?

Економічні, соціальні та культурні права покликані забезпечити належний життєвий рівень людини. Перелік цих прав закріплений у Міжнародному пакті про економічні, соціальні та культурні права, прийнятому 16 грудня 1966 р., який Українська РСР ратифікувала 1973 року. Ці права мають забезпечити незалежність людини, її економічну свободу. Надання цих прав характеризує державу як соціальну, тобто таку, що забезпечує досить високий рівень життя своїх громадян. На жаль, саме ці права найчастіше порушуються нині в Україні.

Право на працю посідає чільне місце в системі загальнолюдських цінностей, що формують економічне та соціальне становище суспільства загалом і кожного його члена зокрема. Стаття 6 Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права визнає «право на працю, яке включає право кожної людини на отримання можливості заробляти собі на життя власною працею, яку вона вільно обирає або на яку вільно погоджується». Це право також закріплюється Конституцією України, яка до того ж гарантує громадянам право на підприємницьку діяльність, якщо вона не заборонена законом.

Вільне обрання праці та вільна згода на неї означають виключне *право особи розпоряджатися своїми здібностями на власний розсуд*, що включає також вільний вибір професії. Кожна держава зобов'язана розробляти програми професійно-технічного навчання, підготовки та перепідготовки кадрів, забезпечувати їх фінансування з бюджету.

Мовою документів

Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права, 1966 р. (витяг)

Стаття 7. Держави, що беруть участь у цьому Пакті, визнають право кожного на справедливі та сприятливі умови праці, включаючи, зокрема:

- а) винагороду, що забезпечує, як мінімум, усім працюючим:
 - справедливу зарплатню і рівну винагороду за працю рівної цінності без будь-яких відмінностей, причому, зокрема, жінкам мають гарантуватись умови праці, не гірші за ті, якими користуються чоловіки, із рівною платою за рівну працю;
 - задовільне існування для них самих та їхніх родин у відповідності з постановами цього Пакту;
- б) умови праці, що відповідають вимогам безпеки та гігієни;
- в) однакову для всіх можливість просування в роботі на відповідні вищі щаблі виключно на основі трудового стажу і кваліфікації;
- г) відпочинок, дозвілля та розумне обмеження робочого часу та оплачувану періодичну відпустку, рівно як і винагороду за святкові дні.

Використання примусової праці заборонено. Проте, згідно із Конституцією України, не вважається примусовою працею військова або альтернативна (невійськова) служба, а також робота чи служба, яка виконується особою за

вироком чи іншим рішенням суду або відповідно до законів про воєнний та про надзвичайний стани.

Серед економічних прав важливе місце посідає *право приватної власності*, що включає право володіти, користуватися й розпоряджатися своєю власністю та отримувати прибутки. Основний Закон України вимагає відповідального ставлення до власності та наполягає, що вона не повинна використовуватися на шкоду людині й суспільству.

Важливим соціально-економічним правом людини є *право на соціальне забезпечення*. Це право полягає в тому, що держава гарантує надання достатніх коштів громадянам похилого віку; тим, хто повністю або частково втратив працездатність чи годувальника; сім'ям з дітьми, а також допомогу сім'ям у зв'язку із народженням дитини.

Міжнародні документи визнають *право кожного на достатній життєвий рівень* для нього самого та його сім'ї, що передбачає достатнє харчування, одяг і житло, а також безперервне поліпшення умов життя. Дуже важливим є *право на свободу від голоду*, що передбачає справедливий розподіл запасів продовольства у світі, створення різноманітних програм державної та міжнародної допомоги країнам, які страждають від голоду.

Серед найважливіших прав є також *право кожної людини на досягнення найвищого рівня психічного та фізичного здоров'я*. Конституція України гарантує громадянам право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування. Це право забезпечується державним фінансуванням відповідних програм, створенням умов для ефективної й доступної для всіх громадян медичної допомоги, сприянням розвитку лікувальних закладів різних типів. Основний закон України також гарантує права кожного громадянина на безпечне для життя та здоров'я довкілля, а також відшкодування збитків від природних і техногенних катастроф.

Важливою групою прав і свобод людини є *культурні права*. Вони гарантують можливість доступу до духовних здобутків свого народу й усього людства, свободу художньої, наукової й технічної творчості, участі в культурному житті. У статті 54 Конституції України зазначається, що свобода творчості гарантується захистом інтелектуальної власності громадян, їхніх авторських прав, моральних і матеріальних інтересів, що виникають у зв'язку з різними видами інтелектуальної діяльності.

Особливе місце серед цих прав посідає *право на освіту*. Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права визначає, що освіта має бути спрямована на повний розвиток людської особистості, усвідомлення її гідності, надання можливості кожному бути корисним учасником вільного суспільства, сприяти взаєморозумінню й терпимості.

Конституція нашої країни закріплює право на освіту та обов'язковість повної загальної середньої освіти. Це право має кожен без винятку громадянин України. Право громадян на освіту забезпечується розгалуженою мережею навчально-виховних закладів, які можуть бути як державними, так і приватними, системою наукових установ, закладів підвищення кваліфікації та перепідготовки кадрів. Батькам або, у відповідних випадках, опікунам,

має надаватись можливість забезпечувати релігійне та моральне виховання дітей у відповідності до їхніх власних переконань.

Якою має бути соціально-правова держава? Чиї інтереси вона має захищати?

§ 34. ПРАВА Й ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЛЮДИНИ ТА ГРОМАДЯНИНА

(Для вивчення на профільному рівні)

Корисно пригадати

Чому права нероздільно пов'язані з відповідальністю?

Моральна відповідальність відображає суспільну природу людини та врегульованість суспільних відносин моральними нормами, які безпосередньо виходять із загальних уявлень про добро та зло, справедливість і честь, гідність і доброчинність. Вони виступають критерієм соціальної оцінки певних особистих якостей людини. Моральна відповідальність звертається до сумління людини, вона вимагає визнання та усвідомлення здійснених помилок, неухильного дотримання загальноприйнятих правил поведінки.

Учасники суспільних відносин мають бути якимось чином підпорядковані волі всього суспільства, вираженій у моральних нормах. Люди повинні передбачати наслідки своїх дій для оточуючих та вміти зіставляти ці наслідки з вимогами моральних норм. Наприклад, вживання нецензурної лексики вважається ганебним для всіх учасників розмови, а гучні викрики чи голосні співи на вулиці в населених пунктах, особливо у вечірній та нічний час, викликають обурення людей, які відпочивають.

Особливий вид відповідальності людини перед суспільством — юридична відповідальність, яка настає за порушення правових норм. Вона полягає у правовідносинах між державою в особі спеціальних органів та правопорушником, який має зазнати відповідних несприятливих наслідків за скоєне, тобто за порушення вимог, що містяться в нормах права.

Права і відповідальність людини та громадянина знайшли своє відображення і в Основному законі України. Так, здебільшого в розділі II Конституції України визначено такі групи основних прав: *громадянські, політичні, економічні, соціальні, екологічні, культурні, сімейні*. Основні права громадян нерозривно пов'язані з їхніми обов'язками. Для того щоб людина могла успішно реалізовувати свої права, отримувати від суспільства певні матеріальні й духовні блага, вона має виконувати покладені на неї обов'язки, віддавати суспільству свою працю, зусилля, піклуватися про державні та громадські справи. Як проголошено у статті 29 Загальної декларації прав людини: «Кожна людина має обов'язки перед суспільством, у котрому лише і є можливим вільний і повний розвиток її особистості».

Конституційні права та обов'язки, що їх несе громадянин перед державою, іншими громадянами, організаціями, в поєднанні з конституційними принципами й гарантіями становлять основи правового становища громадян, або

конституційний статус особистості в Україні. Права людини і відповідальність за них — це стратегічний конституційний пріоритет української держави. Так само, як і права людини, основні юридичні обов'язки фіксуються в конституції та інших законах держави.

Мовою документів

З Конституції України

Стаття 65. Захист Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України, шанування її державних символів є обов'язком громадян України.

Стаття 66. Кожен зобов'язаний не заподіювати шкоду природі, культурній спадщині, відшкодовувати завдані ним збитки.

Стаття 67. Кожен зобов'язаний сплачувати податки і збори в порядку і розмірах, встановлених законом.

Стаття 68. Кожен зобов'язаний неухильно дотримуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей.

Кожна держава по-різному визначає обов'язки своїх громадян. Так, громадяни Аргентини, Бразилії, Перу та деяких інших країн, які досягли 18-річного віку, зобов'язані брати участь у виборах. Стаття 27 Конституції Японії проголошує: «Усі мають право й обов'язок працювати». Конституції Російської Федерації, України, Італії визначають обов'язок піклуватися про власних дітей, а Конституція Уругваю навіть зобов'язує своїх громадян піклуватися про власне здоров'я і своєчасно вдаватися до лікувальної допомоги.

Подібно до прав, обов'язки поділяються на *особисті (громадянські), політичні, економічні, соціальні, культурні, екологічні*. Особисті обов'язки, у свою чергу, можна поділити на фізичні (наприклад, утримувати неповнолітніх дітей) і духовні (наприклад, шанувати честь, гідність, національні почуття людини). До економічних обов'язків належить обов'язок сплачувати податки, до політичних — дотримуватися Конституції і законів країни, захищати батьківщину тощо. Найголовнішим соціальним обов'язком є необхідність дотримуватися певної поведінки, об'єктивно зумовленої конкретно-історичними потребами існування інших людей, народу, його соціальних груп і всього людства. Культурні обов'язки вимагають від нас дбайливого ставлення до пам'яток історії та культури людства, а екологічні обов'язки —

берегти природу та компенсувати збитки, заподіяні забрудненням та іншим негативним впливом на навколишнє природне середовище.

❓ Чи достатньо лише моральних норм та правил співжиття для мирного співіснування в суспільстві? Чи існує необхідність закріплювати їх на законодавчому рівні?

§ 35. ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ДЕРЖАВИ ПЕРЕД ЛЮДИНОЮ

Корисно пригадати

Що є найвищою соціальною цінністю в нашій державі за Конституцією України?

Сучасна демократична держава має на меті не підкорення людей, їх пригнічення, а насамперед допомогу людині, сприяння розв'язання її проблем. Це мають забезпечувати всі органи сучасної держави. Прагнення людей до свободи самовизначення у сфері громадянського суспільства висувало проблеми мети функціонування держави та меж її діяльності. Держава та людина мають співіснувати як рівноправні партнери. Держава зобов'язана діяти так, щоб не порушувати межу особистого, індивідуального, людського. Ця межа встановлюється свободою самовизначення людини.

Конституція України проголосила утвердження прав і свобод людини головним обов'язком держави. Гарантом дотримання Конституції, прав і свобод людини є Президент України. Кабінет Міністрів України як найвищий орган в системі органів виконавчої влади вживає заходів для забезпечення прав і свобод людини та громадянина. Він відповідальний перед Президентом та підконтрольний і підзвітний Верховній Раді України. Захистом прав і свобод людини й громадянина опікуються також місцеві державні адміністрації, органи місцевого самоврядування.

Мовою документів

З Конституції України

Стаття 124. Правосуддя в Україні здійснюється виключно судами. Делегування функцій судів, а також привласнення цих функцій іншими органами чи посадовими особами не допускаються. Юрисдикція судів поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі.

Забезпеченню й дотриманню справедливості в суспільстві та права в державі слугує суд. Він діє від імені держави. Рішення, які ухвалюють суди, є обов'язковими до виконання на всій території України будь-якими фізичними та юридичними особами, державними органами. Відповідно до Конституції України, вони мають право розглядати будь-які справи. Здійснюючи правосуддя, суди зобов'язані гарантувати верховенство права, забезпечувати права й свободи людини. Незалежність суду — необхідна умова охорони прав людини, фундаментальний принцип здійснення правосуддя, що прямо впливає із права кожного мати об'єктивного й неупередженого арбітра. Права людини можуть бути правовою основою для винесення юридично значущих рішень органами правосуддя, а потім такі рішення стають достатніми правовими підставами для відповідних дій виконавчих органів.

Держава виражає спільні публічні інтереси, є посередником між існуючими в суспільстві соціальними групами. Взаємна відповідальність особистості й держави як своєрідний спосіб обмеження всевладдя держави виявляється у встановленні нею законодавчих обмежень своєї активності щодо особистості; прийнятті державою конкретних зобов'язань, спрямованих на збережен-

ПРИНЦИПИ СУДОВОГО ЗАХИСТУ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ

ня інтересів громадян; чіткій реальній відповідальності посадових осіб за невиконання своїх обов'язків перед суспільством та особистістю. Однак, хто візьме відповідальність за порушення прав і свобод людини з боку держави, її органів та посадових осіб?

У деяких країнах контроль за дотриманням прав і свобод людини в діяльності органів виконавчої влади та посадових осіб покладається на спеціальну особу, так званого омбудсмена (від швед. *Ombudsman* — представник). В Україні таку посаду було запроваджено у 1997 р. Верховною Радою згідно із Законом «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини». Уповноважений здійснює парламентський контроль за дотриманням прав людини. Він діє на підставі відомостей про порушення прав і свобод людини, які надходять від громадян України, або з власної ініціативи. Виявлені ним порушення мають бути усунені протягом місяця.

Важливу роль у захисті прав громадян та формуванні правової культури населення України відіграють громадські (неурядові) організації. В Україні діють декілька впливових неурядових правозахисних організацій, серед яких Українська Гельсінська спілка, Український центр прав людини, заснований при Українській правничій фундації, Міжнародний жіночий правозахисний центр «Ла Страда-Україна», Харківська правозахисна група та інші. Крім правозахисної, ці організації здійснюють видавничу діяльність, проводять соціологічні дослідження та моніторинг преси з метою виявлення порушень та їх усунення.

§ 36. МІЖНАРОДНІ МЕХАНІЗМИ

ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ

(Для вивчення на профільному рівні)

Корисно пригадати

Які міжнародні угоди (конвенції) з прав людини ратифіковані Україною?

Протягом століть у світі складалася система вимог до прав людини, які має гарантувати держава. Система сучасних принципів щодо прав людини остаточно сформувалася лише в минулому столітті. Друга світова війна з її незліченними жертвами стала яскравим прикладом жахливого порушення прав людини, а також своєрідним каталізатором процесів формування системи міжнародних стандартів прав людини.

Міжнародна співпраця держав у галузі прав людини відбувається у формі запровадження певних стандартів (норм) щодо змісту правового статусу індивіда та прийняття державами зобов'язань дотримувати цих стандартів у своєму внутрішньому законодавстві та у повсякденній діяльності. Ці норми закріплено в низці документів (декларацій, актів, договорів), прийнятих міжнародним співтовариством у рамках діяльності ООН.

Нині фундаментом міжнародних стандартів прав людини є Загальна декларація прав людини, затверджена та проголошена Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 року. Подальший розвиток стандарти прав людини отримали в ухвалених Генеральною Асамблеєю ООН 16 грудня 1966 року Міжнародному пакті про громадянські та політичні права та Міжнародному пакті про економічні, соціальні та культурні права. Ці три акти становлять нині так звану «Міжнародну хартію про права людини».

Юридична сила документів, що входять до неї, різна. Загальна декларація прав людини містить норми-рекомендації, тобто закріплені в ній положення бажані, але не обов'язкові для держав — членів ООН. Норми поведінки, закріплені у двох Пактах, які, по суті, є міжнародними договорами, вважаються обов'язковими для держав, що приєдналися до них. Засоби щодо втілення положень Пактів у життя містяться як у самих Пактах, так і в окремих документах — Факультативному протоколі до Міжнародного пакту про громадянські і політичні права та Другому Факультативному протоколі до Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, спрямованому на скасування смертної кари.

Проте система міжнародних актів про права людини не обмежується цими актами — вони доповнюються низкою міжнародних конвенцій, пактів і декларацій. Найважливішими серед них є:

- Конвенція про попередження злочинів геноциду і покарання за нього (1948);
- Конвенція про політичні права жінок (1952);
- Конвенція про статус біженців (1951);
- Європейська конвенція про захист прав і фундаментальних свобод людини (1950);

• Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації (1965);

• Конвенція про незастосування строку давності щодо воєнних злочинів і злочинів проти людства (1965);

• Міжнародна конвенція про припинення злочинів апартеїду і покарання за нього (1973);

• Конвенція проти тортур та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання (1984);

• Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок (1979);

• Конвенція про права дитини (1989).

11 вересня 1997 р. Україна ратифікувала Європейську конвенцію прав людини. Саме з цього часу на відносини громадян України зі своєю державою поширилася юрисдикція Європейського суду з прав людини.

Конвенція та протоколи до неї гарантують:

• право на життя, свободу та особисту недоторканність;

• право на справедливий судовий розгляд під час здійснення цивільного та кримінального судочинства;

• право на вільні вибори;

• свободу думки, совісті і віросповідання;

• свободу вираження поглядів (зокрема, свободу засобів масової інформації);

• право власності.

Конвенція та протоколи до неї забороняють:

• катування і нелюдське, або таке, що принижує гідність, поводження чи покарання;

• смертну кару;

• дискримінацію у здійсненні прав і свобод, які викладені у Конвенції;

• висилка особи з території держави, громадянином якої вона є, або позбавлення особи права в'їзду на територію держави, громадянином якої вона є;

• колективна висилка іноземців.

Якщо громадянин України вважає, що його права порушили держава, її органи або посадові особи, він може звернутися із заявою до цього органу. Це право йому гарантує Конституція України. Включення цієї конституційної норми вперше заклало реальні основи для запровадження міжнародного контролю за дотриманням прав людини в Україні.

Мовою документів

З Конституції України

Стаття 55. [...] Кожен має право після використання всіх національних засобів правового захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна.

Європейський суд з прав людини є унікальним міжнародним юрисдикційним органом, оскільки, на відміну від класичного міжнародного суду у сфері прав людини, право на звернення до нього не лише є відкритим для індивідів, але й не зумовлюється необхідністю згоди на це відповідної держави.

Рішення Суду є юридично обов'язковими для держави, вони безпосередньо впливають на розвиток її правової системи. Судді є цілком незалежними, вони обираються Парламентською Асамблеєю Ради Європи.

В індивідуальних заявах, які подаються згідно з Конвенцією, йдеться про широке коло можливих порушень, що пов'язані з тілесними покараннями, поводженням з психічно хворими, правами позбавлених волі осіб, військовою та професійною дисципліною, доступом до суду та тривалістю судових процедур, прослуховуванням телефонних розмов, законодавством про одностатеві стосунки, свободою преси, питаннями щодо опіки над дітьми, правами на возз'єднання сім'ї та питаннями депортації.

У разі, коли заява визнається прийнятною, заявник має довести, що він вичерпав усі національні засоби правового захисту в державі, де, як стверджується у заяві, відбулося порушення права. Заяву слід надсилати впродовж шести місяців від дати прийняття судовими органами цієї країни остаточного рішення. Заяви, що є явно необґрунтованими, вилучаються на цій стадії розгляду із реєстру справ одностайним ухваленням комісії у складі трьох суддів.

Судове рішення проголошується у відкритому слуханні і не може бути переглянуте. Воно є остаточним і держави зобов'язані виконувати рішення у справі, в якій вони є сторонами. Виконання таких судових рішень передбачає, що держава, по-перше, виплачує компенсацію заявнику, який виграв цю справу, і, по-друге, повинна уникати в майбутньому повторення подібних порушень.

Громадяни України вже почали користуватися своїм правом на звернення до Європейського суду з прав людини. З моменту набуття чинності Європейською конвенцією з прав людини до Європейського суду надійшло близько 19 тис. звернень «проти України» та на 1 січня 2007 року Європейський суд ухвалив 260 рішень по суті щодо України. Останніми роками Україна перебуває у першій п'ятірці країн за кількістю рішень, ухвалених Європейським судом з прав людини проти неї.

Які міжнародні організації відіграють найважливішу роль у захисті прав людини?

Це цікаво!

Європейський суд з прав людини зобов'язав Україну виплатити 3,5 тис. євро компенсації моральних збитків 49-річній Марії Кривовій, мешканці Червонограда (Львівська область).

Суд прийняв таке рішення через необґрунтовано тривалий судовий розгляд обставин, за яких була травмована в 1998 р. її нині 25-річна дочка.

Донька Кривової стала інвалідом у результаті травми, отриманої в тисняві в кінотеатрі в 1998 р. (кілька школярів тоді були затоптані насмерть). Кривова скаржилася до Європейського суду на те, що було порушено її право на справедливий судовий розгляд протягом розумного періоду часу.

Суд погодився з тим, що її права було порушено. Відповідне рішення суд прийняв 9 листопада 2010 р.

За матеріалами сайту «Українських новин», www.ukranews.com

ТЕМАТИЧНИЙ КОНТРОЛЬ

Перевір себе

1. Що таке *права людини*?
2. Визначте сутність поняття *покоління прав людини*.
3. Дайте визначення поняття *фундаментальні права людини*.

Поміркуймо

1. Чому природні права людини називають фундаментальними?
2. Чи можна права людини чітко розмежовувати за категоріями? Відповідь аргументуйте.
3. Яким чином виникнення приватної власності вплинуло на закріплення прав людини?

Працюємо творчо

1. Запропонуйте власну класифікацію прав людини.
2. Напишіть есе на тему «Права людини та відповідальність».
3. Як ви вважаєте, чи забезпечують сучасні міжнародно-правові стандарти право людини на міграцію? Аргументуйте свою думку, спираючись на статті міжнародних законодавчих актів.

Після вивчення цієї теми Ви

- **Дізнаєтеся, що таке громадянське суспільство і які функції воно виконує**
- **Зрозумієте, чому без громадянського суспільства неможлива справжня демократія**
- **Дізнаєтеся про особливу форму публічної влади — місцеве самоврядування**
- **І навіть зможете створити власну неурядову організацію**

§ 37. ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО, ЙОГО СУТЬ, ФУНКЦІ ТА АТРИБУТИ

Корисно пригадати

Хто такий *громадянин*? Яку роль відіграють громадяни у розвитку суспільства?

Завдяки розвиненому громадянському суспільству відбуваються демократичні перетворення та покращення рівня життя населення. То що ж таке *громадянське суспільство* і звідки воно береться?

Це цікаво!

У багатьох країнах світу самоорганізація громадян дозволяє здійснювати багато суспільно важливих проєктів, надавати послуги особам з особливими потребами, захищати довкілля, вирішувати різноманітні проблеми. Одним з прикладів такої самоорганізації, що існує у багатьох країнах, є «сусідська варта» («*neighbourhood watch*»). За свідченням Білла Гілліса, який мешкає в одному з районів міста Единбурга у Великій Британії, «сусідська варта» значно покращила життя його громаді. Через високий рівень пограбувань і нападів мешканці його району боялися виходити на вулицю у пізню годину, тому люди почувалися безсилими щось змінити.

Одного разу Білл почув про «сусідську варту» і спробував запровадити цю ініціативу на своїй вулиці. До нього приєдналося десяток зо три сусідів, які почали чергувати на вулиці і відразу повідомляти поліцію про порушення громадського порядку. «Щойно ми розпочали цей процес, люди відчули себе впевненіше. Вони зрозуміли, що до них прислухаються, і що поліція готова їм допомогти». І хоча всі проблеми ще й досі не вирішені, рівень пограбувань у районі значно зменшився, зникли графіті на стінах. А несподіваним результатом цієї діяльності стало те, що люди почали спілкуватися й товаришувати одне з одним. Дехто почав відвідувати літніх сусідів, аби допомогти їм по господарству, здійснювати покупки.

За матеріалами сайту www.communitygroup.co.uk

Единбург

У західних країнах громадянське суспільство починає утверджуватись на зорі Нового часу. Молода буржуазія встановлювала ліберальні свободи та цінності, піддані перетворилися на громадян, а мешканці країни — на

суверенний народ, націю. Люди намагалися захищати спільні інтереси через створювані ними спілки та об'єднання, які функціонували автономно від держави, під охороною закону, а існування вільного ринку звільнило не-політичну сферу від потреби в державній регламентації. Виникає відносна автономність суспільства стосовно уряду (держави).

- **Громадянське суспільство** — це тип взаємодії та соціальної організації вільних особистостей, що складається з громадських рухів, об'єднань, громадських організацій та політичних партій, які втілюють громадську думку в певні соціальні інститути.

Громадянське суспільство характеризується складною структурою. Його головними інститутами є:

- добровільні організації та громадянські рухи, разом із залежними від громадськості елементами судової та правоохоронної системи (суди присяжних, добровільна народна дружина тощо). Концепція громадянського суспільства спирається на ідеї індивідуальної свободи громадян, які можуть створювати спілки та асоціації, захищати власні інтереси, запобігати або протистояти сваволі держави. Важливим каналом залучення громадян до участі у здійсненні суспільно значущих повноважень є громадські організації. Вони — не лише «становий хребет» громадянського суспільства, а й вагомий чинник демократизації суспільних відносин. Це пояснюється характером їхньої взаємодії з державою, яка переважно має форму діалогу;

Як ви вважаєте, чи є існування незалежних засобів масової інформації життєво важливим для громадянського суспільства?

- незалежні засоби масової інформації, що обслуговують громадські потреби та інтереси.

Таким чином, громадянське суспільство створюють лише вільні й рівні люди та громадські об'єднання, діяльність яких спрямована на громадські справи, а також вільна преса як засіб комунікації та самовираження.

Відомі випадки, коли інститути громадянського суспільства перетворювалися на органи державної влади. Так відбулося, наприклад, із парламентом, який з інституту зародкового громадянського суспільства перетворився на орган державної влади. Політичні партії також виникли як елементи громадянського суспільства. Та коли в результаті виборів партії потрапляють до парламенту, вони виконують функції ухвалення державних рішень, тобто політичні партії залишаються своєрідним містком між громадянським суспільством і державою.

Важливою умовою існування громадянського суспільства є наявність громадянської культури, тобто культури участі та підтримки, довіри й толерантності, здатності до компромісів. За неї зберігається певний баланс між активністю й пасивністю громадян, що забезпечує стабільний розвиток демократії. Достатній рівень пасивності населення, яке лише час від часу висловлює свою волю шляхом участі у виборах та референдумах, дозволяє уряду реалізовувати свою політику згідно з вимогами громадян. З іншого

боку, громадяни зберігають за собою право впливати на діяльність уряду, таким чином стримуючи його свавілля.

Громадянське суспільство виконує такі функції:

По-перше, це *засіб самоорганізації людей та самостійної реалізації власних інтересів*. Значну частину суспільно важливих питань громадські спілки та об'єднання розв'язують самостійно або на рівні місцевого самоврядування.

По-друге, інститути громадянського суспільства виступають *гарантом непорушності особистих прав громадян*, дають їм упевненість у власних силах, слугують опорою в їхньому можливому протистоянні з державою.

По-третє, інститути громадянського суспільства *систематизують, упорядковують, надають урегульованості протестам і вимогам людей*, які в іншому разі могли б мати руйнівний характер, і в такий спосіб створюють сприятливі умови для функціонування демократичної влади.

Завдяки інститутам громадянського суспільства кожна група отримує шанс «бути почутою на вершині владної піраміди».

І, нарешті, громадянське суспільство *створює належні економічні, політичні й культурні умови* для саморозвитку окремих індивідів та різноманітних груп.

Проте громадянське суспільство не зможе повноцінно виконувати свої функції, якщо відсутня бодай одна з найголовніших умов його існування, до яких належать:

- наявність засобів і центрів комунікації (ЗМІ, місць публічних зібрань), наслідком чого є формування сфери громадського життя й громадської думки;
- громадське життя вільних і рівних особистостей, чиї права захищені конституцією та законами;
- незалежні від держави добровільні об'єднання, асоціації, спілки та політичні партії;
- зорієнтована на громадські інтереси та публічну політику діяльність, наслідками якої є співпраця та солідарність між людьми, спілкування на засадах взаємної довіри та співпраці.

Певні паростки громадянського суспільства можуть виникати навіть у тоталітарних державах, але по-справжньому воно може розквітнути лише за умов демократії. Недарма інколи суспільство, в якому панує закон, називають «громадянським суспільством». Ступінь розвиненості громадянського суспільства можна визначити за певними ознаками.

По-перше, суспільство стає по-справжньому громадянським тоді, коли існуючі недержавні об'єднання спроможні приборкати державу, спонукають її слугувати інтересам громадян і захищати їхні права, тобто коли держава стає правовою.

По-друге, завдяки існуванню громадянського суспільства економіка є підконтрольною державі, але незалежною від неї. Нарешті, основою буття особистості в суспільстві є не свавілля, а свобода.

? З чим пов'язаний інтерес до теорії та практики громадянського суспільства в посткомуністичних країнах?

§ 38. ПОНЯТТЯ ГРОМАДИ. ТЕРИТОРІАЛЬНЕ ГРОМАДСЬКЕ ТА МІСЦЕВЕ САМОВРЯДУВАННЯ

Корисно пригадати

Пригадайте, яку роль відігравала громада в житті українців у різні історичні епохи.

У процесі свого історичного розвитку людство пройшло складний шлях пошуку найкращих форм колективного співіснування. Долаючи сходинку за сходинкою, трансформуючись від первісного стада в рід, родову общину, сусідську общину, плем'я, союз племен до перших державних утворень стародавнього світу та великих держав сьогодення, люди об'єднуються у громади, ідентифікуючи себе зі своєю «малою батьківщиною», територіальною громадою.

Візитівка

Алексіс де Токвіль (1805–1859)

Французький державний діяч, історик і політолог XIX ст. Один із перших учених, хто привернув увагу до проблем місцевого самоврядування. У своєму творі «Демократія в Америці» він наголошував: «саме у громаді полягає сила свободи народу. Громадські інститути для встановлення незалежності відіграють ту саму роль, що й початкові школи для науки: вони відкривають народові шлях до свободи й участі його в користуванні цією свободою, у насолодженні її мирним характером. Без громадських

інститутів нація може сформувати вільний простір, однаке справжнього духу свободи вона так і не набуде».

Згідно зі статтею 1 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» територіальна громада — це добровільне об'єднання мешканців села, селища, міста, чи кількох населених пунктів, що є самостійною адміністративно-територіальною одиницею, або мають єдиний адміністративний центр. До територіальної громади належать усі мешканці — незалежно від віку та громадянства.

Членом територіальної громади людина стає за народженням у відповідному населеному пункті або у разі прибуття до нього на проживання. При цьому не може бути жодних обмежень за ознаками громадянства, національності, соціального стану тощо.

Водночас брати участь у вирішенні справ громади в повному обсязі можуть лише *громадяни України, які досягли 18 років*. Саме вони набувають повної правосуб'єктності як члени територіальної громади, обирають представницькі органи місцевого самоврядування (відповідні ради) і сільського, селищного або міського голову, мають право голосу на місцевих референдумах і на зборах громадян за місцем проживання.

Місцеве самоврядування є одним із головних елементів розвитку демократичного конституційного ладу. За своєю природою воно має специфічну форму реалізації публічної влади, відмінну від державної. Воно втілює місцеві інтереси територіальних громад, коли держава — загальнонаціональні інтереси, а політичні партії чи громадські організації — політичні, соціальні, культурні та інші інтереси своїх членів. Місцеве самовря-

дування відрізняється від інших форм здійснення публічної влади своїми інститутами, формами діяльності, повноваженнями, правовим захистом і відповідальністю.

Найважливіше джерело права про місцеве самоврядування для країн Європи — Європейська хартія місцевого самоврядування, ухвалена Радою Європи у 1985 р. Цей міжнародний документ запроваджує міжнародні стандарти для регулювання та гарантування прав органів місцевої влади, утверджує єдині принципи місцевого самоврядування.

Стаття 3 Європейської хартії місцевого самоврядування визначає право та реальну спроможність органів місцевого самоврядування регламентувати значну частину державних справ і керувати нею у межах закону, під свою відповідальність і в інтересах місцевого населення. Стаття 2 цієї Хартії встановлює, що принцип місцевого самоврядування має бути визнаний у законодавстві країни та за можливості — в її конституції.

Основні положення статей Хартії містять такі вимоги:

- гарантування права на місцеве самоврядування конституцією та законами держави;
- надання місцевим органам влади особливих повноважень нарівні з делегованими із центру;
- здійснення адміністративного нагляду за місцевими органами врядування тільки в передбаченій законодавством формі;
- компенсація фінансових ресурсів на виконання делегованих згорі повноважень, а також надання місцевим органам влади права збирати місцеві податки та мати необхідні кошти на місцеві програми та послуги;
- наявність правового захисту місцевої влади для того, щоб її органи могли вільно здійснювати свої повноваження та право на самоврядування.

Країни, що приєднуються до Європейської хартії, беруть на себе зобов'язання застосовувати основні правила, які гарантують політичну, адміністративну й фінансову незалежність місцевої влади.

Вступивши до Ради Європи у листопаді 1995 року, Україна визнала положення Хартії як міжнародно-правовий стандарт розвитку місцевого самоврядування на своїй території. Двічі на рік члени української парламентської делегації, яка складається з 12 осіб, мають звітувати перед Юридичним комітетом Ради Європи про хід виконання взятих зобов'язань.

Після вступу до Ради Європи в Україні ухвалили низку законів про місцеве самоврядування, основними з яких є Закон «Про місцеве самоврядування в Україні» від 1997 р. Місцеве самоврядування визнається й гарантується Конституцією України, його принципи закріплюються також в інших Законах України: «Про статус депутатів місцевих рад», «Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів», «Про місцеві державні адміністрації», «Про столицю України — місто-герой Київ» тощо.

Характерні риси місцевого самоврядування такі:

- місцеве самоврядування діє в порядку і межах, встановлених законодавством України;

- для здійснення своїх завдань самоврядні органи мають самостійні джерела фінансування;

- самоврядні органи формуються на виборній основі;

- акти, ухвалені місцевим самоврядуванням, обов'язкові для виконання всіма установами, підприємствами, організаціями та громадянами, розташованими на його території;

- населення має право брати участь у здійсненні місцевого самоврядування у будь-яких формах, що не суперечать Конституції і законодавству України.

Отже, місцеве самоврядування пристосоване до потреб територіальних громад формою автономного здійснення публічної влади, яку держава захоплює та контролює відповідно до Конституції і законів України. Місцеве самоврядування має свою фінансово-економічну основу, його функціонування носить соціально-економічний характер.

До яких об'єднань та спільнот належите ви? Чи вважаєте себе членом певної громади?

§ 39. ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО В УКРАЇНІ

Корисно пригадати

Які громадські організації вам відомі? Чи берете ви участь у діяльності якоїсь із них?

Важливим фактором стабільної демократії є рівновага між державою та громадянським суспільством. Як відомо з досвіду тоталітарних режимів, відсутність громадянського суспільства веде до повного домінування держави в усіх сферах людського життя, до відчуженості та політичного безсилля народу, занепаду його ініціативи й самодіяльності. Саме це відбувалося у СРСР, де навіть зник власне термін «громадянське суспільство». Тоді громадські рухи та організації створювалися під суворим контролем правлячої комуністичної партії.

До 1939 року на Західній Україні громадянське суспільство було досить розвиненим. Тут діяли такі національні економічні товариства, як «Дністер», «Народна торгівля», «Сільський господар». Зокрема, Центральна асоціація українських кооперативів об'єднувала 4000 кооперативів і 700 тис. членів. Зусиллями товариств «Просвіта» і «Рідна школа» було засновано близько 40 гімназій, ліцеїв, професійно-технічних училищ та понад 3 тис. народних українських шкіл. Розвивався жіночий рух.

Проте після приєднання Західної України до СРСР зникла приватна власність, було зруйновано культурні та економічні зв'язки, характерні для громадянського суспільства. В умовах відсутності правового захисту особи нехтування правами людини призвело до цілковитої підпорядкованості людини тоталітарній державі.

Справжнє відродження громадянського суспільства розпочалося у часи перебудови та лібералізації політичного режиму. Прикладом громадянської

активності, небайдужості до проблем і перспектив українського суспільства у роки комуністичного режиму можна вважати появу відверто опозиційного дисидентського руху із власним ЗМІ («самвидавом»), нечітко сформованими спілками та непересічними незалежними особистостями. Саме він став основою для виникнення численних неформальних, не санкціонованих владою організацій за часів перебудови.

В Україні найвизначнішу роль у пробудженні громадянської свідомості та інформуванні людей про громадські рухи й організації відіграли газета «Літературна Україна» та її видавець — Спілка письменників України, але процес розкріпачення преси та реформування суспільних відносин загалом в Україні відбувався повільніше, ніж, наприклад, у балтійських республіках.

Величезне значення для розвитку громадянського суспільства в Україні відіграли ухвалення Конституції України та створення Конституційного Суду в 1996 р. У Конституції по-новому були врегульовані питання діяльності пар-

Це цікаво!**ГРОМАДСЬКІ АКЦІЇ
У ПЕРІОД НАЦІОНАЛЬНОГО ПРОБУДЖЕННЯ (1988–1990 рр.)**

Дата проведення	Назва акції, її зміст і наслідки
Червень 1988 р.	Перший масовий несанкціонований мітинг з вимогою створення Демократичного фронту (відбувся у Львові).
5 червня 1988 р.	Демонстрація в Києві на захист Голосіївського лісу, проведена екологічними організаціями.
4 серпня 1988 р.	Мітинг на підтримку ідеї створення Демократичного фронту у Львові. Був брутально розігнаний владою.
7 жовтня 1988 р.	Санкціонована владою демонстрація під гаслом «Вся влада в СРСР належить народові».
13 листопада 1988 р.	Перший великий санкціонований екологічний мітинг, на якому пролунали заклики до створення народного фронту.
16 лютого 1989 р.	Газета «Літературна Україна» опублікувала проект Програми Народного Руху України, прийнятий загальними зборами Київської письменницької організації.
Весна 1989 р.	Перші альтернативні вибори народних депутатів СРСР; спостерігалися перешкоди з боку окружних комісій.
Літо 1989 р.	Шахтарські страйки з економічними вимогами.
21 січня 1990 р.	Живий ланцюг єднання між Києвом та Львовом, організований Народним Рухом у День соборності України.
25–26 червня 1990 р.	П'ята сесія Великої Ради Руху взяла курс на повну державну незалежність.

тій та громадських організацій. На її основі ухвалено Закон «Про громадські об'єднання» та низку законів про пресу та інші ЗМІ.

Завдяки приватній власності та новому законодавству стало можливим розвивати незалежні форми спілкування й співпраці громадян, з ініціативи громадян створювати громадські організації та фонди, відкривати освітні установи, засновувати приватні засоби масової інформації, тобто творити інститути громадянського суспільства, що виникають і функціонують незалежно від держави. Значна частина людей здобула досвід участі в нових формах громадської роботи (благодійність, неприбуткова економічна та інша діяльність, активний захист своїх прав).

Таким чином, однією з найважливіших характеристик громадянського суспільства є рівень сформованості активної громадянської позиції членів суспільства та їхньої відповідальності не лише за власну долю, а й за долю України.

Чи вплинули акції, наведені в таблиці, на результати референдуму 1 грудня 1991 р. про незалежність України? Як саме?

Які вимоги висувалися та які з них були виконані?

Назвіть відомі вам громадські організації та висловіть власну думку щодо їхньої діяльності.

§ 40. ГРОМАДСЬКА ДУМКА ТА ЇЇ ФУНКЦІЇ

Корисно пригадати

Чи впливає думка оточуючих на формування вашої оцінки тих чи інших подій?

Класичний латинський вислів говорить: «Vox populi — deus vox» («Глас народу — глас божий»). Тож навіть вибори у демократичній державі можна вважати опитуванням громадської думки щодо тих чи інших політичних сил та їх програм.

- **Громадська думка** — це специфічний вияв масової свідомості, що оцінюється і характеризується ставленням людей до суспільно значущих подій і фактів, актуальних проблем суспільного життя.

Громадська думка формується внаслідок висловлювання групи людей, об'єднаних спільними інтересами. Вона формується не з будь-яких питань, а лише із суспільно значущих. Громадську думку характеризують такі риси, як вагомість, авторитетність, стабільність. У демократичному суспільстві вона є одним з важливих елементів прийняття рішень на всіх рівнях управління.

Громадська думка відігравала важливу роль у політиці ще з античних часів. У Давній Греції влада опиралася на підтримку народних зборів, метою яких, між іншим, було виявити громадську думку з певних питань або вплинути на неї. А от тирані всіх часів були змушені прикриватися анонімним схвальним «гласом народу», аби якнайдовше залишатися при владі.

Отже, громадська думка є важливим інститутом контролю суспільства за владою, а представлення громадської думки в усіх її варіаціях у засобах масо-

вої інформації є також способом участі громадян у формуванні державної політики та прийнятті політичних рішень. Громадська думка в демократичних суспільствах є також формою «зворотного зв'язку» влади із суспільством, що є необхідним для дієвого та ефективного державного управління. Органи влади деяких розвинених демократій, зокрема в Канаді, активно розвивають регулярну практику вивчення громадської думки, проводять громадські слухання, ініціюють консультації із громадськістю щодо вирішення тих чи інших проблем державної політики на національному або місцевому рівнях. Такі держави фактично визнають громадськість (та її думку) важливим постійним партнером процесу формування та прийняття політичних рішень.

Теми публічності політики, підзвітності влади громадянам, урахування громадської думки, відстоювання національних інтересів, участі громадян у прийнятті політичних рішень набувають неабиякої актуальності й у сучасному українському суспільстві.

З соціологічної точки зору, громадська думка — це не просто сума чи множина індивідуальних думок громадян. Громадська думка — це соціальний інститут, що постійно розвивається, формується внаслідок складних щоденних комунікацій людей одне з одним, їх обміну соціальною інформацією та знаннями.

Філософська думка

«Міцною буде лише та влада, котра спирається на підтримку громадської думки. Так було завжди — і десять тисяч років тому, і в наші дні, причому це справедливо для всіх — як для англійців, так і для племені ботокудів. У всі часи суспільством можна було правити тільки спираючись на підтримку громадської думки».

Хосе Ортега-і-Гассет

Громадська думка може виконувати низку функцій:

- відображення певної позиції щодо того або іншого суспільного явища, дій владних структур;
- консультативну — громадська думка радить владі, як вирішити ту чи іншу соціальну проблему;
- віднайдення рішень безпосередньо громадськістю щодо розв'язання проблем життя суспільства.

Узагальнюючи зміст цих функцій, можна сказати, що головна функція громадської думки — це соціальний контроль. Таким чином він може бути використаний в регулюванні багатьох сфер суспільного життя. Так, у галузі соціальних відносин соціальний контроль допомагає реалізовувати принципи соціальної справедливості та політики, концентрує увагу на розв'язанні екологічних проблем. У галузі економіки він дозволяє з'ясовувати ставлен-

ня населення до економічних реформ, або ж досліджувати ефективність реклами чи споживчий попит.

Як вже зазначалося, особливу роль відіграє дослідження громадської думки

? Наскільки громадська думка в Україні не залежить від держави? Який вплив вона має в суспільстві?

у політичному житті суспільства. Недарма громадська думка активно досліджується під час передвиборчих кампаній. При цьому зазвичай ці дослідження проводяться у формі визначення рейтингу певної політичної сили (окремого політика).

- **Рейтинг** — це показник (оцінка) діяльності, популярності, авторитету якоїсь особи, організації, групи, програми у певний час, що встановлюється за результатами соціологічного опитування або голосування і визначається порядковим місцем серед подібних до себе.

§ 41. ГРОМАДСЬКА ДУМКА ЯК ІНСТИТУТ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Корисно пригадати

Як ви вважаєте, чому напередодні виборів багато політичних сил намагаються проводити власні дослідження громадської думки?

Урахування громадської думки під час прийняття соціальних рішень відбувається переважно в таких формах:

- участь громадян у виборах до різних гілок влади, участь у формуванні владних структур, приведення їх до вимог дійсної демократії;
- сила морального авторитету громадської думки, участь громадян у процесі прийняття владних рішень шляхом морального тиску громадської думки на структури влади;
- ініціювання предметного тиску на владні структури — маніфестації, акції громадської непокори, створення і реалізація революційної ситуації.

Для того щоб громадська думка перетворилася на дієву соціальну інституцію, необхідні певні умови. *По-перше*, це успіх і темпи побудови відкритого демократичного, громадянського суспільства з притаманними йому соціальними і політичними структурами, що опосередковують відносини між громадянином і владою. *По-друге*, в суспільстві має бути побудована стабільна соціальна структура, тобто мають сформуватися соціальні групи й організації, які складаються з економічно і політично вільних громадян з високим рівнем соціальної самоідентифікації, адекватного усвідомлення власних інтересів; формування політичної демократії, стрижнем якої мають бути спільні для всіх рівнів суспільства цінності й норми, що регулюють відносини між громадянами та владою.

В умовах тоталітаризму громадської думки як соціального інституту не існувало. Вона не могла жодним легітимним чином впливати на прийняття рішень державною владою, зокрема виразити опозиційну точку зору на протиположну владній. З іншого боку, відносини влади з громадянами були чітко впорядкованими, що значно впливало на зміст і процес прийняття державних рішень. Справжня громадська думка була заблокована, і будь-які спроби вийти за межі дозволеного або подати справжні факти, що не відповідали

офіційній позиції, влада трактувала як політичну загрозу для себе, а в деяких випадках — і як державний злочин.

Щоб громадська думка перетворилася на справжній соціальний інститут, громадяни мають перетворитися на економічно й політично вільних особистостей з високим рівнем соціальної самоідентифікації. Такий процес приводить до чіткої структуризації суспільства, виникнення в ньому різноманітних груп, що чітко усвідомлюють власні інтереси й потреби, а отже, до розвитку громадянського суспільства.

Розбудова громадянського суспільства, усвідомлення громадянами власних інтересів та бажання об'єднуватися заради задоволення цих інтересів сприяє розвитку політичної культури громадян. В основі такої політичної культури мають бути цінності й норми, що регулюють відносини між громадянами і тими, кому вони на вільних виборах делегували владу. За такої культури громадська думка, безумовно, має бути суспільною цінністю. Іншими словами: природно сформована соціальна структура, демократичний політичний устрій суспільства, система культурних цінностей і норм, що поділяється всіма, — є умовами перетворення громадської думки на справжній інститут громадянського суспільства.

Тож, чи впливає громадська думка в Україні на прийняття і реалізацію владних рішень? Науковці Інституту соціології НАН України тривалий час досліджують, як населення оцінює свою спроможність впливати на владу; наскільки ефективними є демократичні механізми вибору представників до виборчих органів влади та призначень на керівні державні посади в Україні; як громадяни оцінюють ситуацію з дотриманням прав людини, а також чи довіряють громадяни виборчим органам влади та іншим державним структурам.

На жаль, дослідження свідчать про низький рівень усвідомлення громадянами своєї спроможності впливати на рішення влади різного рівня. Так, менше 10 % населення України вважають, що здатні протидіяти рішенням

Візитівка

Ірина Еріківна Бекешкіна (1953 р. н.)

Український соціолог, кандидат філософських наук. Нині науковий співробітник Інституту соціології НАН України і науковий керівник Фонду «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва. У 2007 і 2008 роках увійшла до переліку 100 найвпливовіших жінок України за версією журналу «Фокус». З-поміж критеріїв, за якими оцінювали номінанток, були близькість до прийняття державних рішень, бізнес-вплив, вплив на суспільну думку, особиста популярність і родинні зв'язки. Ірина Бекешкіна виборола місце в нелегкій конкуренції у сфері «вплив на суспільну думку». Її коментарі звучать в ефірі майже всіх українських телеканалів, друковані видання звертаються до неї по інтерв'ю. Ірина Еріківна — бажаний гість різноманітних ток-шоу та прямих ефірів, окрім того вдало поєднує громадську активність із успішною діяльністю науковця (є авторкою понад 100 наукових робіт).

За матеріалами сайту Фонду «Демократичні ініціативи», www.dif.org.ua

центральної влади, а понад 50 % вважають себе неспроможними протидіяти центральній владі, навіть якщо її рішення порушують їхні права.

Однак, громадяни України виявили неабияку байдужість до своїх обранців: упродовж десятиліття майже п'ята частина виборців не в змозі відповісти на запитання, за кого ж вони голосували. Відомий соціолог Ірина Бекешкіна пояснює таку ситуацію тим, що українці не бачать сил, які відстоювали б їхні інтереси у владних структурах, а в результаті має дуже низький рівень довіри до всіх гілок влади.

Цікавими є висновки дослідження щодо довіри населення владним структурам. За даними дослідження, упродовж останнього десятиліття рівень довіри до усіх гілок влади значно знизився. І навпаки, позитивні оцінки довіри отримали армія, церква і певним чином — засоби масової інформації. Але ці організації не належать до органів державного управління, і до їх компетенції не входить право прийняття рішень, важливих для суспільства.

Люди, які вважають себе неспроможними вплинути на прийняття владних рішень, які бачать навколо себе брак дієвого верховенства права, розрив декларацій і суспільної практики, можуть покладатися замість цього на авторитети та «сильних керівників», які буцімто завжди «знають, що і як робити». У такому разі виникають сприятливі умови для авторитарних настроїв у країні, які є досить сталими. Віра пересічних українців у «сильних керівників» значно перевищує їхнє позитивне ставлення до законів та дискусій. А такий суспільний ґрунт, що, безумовно, є виявом та наслідком попередньої авторитарної політичної культури, також не є сприятливим для процесів формування громадської думки як важливого демократичного інституту контролю за владою.

Невіра громадян України у власну здатність захистити свої права та свободи призводить до пасивності, небажанням багатьох з них брати участь в акціях протесту, виступах на захист своїх прав, проти падіння рівня життя. За даними згаданого дослідження, в середньому впродовж восьми років кількість опитаних, які декларували, що вони швидше за все візьмуть участь в акціях протесту, становила 31 % проти 41 %, що ймовірніше за все не будуть брати участь в акціях протесту взагалі. Проте, за даними дослідження 2005 року, на запитання «Що, на Вашу думку, краще — терпіти всілякі матеріальні труднощі заради збереження в країні порядку, миру і спокою чи у разі погіршення умов життя виходити на вулицю з протестом?» 45 % опитуваних заявили, що потрібно активно протестувати проти постійного погіршення умов життя.

Таким чином, процес формування громадянської думки як інституту громадянського суспільства в Україні є складним і тривалим. Він пов'язаний із демократичними, політичними, соціально-економічними перетвореннями в нашому житті, нормалізацією життєдіяльності суспільства. Важливе значення в цьому процесі належить і покращенню характеристик громадськості: її освітнього рівня, компетентності, здатності аналізувати події.

Не менш важливою є і зміна ставлення владних структур до громадської думки, усвідомлення необхідності її вивчення та урахування у своїй діяльності.

ТЕМАТИЧНИЙ КОНТРОЛЬ

► Перевір себе

1. Дайте визначення поняття *громадянське суспільство*.
2. Розкрийте основні функції громадянського суспільства.
3. Назвіть характерні риси місцевого самоврядування.

► Поміркуймо

1. Чому поняття *громадянське суспільство* має різні тлумачення? Яке з них Вам найбільше імпонує і чому?
2. Чи є ЗМІ України інститутом громадянського суспільства? Відповідь обґрунтуйте.
3. Чому деякі політичні сили не підтримують ідею громадянського суспільства? Наведіть приклади з історії.

► Працюємо творчо

1. Запропонуйте власну концепцію розвитку територіальної громади та місцевого самоврядування в Україні, використовуючи положення Європейської хартії місцевого самоврядування, ухваленої Радою Європи у 1985 р.
2. Створіть Статут молодіжної громадської організації.
3. Запропонуйте рубрики для шкільної стінгазети «Громадська думка».

ТЕМА 9

ПОЛІТИКА У ЖИТТІ СУСПІЛЬСТВА

Після вивчення цієї теми Ви

- Дізнаєтесь, яку роль відіграє політика в житті суспільства
- Зможете розрізняти типи політичних систем, побачите їх переваги та недоліки
- Зрозумієте значення політичної культури та політичної соціалізації для участі громадян у житті суспільства

§ 42. ПОЛІТИКА ЯК СУСПІЛЬНЕ ЯВИЩЕ

Корисно пригадати

Як ви розумієте слово *політика*? Яку роль, на вашу думку, вона відіграє в сучасному суспільстві?

Уся життєдіяльність суспільства є процесом постійної взаємодії між особами та їх групами, що переслідують власні цілі, а отже, конкурують одне з одним, адже їхні цілі не завжди збігаються, та й погляди на способи досягнення значно різняться. На зорі розвитку людства, коли наші пращури жили невеликими групами, така взаємодія регулювалася шляхом самоорганізації. Люди керувались у своїй діяльності звичаями та традиціями.

З часом суспільні відносини ускладнювалися. Чисельність людей зростала, вони розселялися, займаючи все більші території, почали виокремлюватися різні племена й народи, в яких формувалися власні, несхожі на інші, релігійні погляди, звичаї та обряди. У результаті цих процесів суспільні зв'язки надзвичайно ускладнилися, і старі механізми вже були нездатні регулювати життєдіяльність суспільства та забезпечувати задоволення потреб людей. Крім того, у різних людей та їх спільнот виникали суперечливі, а інколи й непримирненні інтереси, що призводило до зростання соціальної напруги.

Таким чином, виникла потреба у більш ефективних способах регулювання людської діяльності. Відповіддю на ці потреби стало виникнення й розвиток держави як суспільного інституту, здатного утворити обов'язкові для всіх форми суспільної поведінки. Завдяки силі примусу, що притаманна владі, держава стала тією силою, що спромоглася не лише забезпечити реалізацію інтересів різноманітних груп, а й забезпечити стабільність суспільного життя.

Філософська думка

«Політика — це наука державного управління».

Володимир Даль, письменник, лексикограф, етнограф

«Політика означає прагнення до участі у владі чи здійснення впливу на розподіл влади, чи то між державою, чи то всередині держави між групами людей, які вона в собі містить».

Макс Вебер, німецький соціолог і політолог

«Політика — це владний розподіл цінностей всередині суспільства».

Девід Істон, політолог, США

«Політика виявляє сенс існування спільноти людей, визначає спільні інтереси всіх суб'єктів політики, тобто учасників даної спільноти, виробляє прийнятні для всіх суб'єктів правила поведінки, розподіляє між ними функції і ролі, нарешті, створює загальнозрозумілу для всіх суб'єктів мову (вербальну та символічну), здатну забезпечити ефективну взаємодію та взаєморозуміння між всіма учасниками даного суспільства».

Р. Н. Беркі, англійський політолог

Можливість здійснювати контроль над державою та використовувати її структури й ресурси на задоволення власних інтересів — важлива мета деяких груп. Саме у зв'язку із реалізацією інтересів таких груп і виникла політика.

Поняття *політика* є надзвичайно давнім. Традиційно політика означає державні й суспільні справи, сферу діяльності, пов'язану із державними стосунками між людьми, суспільними групами, народами, націями, державами. Це різноманітний світ відносин, діяльності, поведінки, орієнтацій та комунікативних зв'язків між людьми з приводу влади та управління суспільством.

Сучасне слово «політика» походить від давньогрецького «*πολιτικός*», яке означало «громадський, громадянський, що має відношення до громадян» та пов'язане з поняттями «держава» та «управління людьми й суспільством»: «поліс» (місто-держава), «політес» (громадянин), «політейя» (конституція) тощо.

Політика вважається наукою відтоді, коли людству стали відомі закони суспільного розвитку, знання яких дозволяє цілеспрямовано впливати на життя суспільства. Тому з давніх-давен вона цікавила мислителів. Серед перших авторів, які писали про значення політики, — давньогрецькі філософи Аристотель і Платон. Ця тема турбувала людей і в середні віки: однією з найвідоміших пам'яток політичної думки є трактат флорентійця Нікколо Макіавеллі «Державець» (1513 р.), в якому автор намагався досягнути закони політичного життя свого часу.

З розвитком людства і глибшим усвідомленням значення політики в його житті зростала і кількість вчених, які вивчали це питання. Виникла навіть окрема наука, об'єктом якої є політика та її відносини з людиною і суспільством — *політологія*.

Головною одиницею політики є індивід, його прагнення, бажання, цінності й орієнтації. Якою є людина, яким є суспільство людей, норми й традиції, що в ньому панують, — такою є і політика в цілому. Недарма кажуть, що народ має такий уряд, на який заслуговує. Тож неможливо говорити про політику, не зважаючи на людей, їхні інтереси та політичні цінності, які вони поділяють чи заперечують.

Але кожній людині поодиноці надто складно досягти бажаних змін у суспільстві. Для цього вона об'єднується з іншими — тими, хто поділяє її прагнення та має подібні погляди. Таким чином, зміст політики визначається інтересами провідних суспільних груп, класів чи сил суспільства. Для досягнення власних цілей, втілення цінностей, розв'язання проблем та виконання завдань вони вдаються до певних методів, механізмів і способів прийняття та реалізації політичних рішень. Усе це разом становить зміст політики. Залежно від цих чинників розрізняють *демократичну й авторитарну політику, передову чи традиційну, публічну або закриту*.

Люди часто дають оцінки політиці уряду або окремих політиків: політика може бути «моральною» чи «аморальною», «гарною» чи «поганою», «прогресивною» чи «реакційною». Тобто політика — це явище, що має певну суспільну цінність.

Пригадайте, які державні й недержавні міжнародні організації вам відомі. Членом яких міжнародних організацій є Україна?

Політика диференціюється за видами й напрямками. Так, курс держави або партії, що здійснюється всередині держави, становить зміст *внутрішньої* політики. *Зовнішню* політику держава здійснює на міжнародній арені, у стосунках з іншими державами та

суб'єктами міжнародного права. Міжнародну політику здійснюють державні й недержавні міжнародні організації.

Залежно від сфери життєдіяльності, в якій проводиться політика, розрізняють економічну, соціальну, національну, демографічну, молодіжну, студентську, жіночу, аграрну, культурну, освітню та ін. Так, *економічна* політика визначає діяльність держави щодо підтримки певних принципів розвитку економічного життя; *соціальна* політика — це діяльність держави щодо збалансованого розвитку суспільства та соціального захисту населення; *аграрна* політика визначає діяльність держави в сільському господарстві та пов'язаних із ним галузях.

Зрозуміло, що політика — це багатоаспектне явище, що охоплює всі сфери життєдіяльності людини. Отже, вона виконує такі *функції*:

- усеосяжна організація й координація суспільних явищ;
- вираження провідних інтересів існуючих груп і прошарків суспільства;
- регулятивно-контрольний вплив на життя;
- цивілізоване розв'язання суперечностей, що виникають між соціальними групами;
- інтеграція різних груп населення за рахунок їх підпорядкування інтересам цілого;
- соціалізація особистості через включення у складний світ соціальних відносин;
- спадкоємність, інноваційність розвитку суспільства.

В основі політики лежать або співпраця та взаємодопомога людей, або їх конфронтація, ворожнеча, насильство та конфлікти між ними, а також організаціями, що виражають їхні інтереси. У найширшому сенсі політика означає процеси прийняття рішень та процеси примусу в будь-яких групах, що створюють та реалізують правила для своїх членів. Невипадково поширеним є вислів про те, що політика — це конфлікти інтересів і цінностей, які

вважають та змінюють суспільство.

Водночас політика є мистецтвом, оскільки має справу із суб'єктивною стороною політичних процесів і передбачає використання досвіду, інтуїції, творчої сміливості та фантазії. Таким чином, політика вимагає від політичного діяча певних рис, лідерських якостей.

Пригадайте роман Томаса Мора «Утопія». Які інші спроби моделювання суспільства без політики вам відомі? Як ви гадаєте, чому ми не зустрічаємо таких суспільств у реальному житті?

§ 43. ПОЛІТИЧНА СИСТЕМА: СУТНІСТЬ, СТРУКТУРА, ФУНКЦІЇ

Корисно пригадати

Що таке держава? Які інститути державної влади вам відомі?

- **Система** — це впорядкована сукупність взаємодіючих компонентів, яка виникає і функціонує задля досягнення певної мети, володіє сукупними якостями, що не властиві окремим компонентам, які її утворюють.

Як вам відомо, суспільство є надзвичайно складною системою, яка вміщує величезну кількість інших підсистем (економічну, соціальну, культурну). В основі його діяльності і розвитку лежить саморегулювання, а не якась зовнішня сила.

- **Політична система** — це цілісна сукупність державних і недержавних інститутів й організацій, стосунків і процесів, політико-правових норм, що забезпечують політичну самоорганізацію суспільства, стабільність і соціальний порядок у його життєдіяльності.

Центральним елементом будь-якої політичної системи є влада. Саме вона поєднує всі інші елементи системи, дозволяє їм цілеспрямовано взаємодіяти, зумовлює їх взаємозв'язок, а спосіб її функціонування визначає тип політичної системи.

- **Влада** — це джерело управління, основа розвитку й функціонування політичних систем. Рішення, що приймаються в межах політичної системи, є обов'язковими як для всього суспільства в цілому, так і для його окремих підсистем.

Основним носієм влади є держава, яка за своєю природою може приймати та реалізовувати суспільно значущі рішення. Державу уособлюють глава держави, парламент як законодавчий орган, уряд як орган виконавчої влади, суди. Від інших інститутів політичної системи державу відрізняє суверенітет, тобто верховенство державної влади, її незалежність від будь-яких інституцій. Тільки держава може видавати закони, визначати напрям внутрішньої та зовнішньої політики. Вона спрямовує та організовує за допомогою норм права спільну діяльність людей та соціальних груп, захищає права та інтереси громадян, забезпечує потреби своїх громадян.

Серед недержавних учасників політичної системи можна назвати політичні партії та рухи, громадські товариства, засоби масової комунікації. Деякі з них утворюються задля участі в політичній діяльності, інші ж здійснюють це періодично. Особлива роль у політичній системі належить партіям, які дозволяють перетворити різноманітні інтереси окремих громадян та суспільних груп на власний сукупний політичний інтерес. Головною метою партій є досягнення державної влади для реалізації інтересів, які вони представляють.

Помітнішу роль у політичній системі останнім часом відіграють трудові колективи. Хоча спочатку вони створювалися задля виконання виробничих

завдань, проте за умов, коли економічні методи розв'язання проблем стають неефективними, колектив може перебирати на себе політичні функції. Він використовує певні політичні права, закріплені в законі, наприклад, висуває кандидатів у депутати представницьких органів державної влади або місцевого самоврядування, бере іншу участь у політичному житті. Для досягнення політичних цілей трудові колективи об'єднуються в асоціації, спілки, федерації.

Важливу роль у політичному житті держави відіграють різноманітні громадські організації та рухи: професійні, молодіжні, творчі тощо. Ці організації створюються заради розв'язання певних політичних проблем, задоволення потреб та захисту інтересів своїх членів.

Між учасниками політичної системи, тобто суб'єктами політики, виникає певна взаємодія щодо влади, розподілу її ресурсів. Така взаємодія становить зміст *політичних відносин*, які також є складовою політичної системи. Політичні відносини виникають, щоб вирішити питання, які мають істотне значення і для учасників цих відносин, і для суспільства в цілому.

Функціонування політичної системи, її зміни в політичному просторі та часі називається *політичним процесом*, змістом якого є політична діяльність. Як і будь-яка інша діяльність, вона регулюється певними нормами, найбільш значущі з яких встановлюються державою у формі законів. Виконання таких норм забезпечується державним примусом. Крім того, важливу роль у політичній системі відіграють такі неписані норми, як традиції та мораль.

Важливе значення в політичній системі належить *політичним принципам і нормам*, які покликані формувати політичну поведінку та свідомість людини відповідно до цілей і завдань політичної системи, тобто виконувати регулюючу функцію. Найважливіше значення серед них мають закони, що приймаються державою і виконання яких є обов'язковим. Крім того, в

політичній сфері діють також норми-звичаї, моральні норми, корпоративні норми (норми поведінки певних об'єднань).

І, нарешті, складовою політичної системи є сама людина, адже без неї неможлива по-

? Як ви гадаєте, яку роль відіграють моральні норми у політичному житті сучасної України?

Філософська думка

«[...] Істотні цілі життя природно присутні в кожній людині. Кожному властиве якесь прагнення до законної гідності, людяності, моральної цілісності, вільного вираження буття й свідомості, трансценденції стосовно всього світу досвідів. Одночасно кожна людина може так чи інакше пристосуватися до життя в неправді. Кожен може піддатися вульгарній тривіалізації людського в ньому, або в ній, а також утилітаризму. [...] Це означає щось більше, ніж простий конфлікт двох наших ідентичностей. Це щось набагато гірше: це — виклик самому поняттю (людської) ідентичності».

Вацлав Гавел, останній президент Чехословаччини (1989–1992)
та перший президент Чехії (1993–2003)

літична діяльність, без неї не існують жодні суспільні інститути, і саме вона знаходиться в центрі політичних процесів. Як учасник політичного процесу, людина має певні права й обов'язки, а її поведінку визначає певна політична культура.

Значення політичної системи в нашому житті можна розкрити через її функції. Серед основних функцій, які виконує політична система і що визначають її завдання як підсистеми суспільства, можна назвати такі:

Нормативно-регулятивна. Політична система дозволяє суспільству визначати політичні цілі й завдання, розробляти програми для їх реалізації, мобілізувати необхідні ресурси. Ця функція виконується через прийняття й виконання політико-управлінських рішень. У результаті в суспільстві виникають нові правові норми, досягаються зміни у його житті, отже, виникають нові інтереси й потреби, що приводять до прийняття нових рішень тощо.

Представницька (репрезентативна) функція. Як нам уже відомо, суспільство складається з великої кількості різноманітних груп, кожній з яких притаманні власні інтереси. Саме репрезентативна функція дозволяє цим інтересам бути почутими, починаючи від висловлення різноманітних вимог на рівні громадських організацій і завершуючи їх включенням у законодавчі та інші владні рішення.

Інтегруюча (об'єднуюча) функція. Політична система дозволяє різноманітним групам віднайти ті загальні інтереси, цінності й завдання, навколо яких гуртується суспільство. Саме вона врегульовує відносини у суспільстві таким чином, щоб досягти гармонії та злагоди між різноманітними суспільними групами та сферами життєдіяльності.

Організація та відтворення політичного життя. Політична система забезпечує зміцнення влади, її легітимацію та підтримку в суспільстві, дозволяє розвиватися та зміцнюватися різноманітним політичним інститутам. Якщо цього не відбувається, політична система приречена на занепад.

Політичне інформування та соціалізація. Завдяки цій функції забезпечується інформування людей про політичні події, їх залучення до політичного простору, формування політичних орієнтацій та цінностей громадян.

Визначте роль політичної системи в житті людини.

§ 44. ТИПИ ПОЛІТИЧНИХ СИСТЕМ

Корисно пригадати

Які форми державного устрою вам відомі? Назвіть їх характерні риси.

Політична система — явище складне і різнобічне, воно має безліч різних характеристик, тому існує багато підходів до класифікації політичних систем. Іще за часів Платона відома класифікація політичних систем залежно від форм правління:

монархія — правління однієї особи. Її викривлена форма — *тиранія*;

аристократія — правління групи достойних осіб. Її викривлена форма — **олігархія**;

демократія — правління народу. Її викривлена форма — **охлократія**, тобто влада натовпу.

Зазвичай політичні системи розглядають залежно від політичного режиму, тобто з огляду на зміст діяльності політичних інститутів і методів управління. За цією ознакою розрізняють **тоталітарні**, **авторитарні** та **демократичні** політичні системи.

- Поняття **тоталітаризм** (від лат. *totalis* — весь, цілий, повний) характеризує ті політичні режими, де держава намагається контролювати всі, навіть найдрібніші аспекти людського життя.

Справжній тоталітаризм виникає лише у ХХ ст., коли стрімко розвиваються ефективні засоби комунікації, зокрема електронні засоби інформації та стеження. За тоталітаризму заборонено все, крім того, що наказано. Зазвичай у таких державах існують формальні демократичні інститути (вибори, конституція тощо), але реального впливу на життя суспільства вони не мають.

У тоталітарних країнах існує єдина дозволена панівна ідеологія, і всі громадяни країни зобов'язані вивчати та мовчазно її підтримувати. Цьому сприяють засоби масової інформації, які повністю контролюються державою і пропагандують офіційну ідеологію. Дозволена лише одна, панівна партія, яку очолює єдиний лідер. Діяльність держави спирається на апарат таємної поліції, що має фактично необмежену свободу дій. Економічна діяльність і розподіл ресурсів повністю контролюються державою, що використовується як додатковий засіб політичного управління.

Деяко «м'якшими» за тоталітарні є **авторитарні** (від лат. *autoritas* — влада) політичні режими. За цих режимів влада намагається повністю контролювати лише політичну сферу; контроль інших сфер життя (економічної, культурної, приватної) є набагато слабкішим або відсутнім. Такі режими розвиваються інколи навіть за умов ринкової економіки.

На відміну від тоталітаризму, громадянам авторитарної країни не потрібно активно демонструвати підтримку чинної влади, але й виступити проти неї вони також не можуть. Влада може не зважати на інакомислення, допоки воно не зачіпає основ режиму. Очевидно, за такого режиму обмежуються права і свободи громадян, реальної політичної опозиції не існує, всі політичні партії та профспілки цілком контролюються державою.

Значно відрізняється від цих режимів **демократія**, джерелом влади та суверенітету якої є народ. Саме він створює органи влади та делегує туди своїх представників шляхом періодичних виборів. За демократії існують різноманітні підходи до політичного процесу, багатопартійна система, можливість вільно висловлюватися.

Нині багато країн, зокрема пострадянських, переживають складний період переходу від авторитарно-тоталітарного суспільного устрою з планово-розподільчою економікою до демократичної правової держави з вільною, соціально орієнтованою ринковою економікою. Не є виключенням й Україна.

Це цікаво!

Тоталітарні держави намагаються контролювати будь-які аспекти життя своїх громадян, тому особлива увага приділяється контролю інформації, яку отримують громадяни. Яскравим прикладом цього є ситуація у Північній Кореї, де всі публікації, статті та радіопередачі візуються до поширення в маси, щоб не допустити критики політичної системи чи урядової політики. Радіоприймачі північно-кореїнського виробництва приймають тільки радіохвилі державних станцій. Навіть радіоприймачі іноземного виробництва спочатку проходять реєстрацію в Службі безпеки, де піддаються регуляції і налаштовуються на єдину хвилю — Центральної радіомовної станції Північної Кореї. Спецслужби перевіряють шкалу всіх радіоприймачів країни раз на три місяці, і якщо пломба пошкоджена, вважається, що власник приймає радіопередачі Південної Кореї та інших «імперіалістичних» держав. У такому випадку громадянина можуть покарати як «ідеологічного правопорушника». Виняток становлять радіоприймачі дипломатів інших країн. До того ж уздовж державних кордонів КНДР встановлені так звані «глушники».

Такі ж справи і з телебаченням, хоча телевізори у сільських районах практично відсутні, й у містах, за винятком Пхеньяна, їх теж небагато. Крім невеликої кількості представників еліти, населення Північної Кореї абсолютно не має уявлення про події, що відбуваються за кордоном. Засоби масової інформації КНДР зосереджені на тому, щоб створити в людей уявлення про становище у світі, яке потрібне владі. Про це красномовно свідчить той факт, що населення Північної Кореї абсолютно нічого не знало ні про події у Центральній та Східній Європі наприкінці 80-х років, ні про возз'єднання Німеччини. Жителі Північної Кореї щиро вірять у легенди про стихійні лиха, що відбуваються виключно у капіталістичних країнах.

*За матеріалами Інформаційного порталу Харківської правозахисної групи,
www.khpg.org*

§ 45. ПОЛІТИЧНА СИСТЕМА СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ

Корисно пригадати

Назвіть усіх Президентів України та роки їх керування. Який політичний режим ви вважаєте найкращим для сучасної України? Аргументуйте свою точку зору.

Згідно з Конституцією, Україна є демократичною, суверенною і незалежною, соціальною, правовою державою. Носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є її народ, тобто громадяни усіх національностей та етнічних груп, котрі мешкають на території України. Громадяни України здійснюють владу як безпосередньо, шляхом участі у виборах, так і через органи державної влади та місцевого самоврядування.

За своїм адміністративно-територіальним устроєм Україна є унітарною державою, про що свідчить єдина Конституція, єдине громадянство, єдина судова система, єдина система органів державної влади. Відповідно до Конституції державна влада в нашій державі поділяється на законодавчу, виконавчу і судову.

Мовою документів**З Конституції України**

Стаття 1. Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава.

Стаття 2. Суверенітет України поширюється на всю її територію. Україна є унітарною державою. Територія України в межах існуючого кордону є цілісною і недоторканою.

Стаття 4. В Україні існує єдине громадянство.

Стаття 6. Державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову.

Стаття 7. В Україні визнається і гарантується місцеве самоврядування.

Стаття 15. Суспільне життя в Україні ґрунтується на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності.

Єдиним органом законодавчої влади в Україні є її парламент — *Верховна Рада*, яка складається з 450 депутатів, котрі обираються строком на чотири роки на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування.

До повноважень Верховної Ради належать: внесення змін до Конституції України та прийняття законів; призначення всеукраїнського референдуму щодо зміни території України; затвердження Державного бюджету України та контроль за його виконанням; визначення засад внутрішньої і зовнішньої політики; призначення виборів Президента України у строки, передбачені Конституцією; оголошення за поданням Президента України стану війни і укладення миру, схвалення рішення Президента України про використання Збройних Сил України та інших військових формувань у разі збройної агресії проти України; усунення Президента України з поста в порядку особливої процедури (імпідменту); надання згоди на призначення Президентом України Прем'єр-міністра України та здійснення контролю за діяльністю Кабінету Міністрів України. До компетенції Верховної Ради належить призначення на посаду та звільнення вищих посадовців України, в тому числі

Засідання Верховної Ради України

Голови Рахункової палати України, Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини; Голови Національного банку України тощо.

Главою нашої держави, що виступає від її імені, є *Президент України*. Саме він є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина. Відповідно до Закону України «Про вибори Президента України» Президентом може бути обраний будь-який громадянин України, якому на день виборів виповнилося 35 років, який має право голосу, володіє державною мовою та проживає в Україні протягом останніх десяти років за день до виборів.

Президент України обирається терміном на 5 років, причому одна та сама особа може переобиратись на посаду Президента не більше двох термінів поспіль, а на третій термін — лише після того, як Президентом була обрана інша особа.

Згідно з Конституцією нашої держави Президент України забезпечує державну незалежність, національну безпеку і правонаступництво держави; представляє державу в міжнародних відносинах, здійснює керівництво зовнішньополітичною діяльністю держави; є Верховним Головнокомандувачем Збройних Сил України; у випадках, визначених Конституцією, припиняє повноваження Верховної Ради України та призначає позачергові вибори до Верховної Ради України; призначає за згодою Верховної Ради України Прем'єр-міністра України та приймає рішення про його відставку; утворює суди у визначеному законом порядку; приймає рішення про прийняття до громадянства України та припинення громадянства України, про надання притулку в Україні; підписує закони, прийняті Верховною Радою України та має право вето щодо прийнятих Верховною Радою України законів із наступним поверненням їх на повторний розгляд Верховної Ради України.

Вищий орган системи виконавчої влади України — *Кабінет Міністрів*. Він є відповідальним перед Президентом України та підконтрольний і підзвітний Верховній Раді України. До його складу входять Прем'єр-міністр України, Перший віце-прем'єр-міністр, віце-прем'єр-міністри, міністри.

Кабінет Міністрів України забезпечує державний суверенітет й економічну самостійність України, здійснення внутрішньої і зовнішньої політики держави, виконання Конституції і законів України, актів Президента України; вживає заходів щодо забезпечення прав і свобод людини і громадянина; забезпечує проведення фінансової, цінової, інвестиційної та податкової політики; політики у сферах праці й зайнятості населення, соціального захисту, освіти, науки і культури, охорони природи, екологічної безпеки і природокористування; забезпечує рівні умови розвитку всіх форм власності; здійснює управління об'єктами державної власності відповідно до закону; забезпечує виконання затвердженого Верховною Радою України Державного бюджету України; здійснює заходи щодо забезпечення обороноздатності і національної безпеки України, громадського порядку, боротьби зі злочинністю; спрямовує і координує роботу міністерств, інших органів виконавчої влади.

Виконавчу владу в областях і районах, а також містах Києві та Севастополі здійснюють місцеві державні адміністрації.

Пригадайте принципи судочинства в Україні.

§ 46. ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ

Корисно пригадати

Назвіть відомі вам політичні партії, що існують в Україні.

Партії є важливим складником політичної системи будь-якої держави, активними суб'єктами виборчого процесу. Без них неможливо уявити сучасну демократичну державу. Головна риса, яка відрізняє політичні партії від усіх інших організацій, — це прагнення заміщення державних посад своїми представниками. Партії намагаються використовувати державну владу, впливати на неї, на процес її формування й функціонування. Вони висувують своїх представників на лідерство, формують партійні списки на обрання до складу представницького органу, проводять передвиборчу агітацію, здійснюють нагляд за дотриманням правил проведення виборів, після отримання влади реалізують свою політичну програму одноосібно або в коаліції з іншими партіями.

Філософська думка

«Партії — це водночас і благо, і зло. Благо — тому, що вони є колективною силою у боротьбі за прогрес [...]. Зло — бо вони рано чи пізно обов'язково уподібнюються церкві, з її ієрархією та дисципліною. Такі організації обмежують можливості видатних особистостей, які в колективі змушені опускатися до загального середнього рівня».

Жорж Клемансо, французький державний діяч

«Партійна боротьба не може бути справедливою, оскільки вона змушує бачити все у білому кольорі на своєму боці і все в чорному — на боці ворогів, а такого рівномірного розподілу кольорів не буває і не буде, принаймні до Страшного суду».

Володимир Соловйов, російський філософ, богослов

Партія є політичним голосом окремої суспільної групи, виразником групового інтересу. Саме через розмаїття інтересів, уподобань, характерів і переконань правління тієї самої партії протягом тривалого часу є неприпустимим для демократичної держави.

Політичні партії, об'єднуючи прихильників якоїсь ідеї, односторонніх, організовуючи їх певним чином, концентрують їхні зусилля, спрямовують у певному напрямі, накладають на своїх членів певні зобов'язання для виконання ухвалених рішень. При цьому партії здійснюють такі функції:

- **представницька** — презентація інтересів окремої спільноти, визначення, формулювання й обґрунтування цілей та завдань, принципів і засобів їх досягнення;

- **пропагандистська** — формування громадської думки в потрібному напрямі, вплив на неї з метою залучення на свій бік якомога більше прихильників;

- **агітаційна** — пробудження інтересів громадян до виборів, до запропонованого партією кандидата, агітація за його обрання;

- **боротьба за позиції у виборчих органах влади** на всіх її рівнях за можливість впливати на неї;

- **участь у політичному управлінні**, перетворення інтересів на практичну політику шляхом формування складу уряду та впливу на його діяльність (правлячі партії) або шляхом оцінки й критики дій правлячих сил (опозиційні партії);

- **добір і виховання** громадських та політичних лідерів, державних діячів, рекрутування політиків, функціонерів;

- **узгодження інтересів** різних груп населення на спільному ґрунті.

Партії прагнуть здійснювати вплив на формування й діяльність усіх ланок і структур державної влади й управлінського апарату, домагаються, щоб вони, якщо й не безпосередньо виконували їхні програми, то принаймні прислухалися до них, враховували їхні вимоги й позиції. Виборчі органи влади й управління в центрі й на місцях формуються за безпосередньої участі політичних партій.

Багатопартійність вважається невід'ємною ознакою демократичного суспільства, позаяк у ньому існують численні й різноманітні інтереси, потреби, уподобання тощо, які вимагають відповідного політичного захисту. Функціонування у країні кількох справді впливових політичних партій уможливорює повне вираження інтересів соціальних груп, їх збалансованість, успішне розв'язання загальних, спільних проблем. Багатопартійність, політичний плюралізм є найважливішою передумовою демократизації суспільного життя, джерелом політичної рівноваги й стабільності. Багатопартійність має місце не там, де просто багато партій, а там, де партії спираються на вагому соціальну базу (верстви, що їх підтримують), мають своїх виборців, уповноважено представляють суспільні інтереси, справді впливають на розв'язання нагальних проблем.

Політичні партії розрізняються залежно від їхньої соціальної сутності, соціальної бази (особливостей тієї спільноти, інтереси якої партія виражає), від ідеології, яку вони сповідують, програмних завдань і тактичних пріоритетів, від принципів організаційної побудови, місця, яке вони займають у політичній системі.

Залежно від політичної ідеології розрізняють партії *консервативні, ліберальні, соціал-демократичні*.

Часто партії відносять до *лівих* чи *правих*.

Пригадайте з курсу всесвітньої історії, які ідеології вам відомі.

Це цікаво!

Спочатку *лівими* називали тих, хто домагався скасування феодальних привілеїв, встановлення загальної рівності, визнання свобод, і насамперед — вільного підприємництва. Натомість *праві* намагалися зберегти стану нерівності та ієрархічну залежність, що визначається переважно походженням людей. Деяко іншого сенсу набуває поділ на правих та лівих у другій половині XIX ст. Лівими тепер називають прихильників широких державних соціальних програм. Праві ж виступають за збереження мінімального соціального захисту при збереженні національних традицій.

Традиція такого поділу політиків народилася за часів Великої французької революції: депутати, які сиділи праворуч від головуючого на засіданнях Національних зборів, були прихильниками короля, а депутати, що сиділи ліворуч, — супротивниками його політики.

Нині поділ на лівих, правих та центристів відображає розташування політичних сил стосовно положення, що існує в суспільстві. Цей поділ вказує на прихильність до інноваційної чи консервативної політичної діяльності, характеризує вибір методів політичної дії, ставлення до політичних суперників.

До центристів зараховують ті партії й рухи, що підтримують існуючий порядок, виступають за поступові, помірковані дії. Лівоцентристи схильніші до інноваційної діяльності, а правоцентристи — до стабілізуючої. Ліві партії

МОДЕЛЬ ПОЛІТИЧНОГО СПЕКТРА

та рухи «за» радикальні зміни в суспільстві, прагнуть розширення демократії, політичної та соціальної рівності. Праві ж партії та рухи стоять на позиціях охорони традиційних цінностей і стосунків, зокрема відносин соціальної нерівності.

Як ви вважаєте, чому на рисунку крайні ліві знаходяться поруч із крайніми правими?

І серед правих, і серед лівих виділяються окремі групи, яким притаманна особлива непримиренність з політичними суперниками та радикалізм щодо пропонованих змін. Такі партії називають крайніми, або екстремальними (від англ. *extreme* — крайній). Крайні ліві позиції займають комуністи, а крайні праві — непримиренні угруповання, що поділяють ідеї національної та расової винятковості (див. «Модель політичного спектра»).

Українські партії можна поділити на такі групи:

- *партії комуністично-соціалістичного спрямування*: Комуністична партія України (КПУ), Соціалістична партія України (СПУ) тощо;
- *соціал-демократичні партії*: Соціал-демократична партія України (СДПУ) тощо;
- *ліберально-демократичні партії*: Партія регіонів (ПР), Всеукраїнське об'єднання «Батьківщина», політична партія Народний союз «Наша Україна»;
- *консервативні партії*: Народний Рух України, Українська народна партія;
- *християнські партії*: Християнсько-демократична партія, Християнсько-демократичний союз;
- *націоналістичні партії*: Всеукраїнське об'єднання «Свобода», Конгрес українських націоналістів тощо.

§ 47. ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА.

ПОЛІТИЧНА СОЦІАЛІЗАЦІЯ

Корисно пригадати

Дайте визначення поняття *культура*.

Для встановлення в державі демократичного порядку, верховенства права та ефективного й дієвого врядування, самих лише законів та постанов уряду недостатньо. Для цього ще потрібні воля та розум громадян, їхні знання та готовність дотримуватися законів, згода з ухваленими указами, тобто все те, що складає зміст політичної культури.

Як і поняття *демократія*, поняття *культура* має давню історію і сягає своїм корінням античного світу. Воно було запроваджено у вжиток давніми римлянами, які позначали словом «cultura» культивування, обробку землі, вирощування рослин і тварин, тобто протиставляли його слову «natura» (природа). Поступово виникло розуміння того, що людину та її життя також можна «культивувати», вирощувати; виникли такі поняття, як *культура душі* та *культура розуму*.

- **Політична культура** — це складова загальної культури, що формується та виявляється у процесі політичного життя.

Політична культура знаходить своє відображення в рівні та якості політичного буття людини й суспільства, в якому вона живе, а це означає, що саме від неї залежать політичні процеси, які відбуваються в суспільстві, панівні політичні цінності, орієнтації, зразки поведінки.

З огляду на значення й роль політичних цінностей та орієнтирів для формування політичної активності особистості, можна говорити про світоглядні, громадянські та власне політичні цінності. На світоглядному рівні уявлення людини про політику вбудовуються до її картини світу, індивідуального світосприйняття. Це дозволяє формувати уявлення про роль політики у досягненні власних життєвих цілей, зіставляти власні морально-етичні уявлення із політичною сферою. Громадянські орієнтири дозволяють людині побачити себе учасником політичних стосунків, оцінити свої можливості в цій сфері. І, нарешті, власне політичні уявлення включають ставлення до практичних форм діяльності певного уряду, партій, посадовців тощо.

Політична культура є складовою духовної культури окремої особи та суспільства в цілому. Вона тісно пов'язана з іншими видами духовної культури — моральною, правовою, управлінською. Політична культура — це культура політичного мислення та політичної поведінки. Саме від неї значною мірою залежить ступінь цивілізованості політичного життя суспільства.

Вищим рівнем розвитку політичної культури є громадянська культура, коли окремі громадяни, політичні партії та інші суб'єкти політичного життя ставлять інтереси суспільства вище за власні, підпорядковують особисті цілі цілям розвитку всього суспільства. Така культура характерна для громадянського суспільства, що діє на основі принципу верховенства права та поваги до прав і свобод людини.

Політична культура здатна відтворювати традиційні для суспільства форми політичного життя та створювати нові, комбінувати елементи колишнього та перспективного політичного устрою. Вона виконує різноманітні суспільні функції, головні серед яких такі:

Виховна функція, яка полягає у підвищенні політичної свідомості через участь громадян у політичному житті та громадських справах, зростанні їх інформованості, компетентності та освіченості.

Регулююча функція, що забезпечує вплив громадян на політичний процес за допомогою норм, традицій, ідеалів та цінностей, що існують у суспільстві. Завдяки цій функції забезпечується нормалізація та стабільність суспільного життя.

Функція інтеграції суспільства, що забезпечує різним групам можливість співіснування в межах певної політичної системи, збереження цілісності держави.

Забезпечення соціального прогресу, тобто створення умов для ефективного розвитку політичної системи і суспільства загалом.

Захисна функція, що полягає в охороні цінностей, які відповідають

розвиткові й демократизації політичного життя, зокрема права людини, верховенство права тощо.

Комунікативна функція, що забезпечує взаємодію громадян з політичною системою та іншими членами суспільства.

Процес відтворення політичної культури в суспільстві відбувається завдяки політичній соціалізації особистості, тобто набуття людиною певних навичок та якостей, що дозволяють їй реалізовувати в тій чи іншій системі влади свої громадянські права, політичні функції та інтереси. Цей процес включає не лише цілеспрямовану дію різноманітних політичних інститутів, а й власну політичну діяльність та досвід особи.

Політична соціалізація відбувається в будь-якій країні та за будь-яких форм правління, оскільки владні кола намагаються популяризувати серед населення сприятливі для себе форми політичної поведінки та участі. Процес політичної соціалізації спрямований на вирішення таких головних завдань: передання новим членам суспільства основних елементів політичної культури; створення сприятливих умов для накопичення членами суспільства необхідного політичного досвіду для політичної діяльності та творчості усіх бажаючих; зміну відповідних елементів політичної культури як необхідної умови суспільних змін.

Філософська думка

«Суспільство динамічне, повне каналів поширення змін, що відбуваються будь-де, мусить подбати, щоб його громадяни навчилися особистій ініціативі та пристосовності. Інакше їх приголомшать зміни, що відбуваються навколо, значення або причин яких вони не розуміють. Результатом буде безлад, в якому жменька привласнить собі результати сліпої й керованої ззовні діяльності інших».

Джон Дьюї, «Демократія і освіта», 1916 р.

Як ви вважаєте, чому автор висловлювання наголошує на значенні громадянської освіти?

Політична соціалізація триває безперервно. У процесі накопичення суспільно-політичного досвіду відбувається постійне видозмінення чи зміцнення відповідних позицій та діяльності індивіда.

Політична соціалізація може приймати форму явного чи прихованого передання досвіду. Так, *явна форма* включає передання інформації, почуттів чи цінностей шляхом вивчення суспільних дисциплін тощо. *Прихована соціалізація* — це передання неpolітичних установок, що впливають на політичні стосунки, на прийняття політичних рішень чи поведінку.

Процес політичної соціалізації відбувається за посередництвом сім'ї, різноманітних установ (школи, вищого навчального закладу, місця роботи), груп спілкування (родичі, знайомі, групи за інтересами), засобів масової інформації.

Політична культура є невід'ємною складовою політичної системи. Яким чином варто підвищувати політичну культуру та хто несе за це відповідальність?

§ 48. ПОЛІТИЧНА ЕЛІТА Й ПОЛІТИЧНЕ ЛІДЕРСТВО

Корисно пригадати

Що таке *еліта*? Хто із сучасників, на ваш погляд, належить до цієї групи?

Політична еліта, разом із духовною, інтелектуальною, господарською, спортивною належить до *національної еліти*, яка свідомо, а інколи й неусвідомлено, працює на ствердження національної держави. Вона творить моральні, культурні, духовні, політичні цінності, які об'єднують націю, зміцнюють державність.

Політична еліта, на відміну від інших видів, приймає найважливіші рішення в суспільстві й державі та править більшістю. До неї належать ті, хто безпосередньо перебуває при владі (депутати представницьких органів влади, члени уряду), а також ті, хто явно чи приховано здійснює вплив на владу (наприклад, впливові журналісти, політологи, фінансисти та ін.).

Еліту можна поділити на *правлячу* (тобто таку, що здійснює владу зараз) й *опозиційну* (таку, що критикує існуючий уряд і прагне здобути владу). Політична наука також виділяє *контреліту*, тобто таку, що не просто критикує правлячу еліту, а намагається взагалі змінити напрям суспільного розвитку.

Існують також інші класифікації еліти. Так, за рівнем впливу політичну еліту поділяють на національну, регіональну, місцеву; за сферою діяльності розрізняють адміністративну, комунікаційну, дипломатичну, військову еліту.

Із поняттям еліти тісно пов'язаний інститут політичного лідерства.

- **Лідер** (з англ. *leader* — ведучий) — це відомий учасник суспільного життя, який впливає на нього, консолідує зусилля людей задля досягнення певної спільної мети. Суспільно-політичне лідерство — це своєрідна соціальна функція, знаряддя задоволення інтересів і потреб, які є спільними для багатьох людей. Лідери ведуть за собою різні людські спільноти. Особливо важлива діяльність лідера у переламні, перехідні періоди розвитку держави.

Політичним лідером називають будь-якого учасника політичного процесу, який прагне та здатен впливати на політичний процес і організовувати зусилля інших. Він може бути як формальним, так і неформальним. Формальний лідер призначається чи обирається у відповідності до встановленої процедури. Це керівник, глава держави, партії, громадсько-політичної організації, руху, окремої громади тощо. Неформальний лідер — це член певної групи, який користується найбільшою повагою й авторитетом серед свого оточення. У політиці формальне та неформальне лідерство часто збігаються.

Найпершою ознакою справжнього лідера є авторитетність, тобто здатність впливати на поведінку інших людей шляхом переконання, навіювання, наполегливості, не вдаючись до сили. Авторитетність ґрунтується на знаннях, моральних якостях, соціальному статусі особи.

Візитівка

Маргарет Гілда Тетчер (1925 р. н.)

Прем'єр-міністр Великої Британії у 1979–1990-х рр. Перша і допоки єдина жінка, яка отримала цю посаду, а також перша жінка — прем'єр-міністр європейської держави. Найголовнішим пріоритетом її уряду став суворий контроль над грошовою масою задля приборкання інфляції. Для цього було різко зменшено всі статті витрат державного бюджету (крім витрат на оборону) і суттєво скорочено кількість державних службовців. Втручання у справи бізнесу Тетчер вважала можливим лише за крайніх обставин. Єдиним винятком із цього правила була її послідовна і жорстка боротьба з монополіями, як державними, так і приватними.

Як з'ясувалося після відставки Тетчер, упродовж 11 років її керування середні темпи економічного зростання Британії були втричі вищі, ніж у попереднє десятиріччя, і стали найвищими серед усіх великих промислово розвинених країн світу, за винятком Японії. Британії вдалося здійснити структурну перебудову і модернізацію своєї економіки.

Один з британських політиків так сказав про неї: «Головними якостями, на яких побудовано її політичну кар'єру, були послідовність і стійкість. Те, що вона відстоювала 1975 року, коли очолила Консервативну партію, вона відстоює і досі». Сама Тетчер з цього приводу висловила так: «Обставини змінюються, проте певні цінності залишаються незмінними. І мистецтво політики саме і полягає в умінні поєднувати те й інше».

За матеріалами тижневика «Дзеркало тижня», № 29, від 29 липня 2006 р.

Серед ознак авторитетності політичного лідера такі:

- повага думки та обов'язковість рішень лідера для всіх його послідовників;
- здатність виражати й захищати загальний, спільний інтерес усієї громади;
- спроможність бути цілком відданим об'єднувальній ідеї, послідовно її

впроваджувати;

- готовність у разі потреби йти на прийнятну поступку, компроміс;
- уміння мобілізувати маси, надихнути їх на спільну справу;
- здатність переконувати інших, чітко висловлювати свою позицію;
- моральна бездоганність, зовнішня привабливість.

Визначний німецький соціолог першої чверті XX ст. Макс Вебер вирізняв три типи лідерства. По-перше, визнання авторитетності якоїсь людини відповідно до традиції — *традиційне лідерство*, яке спирається на віру людей у непорушність і законність чинного порядку, звичаїв і традицій. Саме таким буває визнання монархічної влади, законності правління престолонаступника, коли право на лідерство визначається походженням людини, її приналежністю до правлячої династії.

Існує ще авторитет *раціонально-легального, або бюрократичного типу*, що базується на переконаності людей у розумності чинного порядку, його відповідності їхнім законним інтересам та цілісності суспільної системи. Авторитетність тут походить не від самої особи, яка перебуває при владі, а пояснюється повагою підлеглих до керівної посади, яку ця людина обіймає.

Харизматичний тип лідерства полягає в тому, що авторитет громадського діяча ґрунтується на вірі людей у його надприродні здібності, в те, що він покликаний виконати певну визначену наперед місію. Люди підкоряються такому лідеру не з огляду на звичай чи зважаючи на вимоги закону, а через те, що вірять йому, покладаються на нього.

Звичайно, тут названо узагальнені характеристики суспільного лідерства, так звані його «ідеальні типи». У реальному житті одна й та сама людина може поєднувати в собі ознаки всіх трьох типів або ж сприйматися іншими як така, що належить до різних типів.

Кожний громадський діяч, лідер, політична партія, передвиборча програма можуть відповідати інтересам одних верств населення і водночас не задовольняти або й заперечувати інтереси інших. Але існують такі риси сучасного політика, що подобаються всім. У політичній практиці США навіть говорять про своєрідний неписаний кодекс поведінки парламентаря, який включає такі положення:

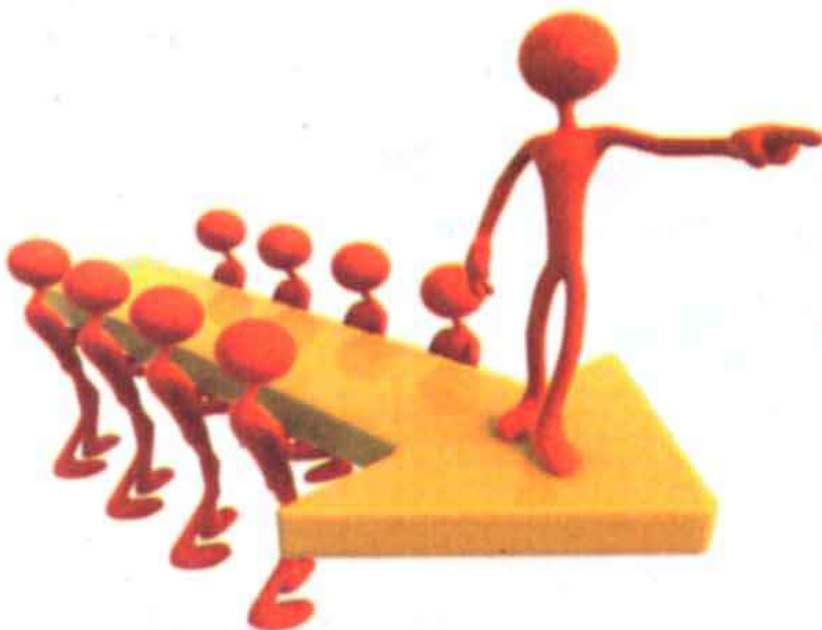
- уміння дотримуватися слова;
- готовність до компромісів;
- наполеглива праця;
- терпіння;
- лояльність, уміння поважати закон, регламент тощо;
- здатність бути взірцем законослухняності;
- чесність;
- уміння завершувати справу;

- уміння слухати, переконувати, чітко висловлювати й відстоювати власну позицію;
- високий рівень культури й освіченості, глибина поглядів і перспективність мислення;
- ввічливість, вишуканість манер, зовнішня привабливість.

Людині, яка готує себе до політичної кар'єри, слід пам'ятати, незважаючи на те, на якому щаблі суспільного управління політик чи державний діяч перебуває, він залишається залежним від впливу людей, конкретних обставин, і тому він має враховувати це у своїй діяльності.

Справжнього громадського діяча виокремлює вміння бути відвертим. Замовчування, уникання проблеми, брехня є антидемократичними й аморальними інструментами політики. Наполегливість у відстоюванні політиком декларованих принципів має поєднуватися з виваженістю й відповідальністю у вчинках та заявах.

Лідерами не народжуються, лідерами стають!

ТЕМАТИЧНИЙ КОНТРОЛЬ

Перевір себе

1. Дайте визначення поняття *політична система*.
2. Схарактеризуйте політику як суспільне явище.
3. Визначте сутність поняття *політична культура*.

Поміркуймо

1. Чим, на ваш погляд, відрізняється звичайний політик від політичного лідера?
2. Чому в сучасному українському суспільстві існує велика кількість політичних партій? Чим вони відрізняються? Чи переростає їхня кількість у якість вирішення суспільних проблем?
3. Як політична культура визначає політичну діяльність?

Працюємо творчо

1. Наведіть приклади з історії про країни з різними типами політичних систем. Якій системі ви надаєте перевагу? Відповідь обґрунтуйте.
2. Напишіть есе «Роль політичних партій у суспільному житті сучасної України».
3. Створіть кодекс честі для політичних діячів, який враховував би кращі традиції української культури.

ТЕМА 10 ДЕМОКРАТІЯ

Після вивчення цієї теми Ви

- Дізнаєтеся, що ідея демократії супроводжувала людство протягом усього його історичного розвитку
- Усвідомите значення ідеалів і цінностей демократії
- Зрозумієте, в чому полягає значення виборчого процесу і чому свідомі громадяни беруть у ньому участь

§ 49. ПОНЯТТЯ ДЕМОКРАТІЇ

Корисно пригадати

З курсів історії та правознавства пригадайте форми політичних режимів.

Існує багато підходів до тлумачення поняття *демократія*. Найпростіше пояснення пов'язане з походженням цього слова: демократія з грецької перекладається як «народовладдя». Цей термін уживався на означення державного устрою, де найважливіші суспільно-політичні питання вирішувалися на народних зборах шляхом голосування. Американський президент Авраам Лінкольн визначив це поняття так: «Правління народу, вибране народом і для народу». Сьогодні цей термін вживається й у ширшому значенні.

- **Демократія** — це форма побудови будь-якої організації, заснована на рівноправній участі її членів в управлінні й ухваленні в ній рішень більшістю голосів. Очевидно, у такому значенні демократія може існувати скрізь, де є організація, влада й управління.

Початковою формою демократії була *пряма демократія*. Її особливістю було те, що громадяни вирішували основні державні питання на народних зборах шляхом прямого голосування. Такого типу демократія є ефективною на локальному рівні (трудовий колектив, громада, місто тощо) або коли рішення, що ухвалюються, не потребують спеціальної фахової підготовки. У сучасному світі пряма демократія існує лише на рівні місцевого самоврядування та під час ухвалення рішень шляхом референдуму.

Представницька демократія, що панує нині, базується на переданні громадянами своїх повноважень приймати рішення особам, яких вони обрали до державних органів шляхом голосування на виборах. Переваги представницької демократії виявляються при управлінні великими територіями сучасних держав, що унеможлиблює регулярну безпосередню участь громадян у прийнятті рішень, і коли ухвалюються рішення, котрі вимагають участі фахівців.

Часто в демократії вбачають ідеал суспільного устрою, якому відповідає певний світогляд. Демократія утверджується лише там, де люди розуміють, за що вони її цінують, чого хочуть досягти і що саме захищають.

Умовою існування демократії є наявність у суспільстві таких основних чинників:

- вільні громадяни, котрі впливають на розвиток суспільного життя та його регулювання;
- рівність громадян, які забезпечують рівноправну участь у житті суспільства, дає можливість урахувати кожен голос;
- прийняття рішень більшістю, якщо це не обмежує права меншості.

Залежно від характеру рівності, яку забезпечує держава, демократія поділяється на *політичну*, яка передбачає лише формальну рівність (прав) і *соціальну*, яка заснована на рівності фактичних можливостей участі громадян в управлінні державою та розподілі ресурсів.

Мовою документів

Поняття демократії часто прямо або опосередковано закладається до конституцій країн:

Паризька хартія для нової Європи (1990): Демократичне управління ґрунтується на волі народу, яка виявляється регулярно в ході вільних і справедливих виборів. В основі демократії лежить повага до людської особи та верховенства закону...

Конституція США: Суверенна влада належить жителям штатів. Держава існує для захисту суспільного блага та громадян. У випадку, якщо держава не слугує цим цілям, у громадян є невід'ємне право замінити її.

Конституція Франції: Французький народ урочисто проголошує свою прихильність до прав людини і принципів національного суверенітету.

Конституція Німеччини: Людська гідність непорушна. Поважати і захищати її — обов'язок всякої державної влади.

Конституція Японії: Державна влада походить від народу, її авторитет походить від народу, її повноваження здійснюються через народ, благами користується народ.

Конституція Російської Федерації: Носієм суверенітету і єдиним джерелом влади є її багатонаціональний народ.

Конституція України (1996 р.): Носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ. Народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування. Право визначати і змінювати конституційний лад в Україні належить виключно народові і не може бути узурповане державою, її органами або посадовими особами. Ніхто не може узурпувати державну владу.

Інколи демократію розглядають як форму захисту прав людини, що допомагає протистояти зазіханню на її свободу, утискам і дискримінації. У цьому випадку говорять про *захисну демократію*. Ті, хто вбачають у демократії насамперед вироблений людством механізм раціонального прийняття рішень, суспільного управління, говорять про *процедурну демократію*. Цей аспект набуває особливого значення через необхідність враховувати інтереси різних груп суспільства на основі закону та процедур, які він встановлює.

Багатогранність поняття демократії спонукає до постійного пошуку її форм. У своєму втіленні в десятках сучасних країн демократія істотно відрізняється від того, що можна назвати демократичним ідеалом. І хоча для одних людей демократія — це беззаперечний ідеал, а для інших — джерело усіх негараздів, вона дає людству широкі можливості і є визначальною рисою сучасності.

Проаналізуйте тексти про демократію вищезазначених конституцій. Хто є носієм влади в демократичних державах?

§ 50. ПРИНЦИПИ ДЕМОКРАТІЇ, ЇЇ ІДЕАЛИ ТА ЦІННОСТІ

Корисно пригадати

За що ми цінуємо демократію?

Нині демократія є основним суспільно-політичним устроєм державного ладу найрозвиненіших країн світу. Саме демократичний режим забезпечує реалізацію прав особи і громадянина найповніше. Демократія як політичний режим базується на певних принципах.

- **Принципи демократії** — незаперечні вихідні вимоги до всіх учасників політичної діяльності демократичного суспільства, тобто до суб'єктів демократії.

Сьогодні існують такі загальновизнані принципи демократії:

1. **Політична свобода** — свобода вибору суспільного ладу та форми правління, право народу визначати й змінювати конституційний лад, забезпечення захисту прав людини. Свобода має первинне призначення: на її основі можуть виникнути рівність і нерівність, але вона передбачає *рівноправність*.

2. **Рівноправність громадян** означає рівність усіх перед законом, однакову відповідальність за скоєне правопорушення, право на однаковий захист перед судом. Дотримання рівноправності гарантується: не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового становища, місця проживання, за мовними або іншими ознаками.

3. **Виборність органів держави та постійний контакт із ними населення** передбачають формування органів влади й місцевого самоврядування шляхом народного волевиявлення, забезпечують їх змінюваність, підконтрольність і взаємоконтроль, рівну можливість кожного реалізувати свої виборчі права. У демократичній державі ті самі люди не повинні безперервно обіймати посади в органах влади протягом тривалого часу — це викликає недовіру громадян, призводить до втрати легітимності цих органів.

4. **Поділ влади** означає взаємозалежність і взаємне обмеження різних гілок влади: законодавчої, виконавчої, судової, що служить перешкодою для перетворення влади на засіб придушення свободи та рівності.

5. **Ухвалення рішень волею більшості з обов'язковим дотриманням прав меншості** означає поєднання волі більшості з гарантіями прав особи, яка перебуває в меншості, — етнічній, релігійній, політичній; відсутність дискримінації, придушення прав особи, яка не є у більшості під час ухвалення рішень.

6. **Плюралізм** означає багатоманітність суспільних явищ, розширює коло політичного вибору, допускає не лише плюралізм думок, а й політичний плюралізм — множинність партій, суспільних об'єднань тощо з різними програмами та статутами, які діють у межах конституції. Демократія можлива тоді, коли в її основі лежить принцип плюралізму, проте не будь-який плюралізм неодмінно демократичний. Лише в сукупності з іншими принципами плюралізм набуває універсального значення для сучасної демократії.

Це цікаво!

У 2002 р. на референдумі в Іраку було продовжено термін перебування Саддама Хусейна на посаді президента ще на сім років. За свідченнями тих, хто вів підрахунки голосів, це рішення підтримали всі 11 445 638 іракців, які мали право голосу, тобто рівно 100 % громадян. З цього приводу тодішній віце-президент Еззей Ібрагім заявив: «Це унікальний вияв демократії. Він перевершує всі інші форми демократії, що існують навіть у тих країнах, які критикують Ірак і намагаються його знищити».

Дайте власну оцінку зазначеному рівню демократії.

- **Цінності** — це загальні ідеї, які допомагають людям відрізнити добре від поганого, бажане від небажаного й формулювати на цій підставі суспільні орієнтири та принципи поведінки. Очевидно, що власне демократія нині є важливою загальноновизнаною цінністю. Разом з тим вона є складником групи цінностей, що пов'язані зі суспільним життям людини.

Серед головних цінностей демократії можна назвати громадянськість, компетентність та відповідальність громадянина, конституціоналізм, людську гідність, свободу совісті, свободу слова, соціальний порядок. *Громадянськість* передбачає спільне співіснування, прийняття спільних рішень, здійснення самоорганізації та спільних дій щодо врегулювання суспільного життя. Знання громадянина про те, які існують законні способи відстоювання прав, свобод, захисту власних інтересів, обрання цих способів складають його *компетентність*. Громадянин має бути знайомий з механізмами захисту демократичних цінностей і використовувати їх з метою збереження цих цінностей. Громадянин має відповідально ставитися до ухвалених рішень і власних дій.

Філософська думка

«Цінність демократії складається з її самодостатньої важливості для людського життя, її допоміжної ролі у формуванні політичних стимулів та її конструктивної функції у формуванні цінностей (і в розумінні сили та здійсненні заяв про потреби, права й обов'язки). Ці позитивні риси демократії аж ніяк не регіональні за своїм характером... Демократію не можна відкинути, спираючись на якісь уявні культурні табу або схильності, начебто властиві окремим цивілізаціям і визначені їхньою різною історією».

Амартья Сен, лауреат Нобелівської премії з економіки (1998 р.), професор Гарвардського університету

Важливими цінностями демократії є *приватність* та *моральна автономія особи*. Приватність передбачає гарантії невтручання інших (як окремих людей, так і держави) у справи, що не стосуються публічної діяльності людини, у приватну сферу, єдиним господарем якої є сама людина. Приватність надає можливість людині керувати власним життям, розвиватися, задовольняти свої інтереси у межах, визначених законом. З приватності чітко виділяється така цінність, як моральна автономія — можливість людини здійснювати самовизначення вільно й неупереджено, користуючись власним розумінням щастя й добра.

Однак, для того щоб регулювати відносини між людьми, надаючи їм рівні права й можливості, недостатньо лише моральних установок, а потрібне законодавче забезпечення. Принцип соціального співіснування людей у демократичному суспільстві керується основним законом — Конституцією. Правління, реально обмежене конституцією, або політична система, що спирається на конституцію та конституційні методи правління, називається *конституціоналізмом*.

Демократія — органічна форма людського буття. Не в усіх країнах, які обрали демократичний шлях розвитку, вона швидко набуває найкращих форм і не завжди вирішує всі проблеми. Проте не існує країни, народ якої не прагнув би демократії. Насамперед така популярність демократії виклика-

на її цінностями та тими можливостями, які вона надає для життєдіяльності та розвитку як окремої людини, так і суспільства загалом.

❓ Яка із цінностей демократії для вас найважливіша?

§ 51. ДЕМОКРАТІЯ ЯК ПОЛІТИЧНИЙ РЕЖИМ

Корисно пригадати

Пригадайте ознаки авторитарного і тоталітарного політичних режимів. Наведіть приклади таких режимів з історії або сучасності.

Політичний режим держави характеризує сукупність прийомів і методів здійснення політичної влади. Це сукупність характерних для певного виду держави політичних відносин, засобів і методів реалізації влади, наявних стосунків між державною владою і суспільством, домінуючих форм ідеології, стану політичної культури. Розрізняють демократичний, тоталітарний та авторитарний політичні режими.

Демократичний устрій, беззаперечно, має низку переваг, до яких можна віднести такі позиції:

- демократія дозволяє всім суспільним групам виокремити власні потреби та гармонійно узгоджувати свої інтереси з державними;
- наявність зворотного зв'язку між рішеннями влади і реакцією суспільства;
- демократична співпраця дає змогу враховувати різні політичні погляди у процесі ухвалення політичних рішень;
- наявність опозиції, яка передбачена демократичним устроєм, сприяє всебічному аналізу та вчасній критиці політичних дій влади;
- періодична конкурентна виборність влади забезпечує своєчасне виправлення помилок, гнучке коригування політичного курсу.

Плюралізм в економічній, політичній, соціальній і культурній сферах сприяє пошуку найкращого варіанта розвитку. Зокрема, у більшості сучасних держав існують парламентські, президентські й змішані (парламентсько-президентські) форми правління, що не заважає цим країнам бути демократичними.

Візитівка**Лех Валенса (1943 р.н.)**

Польський політичний і профспілковий діяч, правозахисник, президент Польщі у 1990–1995-х роках. Працював електриком, брав активну участь у профспілковому житті. У 1980 р. став співзасновником «Солідарності» — першої незалежної профспілки у Східній Європі. У 1983 р. отримав Нобелівську премію миру. Оскільки комуністична влада відмовилася видати йому паспорт, премію від його імені отримали дружина і 13-річний син. Нагороджуючи премією, Нобелівський комітет зазначив:

«Дії Леха Валенси характеризувалися рішучістю у прагненні до розв'язання проблем його країни шляхом переговорів і співпраці, не вдаючись до насильства. Лех Валенса намагався започаткувати діалог між організацією, яку представляв — «Солідарністю» — та владою. Комітет вважає Валенсу виразником палкого бажання свободи й миру, яке — незважаючи на нерівні умови — залишається непереборним в усіх народів світу. За часів, коли зняття напруги й мирне розв'язання конфліктів є надзвичайно потрібними, зусилля Валенси надихають і слугують прикладом для наслідування».

Порівняльний аналіз сучасних держав, де демократія проіснувала понад п'ятдесят років, засвідчує, що вони характеризуються високим ступенем відповідальності урядів перед своїми виборцями, користуються довірою виборців, розвиненим громадянським суспільством. У цих країнах існує розгалужена система соціального захисту, що забезпечує достатній прожитковий рівень навіть найуразливішим соціальним верствам населення. Тому зараз мало хто наважується відверто нехтувати демократією. Проте, вивчаючи основи демократії, ми не можемо обминути питання про межі, пастки, труднощі та слабкості демократичних інституцій.

Вади демократії є продовженням її переваг. Так, на виборах може перемогти не найкращий кандидат, а той, хто вміло побудував свою передвиборчу кампанію. Деколи люди втомлюються від демократії — коли парламентські слухання тривають годинами, ба навіть упродовж тижнів, пересічному громадянину це починає здаватися порожніми балачками. Він починає прагнути міцної руки, яка б запропонувала прості й ефективні рішення, і ладен підтримати будь-якого диктатора, що обіцяє швидке розв'язання всіх проблем.

Так сталося в деяких країнах, де демократія тривала недовго. Так, у 1922 р. Муссоліні вдалося легко скористатися німеччиною та вкрай корумпованою італійською демократією. За кілька років молоді демократичні інституції Польщі, Литви, Латвії та Естонії були повалені внаслідок військових переворотів. Це сталося тому, що демократичний устрій на етапах становлення може бути економічно неефективним й корумпованим, не завжди швидко приносить соціальний мир, політичну гармонію, вільний економічний ринок.

Та у другій половині 70-х — на початку 90-х років XX ст. пройшла хвиля демократизації, що охопила країни Європи, Азії та Латинської Америки. За цей період демократичні режими змінили авторитарні майже у 30 державах світу, серед яких була й Україна.

? Як ви вважаєте, чому демократія має обмеження та недоліки, і які саме?

У зв'язку з тим, що демократичні зміни в Україні розпочалися на тлі переходу від планової до ринкової економіки, соціального розшарування населення та недостатньої уваги

до культурної сфери життєдіяльності суспільства, процес демократизації суспільства й держави проходить тут повільніше, ніж у країнах Центрально-Східної Європи.

§ 52. ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ТА УЧАСТЬ ГРОМАДЯН В УПРАВЛІННІ СУСПІЛЬСТВОМ (Для вивчення на профільному рівні)

Корисно пригадати

Що таке *референдум*? З яких питань може проводитися референдум?

Демократія як політичний режим передбачає активну участь громадян у вирішенні основних проблем суспільного життя, зокрема питань державного управління. Права і свободи людини можуть бути забезпечені лише за умови залучення громадян до державного управління. Громадяни можуть брати участь в управлінні державою *прямо* або *опосередковано*. Громадянська участь — це раціональна, усвідомлена, довготривала участь людей у суспільному житті, діяльності громадських організацій і об'єднань, їх залучення до вирішення важливих суспільних проблем.

Прямий вплив громадян на політику держави відбувається шляхом участі в референдумах та плебісцитах, роботи в органах державної влади та органах місцевого самоврядування.

- **Референдум** — це всенародне опитування; прийняття виборцями рішення з конституційних, законодавчих чи інших внутрішньо- чи зовнішньополітичних питань. Це один з елементів прямої демократії.

Ще однією формою участі є *плебіцит*. Істотної різниці між цими поняттями немає. Однак плебіцит проводиться найчастіше для рішення територіальних питань, а референдум — з питань прийняття, зміни або скасування внутрішніх законів, конституції.

- **Плебіцит** — це всенародне голосування з питання державної приналежності певної території або політичної долі держави.

Залучення громадян до управління суспільством виявляється у таких формах, як створення клубів за інтересами, неурядових організацій, волонтерство об'єднання за фаховим аспектом, участь в органах влади на всіх рівнях. Саме завдяки активному залученню громадян до управління суспільними справами відбувається демократизація політичного процесу в державі, вирішуються важливі суспільні питання та формуються демократичні політичні інститути.

Мовою документів**Із Закону України****«Про всеукраїнський та місцеві референдуми» від 03.07.1991 р. № 1286-XII**

Стаття 1. З метою забезпечення народовладдя і безпосередньої участі громадян в управлінні державними та місцевими справами в Україні проводяться референдуми. Референдум — це спосіб прийняття громадянами України шляхом голосування законів України, інших рішень з важливих питань загальнодержавного і місцевого значення.

Закони, інші рішення, прийняті всеукраїнським референдумом, мають вищу юридичну силу щодо законодавчих актів Верховної Ради України, Верховної Ради Республіки Крим, нормативних актів Президента України, Кабінету Міністрів України [...].

Закони, інші рішення, що прийняті референдумом, не потребують будь-якого затвердження державними органами і можуть бути скасовані або змінені лише у порядку, передбаченому цим Законом.

На жаль, сьогодні в Україні досить низький показник громадянської участі в суспільно-політичному житті держави. Це пояснюється низкою об'єктивних факторів. Один з основних факторів — це масова недовіра громадян до політичних організацій, що бере свій початок ще за радянських часів. Інше однією причиною недовіри є розчарування в реформуванні суспільного устрою. Важливим є і той момент, що більшість громадян не готова брати активну участь у державних справах через свою необізнаність — вони не знають, як необхідно правильно діяти у межах закону. Тому задля активізації громадян у суспільно-політичному житті необхідно проводити просвітницьку діяльність, сприяти їх обізнаності. Також їх слід залучати до різних громадських неурядових організацій, органів місцевого самоврядування, органів влади та політичних партій. Саме через громадську участь громадянин стає активним учасником державотворчих процесів, що зумовлює творення демократичного суспільства.

Назвіть громадські організації, асоціації, об'єднання. Яким чином вони впливають на вирішення суспільних питань та на демократизацію державотворчого процесу в Україні?

§ 53. ВИБОРИ ЯК ОДИН З ІНСТРУМЕНТІВ ДЕМОКРАТІЇ**Корисно пригадати**

Чи доводилося вам брати участь у будь-яких виборах (наприклад, у межах шкільного самоврядування)? Обговоріть свій досвід з однокласниками.

Поняття *вибори* таке ж містке, як і *демократія*, і може означати як форму здійснення народовладдя, так і спосіб формування й оновлення органів урядування. Вибори були та є найпоширенішим демократичним способом здобуття влади, оновлення особового складу її органів та інституцій.

- **Вибори** — це висунення спільнотою шляхом голосування одного або групи повноважних представників для делегованого виконання громадських функцій.

Зазвичай метою виборів є формування влади. Влада в суспільстві — це насамперед загальна воля, яка може зобов'язувати до чогось вільну людину, цілком підпорядковувати її собі. Загальна воля, на відміну від звичайного, свавільного примусу, передбачає лояльне, поважне ставлення громадян до влади та її установ.

Віддаючи свій голос на виборах, громадянин країни немовби укладає своєрідну угоду з певною політичною силою (партією чи окремим депутатом) про тимчасове передання їй своєї частки влади. Отож акт голосування на виборах можна оцінити як процедуру такого передання, а ухилення від участі у виборах — як незгоду передавати владу, розпоряджатися нею в такий спосіб або й як відмову від своєї частки влади.

Філософська думка

«Громадянин згоден з усіма законами, навіть прийнятими супроти його волі, і навіть з тими, які карають його, якщо він наважиться порушити котрийсь з них. Загальна воля — це незмінна воля всіх членів держави; саме завдяки їй вони є громадянами й вільними людьми. Коли народним зборам пропонується якийсь закон, то від них, власне кажучи, вимагають не затвердження чи відкидання — йдеться лише про перевірку того, чи відповідає він загальній волі, що є волею цих зборів. Віддаючи свій голос, кожен висловлює власну думку про закон, а з підрахунку усіх голосів народжується декларація загальної волі. Отже, коли переважає думка, протилежна моїй власній, це доводить лише те, що я помилявся, і що речі, які здавалися мені виявленням загальної волі, не були ними. Якщо б переважала моя партикулярна думка, я мав би робити не те, що я хочу: саме тоді я й не був би вільним».

Жан-Жак Руссо,
«Суспільна угода, демократія і представництво»,
з розділу «Про голосування»

Демократичний лад, окрім іншого, передбачає періодичну ротацію, змінюваність особового складу органів влади та здійснюваного ними курсу. Без такої змінюваності неодмінно виникає загроза невідповідності діяльності влади та реальних потреб суспільства, у ньому поширюються застійні й навіть руйнівні явища, влада виявляється неспроможною належним чином реагувати на зміни, що відбуваються, втрачає свою легітимність, настає криза влади й суспільства.

Під час виборів громадяни вирішують, яка партія чи політична сила має керувати суспільством у наступний визначений проміжок часу. Завдяки виборам утворюється правляча більшість, визначається опозиція — структура, що контролює правлячу політичну силу. З'являється можливість контролю громадянами діяльності державних чиновників, схвалення чи засудження влади.

Вибори здійснюються завдяки існуванню виборчого права. Термін «виборче право» має два значення. *По-перше*, це інститут конституційного права, який складається з правових норм, що регулюють порядок надання громадя-

нам права брати участь у виборах. *По-друге*, виборче право — це суб'єктивне право громадянина бути учасником конституційно-правових стосунків, що виникають під час виборів.

Як право громадянина, виборче право поділяється на *активне* та *пасивне*. Активне виборче право — це встановлене конституцією або законом право громадянина обирати, тобто брати участь у виборах в органи державної влади та органи місцевого самоврядування шляхом голосування, бути виборцем. Пасивне виборче право означає право балотуватися на відповідні посади, тобто право бути обраним. Можливість надання активного й пасивного виборчого права зумовлюється певними вимогами до потенційних учасників виборів.

Виборче право може обмежуватися цензами. **Виборчий ценз** (лат. *census*, від *censeo* — роблю перепис, опис) — це законодавчо визначені умови й ознаки, яким повинна відповідати особа, щоб одержати право обирати або бути обраною.

Це цікаво!

Спочатку в більшості європейських країн віковий виборчий ценз становив 21–25 років. 1969 р. у Великій Британії він становив 18 років. Наступного року той самий ценз був прийнятий у ФРН, США, а згодом — у Франції, Італії, Швеції, Іспанії, Греції та ін. Зберігається різниця між віковими цензами для виборчого активного й пасивного права (на виборах у нижні палати парламентів Бельгії, Великої Британії, Росії відповідних прав набувають у віці 18 і 21 року, Франції й Румунії — 18 і 23 років, Японії — 20 і 25 років). У Данії, Нідерландах, Фінляндії, Швейцарії, Угорщині, Україні, Словенії вікові цензи для активного й пасивного виборчого права збігаються та становлять 18 років.

У різних країнах виборчі цензи можуть встановлюватися за такими ознаками:

- **громадянство**: зазвичай вимагається, щоб виборці були громадянами цієї країни;
- **вік**: віковий ценз — це встановлена законом вимога, згідно з якою право участі у виборах мають громадяни, котрі досягли певного віку;
- **економічний, соціальний та освітній статус**: у деяких країнах участь у виборах заборонена представникам духовенства або військовослужбовцям. Крім того, у деяких країнах держслужбовцям, щоб балотуватись на певну виборчу посаду, необхідно спочатку звільнитись із держустанови;
- **стать**: більшість демократичних країн надають однакові виборчі права чоловікам і жінкам, але й досі існують країни, де жінки не можуть повною мірою реалізувати своє виборче право;
- **постійне місце проживання**: у деяких країнах виборче право надається лише тим громадянам, які проживають у тій чи іншій місцевості протягом певного часу;
- **громадянський статус**: часто держави забороняють брати участь у виборчому процесі особам, засудженим за тяжкі злочини. Крім того, зазвичай обмежується участь у виборах осіб, що страждають на важкі психічні захворювання.

Існують обмеження для пасивного виборчого права. Наприклад, *невиборність* — це обмеження можливості балотуватися кандидатів на представницьку посаду; *несумісність посад* — заборона займати певні посади протягом строку повноважень виборних посадових осіб;

означає необхідність вибору між двома посадами, який має бути здійснений або до, або після проведення виборів.

? Навіщо, на вашу думку, потрібні вибори? З якою метою вони проводяться?

Це цікаво!

1848 р. вперше скасовано майновий виборчий ценз (Франція, Швейцарія);

1858 р. вперше запроваджено таємне голосування (Південна Австралія);

1893 р. вперше виборче право отримали жінки (Нова Зеландія).

§ 54. ТИПИ ВИБОРІВ. ВИБОРЧА СИСТЕМА В УКРАЇНІ

Корисно пригадати

З якого віку громадяни України можуть віддавати свій голос на виборах? З якого віку можна висувати свою кандидатуру на виборах народних депутатів України, Президента України?

Існують різні типи суспільно-політичних виборів, залежно від їхньої ролі, значення, причин проведення тощо. За предметом обрання розрізняють вибори *президентські*, *парламентські* та *муніципальні (місцеві)*.

Відповідно до причин проведення вибори можуть бути:

- **черговими** (проводяться у зв'язку із закінченням терміну повноважень виборного органу);

- **позачерговими** (призначаються через дострокове припинення виборним органом своєї діяльності — розпуск парламенту, смерть або відставку президента країни);

- **додатковими** (проводяться для поповнення представницької установи, якщо з її складу з різних причин вибули один або кілька членів).

Розрізняють вибори *прямі* (коли громадяни безпосередньо визначають, хто обійматиме відповідальну суспільну посаду) та *опосередковані*, коли остаточне обрання здійснює колегіальний виборний орган (наприклад, обрання президента парламентом, як-от в Італії).

Ефективність виборів вбачають у функціонуванні тієї чи іншої виборчої системи.

- **Виборча система** — це сукупність установлених законом правил, які регулюють перебіг виборчої кампанії (змагання між партіями і кандидатами та спосіб голосування), а також спосіб визначення переможців та розподілу між ними депутатських мандатів.

Мовою документів**Із Закону України****«Про вибори народних депутатів України» від 17.11.2011 р. № 4061-VI**

Стаття 15. Вибори депутатів можуть бути черговими, позачерговими, повторними, проміжними.

Чергові вибори депутатів проводяться у зв'язку із закінченням конституційного строку повноважень Верховної Ради України і не потребують окремого рішення про їх призначення.

Позачергові вибори депутатів призначаються Президентом України з підстав і в порядку, встановлених Конституцією України.

Повторні вибори депутата призначаються в одномандатному окрузі Центральною виборчою комісією у разі визнання виборів депутатів у цьому окрузі такими, що не відбулися, або якщо особа після її обрання не набула депутатського мандата в порядку, встановленому цим Законом.

Проміжні вибори депутата призначаються Центральною виборчою комісією в порядку, встановленому цим Законом, у разі дострокового припинення повноважень депутата, обраного в одномандатному окрузі.

Головною ознакою, що відрізняє одну виборчу систему від іншої, є порядок визначення результатів виборів, тобто розподілу депутатських мандатів між кандидатами чи партіями. Серед основних типів виборчих систем назвімо *мажоритарну, пропорційну та змішану*.

Суттєвою ознакою *мажоритарної* (від фр. *majorite* — більшість) виборчої системи є те, що результати голосування тут визначаються за ознакою більшості. За мажоритарної виборчої системи обраним по виборчому округу вважається той кандидат, який здобув установлену більшість голосів.

До переваг мажоритарної системи належить, насамперед, те, що вона сприяє створенню стабільних урядів, котрі спираються на парламентську більшість. Крім того, вона персоніфікує вибори, тобто кожен виборець знає, за кого саме він голосував і хто його представляє у представницькому органі.

Головні вади цієї системи стосуються переважно розподілу депутатських місць та представництва різноманітних груп інтересів. Так, голоси, подані за кандидата, який зазнав поразки, пропадають, і виборці, що голосували за нього, не матимуть свого представника у виборному органі. Крім того, за такої системи можливий випадок, коли, навіть набравши 49 % голосів виборців, партія не потрапить до парламенту.

Пропорційне представництво походить з ідеї, що вплив партії на прийняття суспільно значущих рішень має відповідати кількості виборців, які голосують за неї. Пропорційна виборча система ґрунтується на пропорційній відповідності між кількістю завойованих голосів та кількістю отриманих мандатів. Виборчі округи за такої системи можуть бути або національними та охоплювати всю країну, або поширюватися лише у певному регіоні. Якщо за мажоритарної системи округи можуть бути як одномандатними, так і багатомандатними, то за пропорційної — лише багатомандатними. Вибори тут суто партійні — за місця у представницькому органі змагаються не окремі кандидати, а політичні партії.

Мовою документів**Із Закону України****«Про вибори народних депутатів України» від 17.11. 2011 р. № 4061-VI**

Стаття 1. Народні депутати України обираються громадянами України на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування.

Кількісний склад Верховної Ради України становить 450 депутатів.

Вибори депутатів здійснюються за змішаною (пропорційно-мажоритарною) системою:

1) 225 депутатів обираються за пропорційною системою у загальнодержавному багатомандатному виборчому окрузі за виборчими списками кандидатів у депутати від політичних партій;

2) 225 депутатів обираються за мажоритарною системою відносної більшості в одномандатних виборчих округах.

У різних країнах формування виборчих списків відбувається по-різному. У деяких країнах, наприклад Україні чи Португалії, використовуються так звані «жорсткі списки», коли місце кожного кандидата визначає партія, і виборець не може вплинути на персональний склад фракції від цієї партії у представницькому органі. В інших країнах використовується так звана «пропорційна система з преференціями», коли, голосуючи за партію, виборці позначають відповідними номерами тих кандидатів, яких вони воліли б бачити у представницькому органі. За такої системи думка виборців враховується при розподілі місць між депутатами.

Переваги пропорційної системи полягають у тому, що вона дає змогу:

- домогтися повної відповідності між кількістю отриманих партією голосів та кількістю здобутих нею мандатів, тобто справедливості представництва;
- бути почутими молодим і невеликим партіям.

Однак і пропорційна система має свої недоліки. Втрачається зв'язок між виборцями й депутатом, водночас підвищується вплив на депутатів партійного керівництва. Адже від нього значним чином залежить, які саме рішення будуть прийняті, а не від виборців чи власного розуміння справи депутатом. Крім того, прихід до представницького органу великої кількості партій може призвести до певної розпорошеності влади. Аби запобігти цьому, створюються парламентські коаліції та укладаються партійні угоди. Проте існування парламентської коаліції найчастіше означає, що малі партії мають непропорційно великий і нерідко вирішальний вплив на формування чи розпуск уряду, а також на всі його рішення. До того ж такі угоди й коаліції часто виявляються нетривалими та швидко розпадаються, що дестабілізує політичну ситуацію у країні.

Щоб використати переваги та послабити недоліки цих систем, у деяких країнах (наприклад, ФРН, Румунії) використовується *змішана*, або *пропорційно-мажоритарна* система. За цієї системи частина мандатів (зазвичай від 80 до 50 %) розподіляється в одномандатних виборчих округах за мажоритарним принципом, а решта — за пропорційним принципом у багатомандатних округах. Така виборча система дозволяє забезпечити компроміс між

справедливим представництвом громадян та стабільністю й ефективністю роботи парламенту, припускає самовисування окремих кандидатів. Критики цієї системи відносять до її вад те, що депутати, які працюють у тому самому представницькому органі, обираються за різними правилами.

Які переваги та недоліки? можна визначити у кожній з виборчих систем?

§ 55. АБСЕНТЕЇЗМ. ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ПОРУШЕННЯ ВИБОРЧОГО ПРОЦЕСУ

(Для вивчення на профільному рівні)

Корисно пригадати

Чи зобов'язані громадяни України брати участь у виборах?

Громадяни можуть брати участь в управлінні державою, а можуть з різних причин не впливати на діяльність органів влади. В авторитарних державах громадяни усунені від впливу на державну владу. У демократичних державах громадяни можуть самоусуватися від влади за власним бажанням. Не таємниця, що деякі люди не ходять на вибори. У сучасній політології на визначення цього явища існує спеціальний термін — абсентеїзм.

- **Абсентеїзм** (від лат. *absentia* — відсутність) — ухилення виборців від участі в голосуванні на виборах парламенту, президента, місцевих органів влади.

Абсентеїзм виникає з таких причин:

- аполітичність громадян, тобто байдужість до політичних процесів у державі;
- розчарування в політиці, втрата довіри до влади;
- низький рівень політичної компетенції виборців (невпевненість у правильності вибору);
- сумніви в можливості впливати на політику,
- низька значущість результатів виборів для громадян.

У більшості країн світу в політичному житті за сучасних умов беруть участь 10–50 % населення, і це вважається нормальним для правової демократичної держави показником електоральної (виборчої) активності. В Україні населення поступово звикає до того, що право не брати участь у виборах є невід'ємним правом людської свободи поряд із правом не віддавати свій голос сліпо й безоглядно, цінувати й шанувати його, вимагати повагу до цього права.

Дехто переймається проблемою абсентеїзму з огляду на те, що через небажання виборців голосувати подеколи виникає нерівномірне представництво в політиці інтересів різних соціальних груп — менш активні групи врешті-решт мають менший політичний вплив. Водночас відзначається, що ігнорує вибори зазвичай демократично налаштоване громадянство, коли лівий елек-

торат є більш дисциплінованим, що і призводить до консервації поточного стану речей.

Низка держав штучно обмежує абсентеїзм, застосовуючи до тих громадян, які ігнорують вибори, певні санкції (вважається, що вперше обов'язок голосувати на виборах було встановлено наприкінці XIX ст. у Бельгії). Однак у розвинених демократичних країнах, які не передбачають подібних санкцій, абсентеїзм набув ще більшого розмаху. До дільниць зазвичай приходить 40 % американців, французів, англійців. На думку експертів, основною причиною байдужості деякого із західноєвропейців або американців до виборів є те, що вони впевнені у стабільності власного добробуту, незалежно від підсумків голосування. Навіть у сусідній Польщі виборчі дільниці відвідують лише 30–40 % населення, що має право голосу. Таким чином, нині показники присутності громадян на виборах в Україні (60–70 %) є досить високими.

Це цікаво!

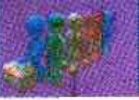
Держави, що застосовують санкції за ухиляння у виборах, і вид цих санкцій

Країна	Санкції
Австрія	Адміністративний штраф або ув'язнення протягом 4-х тижнів
Аргентина	Втрата права перебувати на державній службі упродовж трьох років
Греція	Засудження до позбавлення волі від місяця до року
Туреччина	Засудження до позбавлення волі
Бельгія	Штраф залежно від кількості пропущених виборів
Італія	Прізвища тих, хто не відвідує вибори, вносяться до спеціальних переліків порушників, що виставляються на загальний огляд протягом п'яти років
Австралія	Штраф
Мексика	Штраф

Проте широкий спектр засобів політичної участі дає активним громадянам змогу впливати на діяльність держави.

Політичні вибори не зводяться власне до самого лише голосування. Це широкий комплекс заходів та процедур, призначений для формування керівних органів у державі. Головними серед цих процедур є такі:

- призначення виборів та визначення дати їх проведення;
- визначення виборчих округів і виборчих дільниць;
- утворення виборчих комісій (центральної, окружних, територіальних, дільничних);
- складання списків виборців;
- висування та реєстрація кандидатів;
- проведення передвиборчої агітації;
- власне голосування;
- підрахунок голосів;

- оприлюднення результатів голосування;
- проведення в разі необхідності повторного голосування чи повторних виборів.

Учасники виборчих перегонів хочуть перемогти й використовують для цього різноманітні методи впливу. Такий вплив може бути законним або незаконним. Законний вплив вкладається у правила передвиборчої агітації та голосування. Незаконний спосіб може бути використаний під час організації всіх виборчих процедур. Вочевидь, що будь-який вплив, який порушує визначення дійсного волевиявлення громадян, карається законом.

Щоб запобігти участі у виборах так званих технічних кандидатів та партій, які не користуються навіть мінімальною підтримкою виборців, але ускладнюють процес виборів, у деяких демократичних країнах запроваджують обмеження на реєстрацію кандидатів та партійних списків за допомогою збору підписів на їх підтримку чи внесення грошової застави.

Незаконний вплив на перебіг виборів можливий на будь-якій стадії виборчого процесу (наприклад, подання неправдивих даних про кандидата або невключення громадян до виборчих списків). Та особливе значення мають день голосування та встановлення результатів виборів. Саме на цих стадіях можливі такі серйозні порушення, як змушення громадян проголосувати за певного кандидата або партію, використання підроблених виборчих бюлетенів, тиск на членів виборчої комісії під час встановлення результатів голосування тощо.

Мовою документів

Із Закону України

«Про вибори народних депутатів України» від 17.11.2011 р. № 4061-VI

Стаття 5. Участь громадян України у виборах депутатів є добровільною. Ніхто не може бути примушений до участі чи неучасті у виборах.

Стаття 6. Вибори депутатів є вільними. Громадянам України забезпечуються умови для вільного формування своєї волі та її вільного виявлення при голосуванні. Застосування насильства, погроз, обману, підкупу чи будь-яких інших дій, що перешкоджають вільному формуванню та вільному виявленню волі виборця, забороняється.

Стаття 7. Голосування на виборах депутатів є таємним: контроль за волевиявленням виборців забороняється.

Стаття 8. Кожний виборець голосує на виборах особисто. Голосування за інших осіб чи передача виборцем права голосу будь-якій іншій особі забороняється.

Стаття 114. Особи, винні в порушенні законодавства про вибори депутатів, притягаються до кримінальної, адміністративної або іншої відповідальності в порядку, встановленому законом.

Щоб запобігти таким порушенням, законодавством України передбачено, що у виборчому процесі можуть брати участь офіційні спостерігачі від партій (блоків партій), кандидатів на виборні посади, а також спостерігачі від громадських організацій, іноземних держав та міжнародних організацій (найчастіше — Організації з безпеки і співробітництва в Європі).

Чесність і прозорість виборів є ознакою демократичного суспільства, а в де-

? Які, на вашу думку, суспільні загрози несуть у собі порушення виборчого процесу? Аргументуйте свою думку.

яких випадках — необхідною умовою вступу до міжнародних організацій, налагодження дипломатичних, економічних та культурних відносин з іншими країнами. Тому надсилання іноземних спостерігачів для оцінки виборів у тій чи іншій державі широко використовується в практиці міжнародних відносин.

Найвідомішою і найвпливовішою громадською організацією, яка опікується питаннями запобігання порушенням під час виборчого процесу, є Комітет виборців України. Ця незалежна організація, заснована в 1994 р., не лише проводить моніторинг виборчих кампаній в Україні, а й намагається підвищити правову грамотність та активність громадян у сфері захисту своїх прав та інтересів, а також приділяє значну увагу просвіті виборців.

Ефективність і демократичність виборчих систем перевіряють за допомогою таких критеріїв:

- забезпечення справедливого представництва інтересів різних груп громадян;
- сприяння політичному структуруванню суспільства;
- сприяння встановленню працездатного стійкого уряду;
- забезпечення прав меншин на справедливе представництво.

Можна зробити висновок, що відповідно до цих критеріїв оцінки виборчих систем не існує ідеальної системи виборів. Зазвичай демократичні системи прагнуть якомога ближче наблизитися до запровадження цих критеріїв у життя.

ТЕМАТИЧНИЙ КОНТРОЛЬ

Перевір себе

1. Дайте визначення поняття *демократія*.
2. Розкрийте основні принципи демократії.
3. Схарактеризуйте ідеали та цінності демократії.

Поміркуймо

1. Наскільки, на ваш погляд, принцип поділу влади важливий для демократичної держави? Відповідь аргументуйте.
2. Чому вибори є необхідними?
3. Які суспільні загрози несуть у собі порушення виборчого процесу? Відповідь обґрунтуйте.

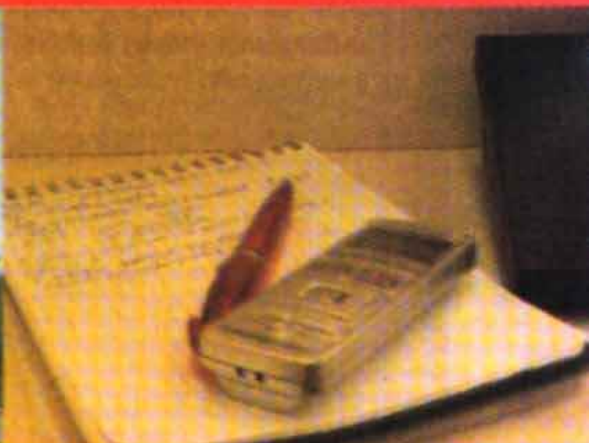
Працюємо творчо

1. Створіть перелік переваг та недоліків демократичної держави.
2. Запропонуйте власний «рецепт» усунення абсентеїзму.
3. Напишіть есе на тему «Що спонукає громадян брати участь у виборах?»

Після вивчення цієї теми Ви

- Побачите, що ЗМІ — не лише джерело поширення інформації в суспільстві, а й засіб формування громадської думки
- Дізнаєтесь, яке значення мають ЗМІ для формування громадянського суспільства
- Зрозумієте, в чому полягає значення цензури і чому за Конституцією України вона заборонена

§ 56. ВИДИ ТА ФУНКЦІЇ ЗМІ

Корисно пригадати

Щодня ваші рідні, близькі, сусіди, друзі слухають радіо, читають газети, дивляться телевизор, багато часу проводять у мережі Інтернет. З цих джерел вони черпають інформацію. Чи уявляєте ви життя без означених джерел? Яку роль у суспільстві вони виконують?

Успішне функціонування демократичного суспільства, участь громадян у політичному процесі, їхня компетентність неможливі без доступу до актуальної інформації про події в суспільстві, про діяльність уряду, перебіг виборів, оприлюднення прийнятих постанов і законів. Особливе місце в цьому процесі обміну й поширення інформації належить засобам масової інформації.

- **Засоби масової інформації** — це періодичні друковані видання та інші засоби поширення інформації, спрямовані на охоплення необмеженого кола осіб з метою їх оперативного інформування про події та явища у світі, окремій країні, певному регіоні, а також на виконання певних соціальних функцій.

ЗМІ поділяються на *друковані* та *електронні*. Першу групу складають періодичні видання (газети, журнали, бюлетені) та книжки, а другу — аудіо-візуальні засоби: радіо, телебачення, Інтернет.

У найдавніші часи, щоб повідомити сусідів про наступ ворогів, запалювали багаття або дзвонили у дзвони. Деякі африканські племена й досі

використовують тамтами для повідомлення про подію. Звичайно, таким чином можна лише сповістити про факт події, не розкриваючи її змісту.

Методи поширення масової інформації удосконалювались упродовж розвитку людства та технічного прогресу. Інформація спочатку поширювалась усно, а з розвитком писемності — письмово: на папірусі, папері, камені. Із виникненням друкарства з'явилися друковані засоби масової інформації.

Газети, які дещо нагадували сучасні, виникли після винаходу Йоганном Гутенбергом у 1450 р. друкарського станка, який дозволив швидко копіювати велику кількість примірників та істотно знизити вартість газети.

Наступний прорив у розвитку ЗМІ відбувся у XIX ст. із винаходом телеграфу, телефону та радіо. На початку XX ст. розпочали регулярно

Закони Хамурані (XVIII ст. до н.е.) — один із найдавніших прикладів поширення інформації

Це цікаво!

Першою друкованою газетою у світі вважають «Столичний вісник», що виходив у Китаї у VIII сторіччі і містив інформацію про укази імператора та найважливіші події. Її друкували за допомогою дерев'яних дощочок, на яких вирізали ієрогліфи, а потім вкривали тушшю та робили відбитки. Технологія була доволі незручною, оскільки від частого використання дощечки дуже швидко псувалися.

транслявати радіопередачі, а з 30-х років минулого століття в наше життя упевнено ввійшло телебачення. Радянський Союз транслював першу телевізійну програму в 1939 р., а регулярне мовлення розпочалося 1946 р. в Москві. Перший телецентр у Києві був побудований і почав працювати в 1951 р.

Наступний стрибок у розвитку мас-медіа відбувся із настанням космічної ери та запуском перших супутників зв'язку в 60-х роках минулого століття. Справжня революція відбулась із винаходом Інтернету, комп'ютерних мереж, електронної пошти.

Сучасні ЗМІ дозволяють донести до широкого загалу інформацію освітнього, професійного, суспільно-політичного, розважального характеру. Особливе значення для вільного функціонування суспільства має різнобічне висвітлення суспільно-політичних проблем. Саме ЗМІ дають змогу чітко усвідомити наявність проблем, сформулювати можливі шляхи їх розв'язання, згрупувати прихильників, висвітлити результати діяльності. За їх допомогою влада може спілкуватися з громадянами, громадяни — висловлювати своє ставлення до діяльності влади, політичні сили — проводити агітацію за свої програми.

Яка роль мережі Інтернет у розвитку демократії?

Це цікаво!

У 2008 р. американського студента-журналіста Джеймса Бака в Єгипті заарештувала поліція, коли він фільмував антиурядову демонстрацію на вулицях міста. Єдине, що він встиг зробити, — це кинути з мобільного телефону у свій блог короткий запис: «Заарештований». Відразу після цього телефон конфіскували, але його друзі вже встигли звернутися до посольства США та ЗМІ. Завдяки цьому хлопця відпустили на волю вже наступного дня.

Під час громадянського конфлікту в Ірані, де не могли працювати іноземні журналісти, найнадійнішим та найоперативнішим джерелом останніх новин став сервіс мікроблогів, користувачі якого лише за кілька тижнів написали 220 тис. повідомлень.

За матеріалами журналу «Кореспондент», № 28 (367), від 31.07.2009 р.

Ключовим критерієм свободи інформації є різноманітність її джерел і вільний доступ до них. Значним досягненням вільних ЗМІ є те, що свою думку щодо тих чи інших питань може висловити як більшість, так і меншість.

До головних функцій ЗМІ в демократичному суспільстві належать такі:

- інформаційна** — отримання й поширення інформації про найважливіші події в суспільстві, яка впливає на формування громадської думки з різних питань;
- освітня** — ЗМІ доносять до громадян певні знання, які в подальшому дозволяють їм орієнтуватися в суперечливих потоках інформації;

політичної соціалізації — через ЗМІ громадяни засвоюють певні стандарти політичної поведінки, цінності й норми, що дозволяють їм адаптуватися до реальності;

контролю за діяльністю суб'єктів влади, їх критики — ЗМІ інформують як про позитивні, так і про негативні факти діяльності уряду, окремих посадовців. І хоча ЗМІ не можуть застосовувати юридичні санкції проти порушників, вони дають юридичну й моральну оцінку подій та осіб.

мобілізаційна — ЗМІ спонукають людей до певних дій чи до бездіяльності.

Основою функціонування вільних ЗМІ в суспільстві є *свобода слова*. Конституційні гарантії свободи преси — невід'ємна ознака демократичної системи ЗМІ. Усвідомлення цього факту привело до того, що вже в перші роки незалежності Верховною Радою та Урядом України було прийнято понад два десятка законодавчих актів, що регулюють діяльність ЗМІ. Їх аналіз дає можливість стверджувати, що на державному рівні гарантовано право на інформацію, її відкритість, доступність, на свободу обміну нею, її об'єктивність, достовірність, повноту й точність.

Проте існують і певні законодавчі обмеження щодо висвітлення інформації у ЗМІ. Законом обмежено свободу висвітлення проблем, які зачіпають інтереси національної безпеки, загрожують територіальній цілісності країни, закликають до порушення суспільного порядку та злочинних дій, запламбовують репутацію людини.

Розуміючи, наскільки потужний вплив мають ЗМІ в суспільстві, різні політичні сили намагаються встановити над ними контроль, застосовуючи до «ворожих» ЗМІ та журналістів неправомірні методи. Утвердження

свободи слова може також стримуватися через суперечливу законодавчу базу, залежність від позиції власника засобу масової інформації, відсутність громадського радіо та телебачення.

? Чому в демократичних країнах потрібно відображати думку більшості й меншості?

§ 57. ЗМІ ЯК ЗАСІБ ФОРМУВАННЯ ГРОМАДСЬКОЇ ДУМКИ. СВОБОДА СЛОВА ТА ЦЕНзуРА

Корисно пригадати

Як впливає інформація, яку ви отримуєте з телебачення, радіо, газет, Інтернету, на ваше ставлення до суспільних проблем? Чи змінюється ваша особиста думка під впливом такої інформації?

Громадською думкою називають колективне ставлення певної спільноти або нації в цілому до певної суспільної проблеми та шляхів її розв'язання. У демократичному суспільстві громадська думка не завжди буває однорідною: адже суспільство складається з різноманітних груп, кожній з яких притаманні власні інтереси та ставлення, а тому й думки цих спільнот можуть не збігатися. Тож постає проблема узгодження цих інтересів, формування

громадської думки більшості. Ураховуючи, що у різних країнах, зокрема й в Україні, ЗМІ користуються вищим рівнем довіри серед населення, ніж уряд (за даними соціологічних досліджень), саме їм належить особлива роль у цьому процесі.

Мовою документів

Міжнародний пакт про громадянські та політичні права від 16 грудня 1966 р.

Стаття 19, § 2. Кожна людина має право на вільне висловлювання своєї думки; це право включає свободу шукати, отримувати і поширювати різну інформацію та ідеї незалежно від державних кордонів, усно, письмово чи засобом друку, чи художніх форм вираження, чи іншими способами за власним вибором.

Конституція Української Народної Республіки від 1918 р.

§ 17. [...] Громадянин УНР і ніхто інший на території її не може бути обмежений у правах слова, друку. [...] У випадку державної konieczности (під час війни або внутрішніх заворушень) можуть громадянські свободи бути частю обмежені, частю припинені. [...] Котрі громадянські свободи і в якій мірі мають бути тоді припинені, має означати спеціальний закон, виданий звичайним порядком.

Деколи буває й так, що урядові необхідно вдатися до непопулярних заходів, які йдуть урозріз із громадською думкою. У таких випадках ЗМІ, виконуючи свою функцію контролю за діями влади, інформують громадян про відповідну проблему, подають аргументи «за» та «проти». Таким чином вони або змінюють громадську думку на користь непопулярних рішень, або, у випадку виявлення помилок, мобілізують її на боротьбу із порушеннями.

Відгук громадськості на повідомлення ЗМІ залежить від переконливості, доказовості позицій журналістів, їх незаангажованості. Проблема чесності ЗМІ лежить у площині стосунків ЗМІ з власником, із державою, з журналістами, зі споживачами.

Деякі власники ЗМІ вважають, що завдання журналіста — донести волю керманіча, слово засновника видання до широкого загалу. Західні теоретики визначають таку методику роботи як «суб'єктивну журналістику».

Проте демократична преса повинна базуватися на принципово інших засадах. Журналіст мусить якомога об'єктивніше подавати інформацію, викладати факти з максимально нейтральною інтонацією. Безумовно, повністю усунути вплив політичних чи фінансових інтересів неможливо. Але ці інтенси визначають лише загальну концепцію, стратегію видань.

У Франції, наприклад, майже не існує газет — окрім, мабуть, комуністичної «L'Humanité» — які б видавала окрема політична партія. Проте всі знають, що «Figaro», наприклад, симпатизує правим політичним силам, а «Le Monde» — лівим. При цьому та сама «Le Monde» може дозволити собі досить різку критику певних лівих політичних діячів або ініціатив.

У стосунках ЗМІ з державою існує чотири моделі взаємин. **Тоталітарна** модель встановлює абсолютний контроль над ЗМІ, тут навіть відсутня гра в плюралізм. За **авторитарної** моделі преса має слугувати урядові, «роз'яснювати» громадянам правильну політику. Модель **соціальної відповідальності** вста-

новлює межі функціонування ЗМІ, залишаючи за собою право законодавчого втручання в певні тематичні сфери. **Ліберальна** модель ставить перед пресою завдання слугувати суспільству, бути «сторожовим псом» демократії.

Можливість висловлювати власні думки вголос, конструктивно та справедливо критикувати свій уряд, не боячись при цьому бути підданим репресіям і переслідуванням з боку влади — критерій, що відрізняє демократичне суспільство від тоталітарного.

Свобода слова як складова частина входить до свободи інформації: кожен має право вільно збирати, зберігати, використовувати та поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб і на свій вибір. Здійснення цих прав може бути обмежене законом в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей, для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету й неупередженості правосуддя.

Мовою документів

Загальна декларація прав людини ООН

Стаття 19. Кожна людина має право на свободу переконань і на самовираження; це право включає свободу безперешкодно дотримуватися своїх переконань та свободу шукати, отримувати й поширювати інформацію та ідеї будь-якими засобами й незалежно від державних кордонів.

Конституція України (витяг)

Стаття 15. [...] Цензура заборонена.

Стаття 34. Кожному гарантується право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань.

Забезпечення громадянських та політичних прав нерозривно пов'язане з демократичним суспільно-політичним ладом. Тому тільки за умов демократії можливі визнання та здійснення повною мірою громадянських і політичних прав особистості.

Разом з тим, свобода слова має обмеження, адже кожна свобода, доведена до межі, може призвести до розбещеності. Ще у Стародавній Греції були встановлені обмеження на підбурювання до заколоту та бунту, наклеп (висловлювання свідомо неправдивої інформації) і богохульство (критика релігії та образу релігійних почуттів віруючих).

Антиподом свободи слова є цензура.

- **Цензура** (від лат. *censere* — розглядати) — це контроль офіційної влади за змістом, випуском та поширенням друкованої продукції, змістом і виконанням (показом) сценічних постановок, радіо- й телевізійних передач, а інколи й приватного листування (перлюстрація) з метою недопущення або обмеження поширення ідей та відомостей, які ця влада визнає за небажані чи шкідливі.

Цензура є однією з ознак тоталітарних режимів, які намагаються здійснювати всезагальний, тотальний контроль над усіма сферами життя суспільства.

У таких державах ЗМІ виконують функцію інформаційно-пропагандистського обслуговування режиму. Звичайно, за таких умов про жодну самостійність або свободу слова не йдеться. Оскільки такі режими не припускають існування опозиції, то будь-яка інформація, що стає надбанням широкого загалу, має бути «надійною» та «перевіреною».

Саме такою була ситуація в СРСР, де існував жорсткий цензурний контроль, а роль ЗМІ зводилася до вихваляння та підтримки існуючого режиму. Перебудова та гласність наприкінці 80-х років минулого століття дозволили радикально змінити цю ситуацію.

Після здобуття незалежності й обрання демократичного шляху розвитку перед Україною постало завдання забезпечення демократичних засад діяльності ЗМІ. Ці проблеми знайшли відображення в Конституції України та інших законодавчих актах, що регулюють діяльність засобів масової інформації в Україні.

Філософська думка

«П'ять років жорсткої дискусії — п'ять років інформації через газети та радіо навчили наш народ думати про справи країни. Саме ті, хто більше за всіх критикував наші цілі, своєю критикою спонукали наших громадян думати й розуміти ці цілі, а розуміючи — приймати. У такій дискусії ми навчилися думати як народ».

Теодор Рузвельт, 26-й президент США

Яка роль ЗМІ у впливі громадськості на владу?

§ 58. СОЦІАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ПРЕСИ

Корисно пригадати

Чи повинні професійні журналісти дотримуватися певних норм під час поширення інформації про суспільні події?

Теорія соціальної відповідальності визначає перехід журналістики від орієнтації на необмежену свободу до усвідомлення певної відповідальності перед суспільством. Її послідовники вважають, що громадянин зобов'язаний бути належно поінформованим з важливих суспільних питань, а медіа, відповідно, мають надавати йому найважливішу інформацію. Соціальна відповідальність преси передбачає домінування відповідальності перед суспільством та ефективніші механізми соціального контролю медіа, що має забезпечити пріоритет важливих соціальних функцій над комерційними цілями. Водночас теоретики цього напрямку закликають обмежити регулювання з боку держави.

За сучасних умов політичні новини дедалі більше перетворюються на товар, і журналіст не може залишатись абсолютно вільним і незалежним у своїх судженнях. Проте особливу небезпеку несуть факти політичного маніпулювання, тобто спроби змусити людей до діяльності або бездіяльності всупереч їх інтересам. До маніпулювань належать:

- пряма підтасовка фактів;
- заміна інформації інтерпретаціями;

- замовчування невідгідних фактів;
- поширення брехні та наклепів;
- використання стереотипів, навішування ярликів.

Такі факти позбавляють громадськість правдивої інформації про події або окремих політиків, позбавляючи її таким чином можливості зробити інформований вибір. У протистоянні політичному маніпулюванню особливої ролі набувають морально-етичні якості журналіста.

Мовою документів

Кодекс професійної етики товариства професійних журналістів

Преамбула

Члени товариства професійних журналістів вважають, що просвіта громадськості — це передумова справедливості й основа демократії.

Обов'язок журналіста — сприяти реалізації цієї мети за допомогою пошуку істини та забезпечення об'єктивного й усебічного висвітлення подій і проблем. Журналісти, незалежно від їхньої спеціалізації та від того, який засіб масової інформації вони представляють, повинні сумлінно й чесно служити суспільству. Професійна чесність — це наріжний камінь, на якому ґрунтується довіра до журналіста. [...]

Шукайте істину та повідомляйте про неї.

Журналісти мають бути чесними, неупередженими й сміливими при зборі, викладі та коментуванні інформації. [...]

Робіть шкоду мінімальною.

Журналісти, що дотримуються правил професійної етики, ставляться до джерел інформації, до героїв своїх репортажів і до колег як до людей, гідних поваги. [...]

Будьте незалежними.

Журналісти мають бути незалежними від будь-яких інтересів, за винятком права громадськості бути поінформованою. [...]

Будьте відповідальними.

Журналісти відповідальні перед своїми читачами, слухачами, глядачами й один перед одним. [...]

Неофіційний переклад Оксани Дацаківської

Соціальна відповідальність преси і журналіста — це визнання і виконання зобов'язань перед суспільством в інтересах його гармонії та поступу. Обираючи цілі й методи своєї творчості, журналіст водночас викликає до життя і відповідні ефекти, вибудовує їхню пріоритетність. Серед них основними є такі:

- *гуманітарний* — результат впливу журналістських творів на моральні настанови особистості, на її культуризацію і соціалізацію, на орієнтири її соціальної поведінки;

- *соціальний* — результат впливу журналістських творів через посередництво цільової аудиторії на громадську думку і суспільну свідомість, на політику держави, на економічний, соціальний, культурний розвиток нації, на діяльність усіх структур соціуму.

Чинник соціальної відповідальності преси і журналіста постійно зростає у зв'язку з радикально оновлюваною останніми роками конфігурацією укра-

їнської дійсності та її політичної системи — перехід від парламентсько-президентської республіки до президентсько-парламентської. Йдеться сьогодні про три основні вектори означеної відповідальності:

- інформаційне забезпечення плюралізму суспільної думки;
- захист прав і свобод особистості в її протистоянні з бюрократією;
- підвищення ефективності державної влади на основі консолідації суспільства.

Поясніть поняття журналістська етика та журналістська відповідальність.

§ 59. ІНФОРМАЦІЙНИЙ ПРОСТІР УКРАЇНИ

Корисно пригадати

Пригадайте роль самвидаву та газети «Літературна Україна» у пробудженні громадянської свідомості в часи перебудови.

Розбудова правової, демократичної української держави неможлива без переходу від інформаційної закритості до інформаційної системи відкритого суспільства. Відбувається вільний обмін ідеями та інформацією, а діалог політичних сил через ЗМІ сприяє укоріненню політичного плюралізму. Виконуючи функцію громадського контролю за діями влади, ЗМІ забезпечують зворотний зв'язок із громадськістю, що стабілізує політичну систему загалом.

Вільна преса та демократичне суспільство впливають одне на одного: свобода слова допомагає утвердженню відкритого й демократичного суспільства, а останнє у свою чергу забезпечує подальший розвиток і гарантії свободи ЗМІ.

Сьогодні в Україні зареєстровано 1100 телерадіокомпаній, з них 30 — державних. На шпальтах державних і комерційних газет і журналів різнобічно висвітлюються суспільно-політичні події, які відбуваються в Україні та за її межами, що дає змогу об'єктивно аналізувати й оцінювати події. До найвпливовіших українських видань, багато з яких виходять українською та російською мовами, належать тижневик «Дзеркало тижня», газети «День», «Факти», журнал «Кореспондент» та ін.

Останнім часом набули поширення передачі у форматі політичних ток-шоу, під час яких громадяни мають можливість вислухати різні точки зору та позиції від політичних діячів держави, почути коментарі відомих політологів, соціологів та інших експертів з нагальних проблем.

Важливу роль у процесі демократизації нині відіграють новітні комунікаційні технології, зокрема Інтернет. Люди отримують реальну можливість брати участь в обговоренні суспільно-політичних проблем, що їх хвилюють, збільшується відкритість політичних інститутів і політики в цілому, розширюються можливості взаємодії громадян з урядовими органами та неурядовими організаціями, підвищуються шанси невеликих партій і представників політичних меншин звернутися до широких аудиторій.

Це цікаво!

Останнім часом іноземні й вітчизняні політики частіше використовують можливості соціальних мереж для спілкування із громадянами. Власні сторінки у мережах «Twitter», «Facebook» або «Вконтакте» мають депутати різних рівнів, і навіть президенти держав. Така активність пов'язана з тим, що кількість користувачів Інтернет, а також кількість осіб, котрі постійно відвідують соціальні мережі, постійно зростає. Наприклад, в Україні сьогодні Інтернетом регулярно користується приблизно третина дорослого населення країни, 38 % постійно відвідують різноманітні соціальні мережі.

Соціальні мережі дають можливість швидкого зв'язку виборців із депутатами. Наприклад, Олеся Оробець, народний депутат України, яка має свої акаунти в багатьох мережах, розповідає, що вона отримує до 70 % звернень від громадян саме через Інтернет. Вона пригадує, як у вересні 2010 р. їй повідомили на «Facebook» про незаконне будівництво заводу зі спалювання сміття в одному з районів Києва. Причому один з користувачів переконував, що компанія-забудовник хоче сфальсифікувати громадські слухання щодо цієї проблеми. Депутат оголосила про це лише інтернет-каналами, але на слухання прийшло понад 200 громадян і багато журналістів. У результаті будівництво припинили.

За матеріалами журналу «Кореспондент», від 13 травня 2011 р.

Зазнаючи оновлення, система засобів масової інформації в умовах національного відродження виступає як ефективний інструмент суспільного впливу й досягнення громадянської злагоди, що є важливим фактором функціонування сучасного демократичного суспільства.

? Який телеканал вам подобається та імпонує найбільше? Чому?

ТЕМАТИЧНИЙ КОНТРОЛЬ

Перевір себе

1. Які ви знаєте засоби масової інформації?
2. Назвіть механізми захисту свободи слова.
3. Схарактеризуйте завдання ЗМІ в демократичному суспільстві.

Поміркуймо

1. Чи потрібно обмежувати рекламу в ЗМІ?
2. Як можна протистояти маніпуляції у ЗМІ?
3. Які загальнолюдські цінності виховуватимуться в людей за умов свободи ЗМІ?

Працюємо творчо

1. Розробіть кодекс чесного журналіста.
2. Уявіть себе головним редактором журналу «Демократичні ініціативи». Які рубрики ви включили б у цей журнал?
3. Підготуйте випуск шкільної газети, присвячений виборам до органу шкільного самоврядування.

ТЕМА 12 НАЦІЯ

Після вивчення цієї теми Ви

- Зрозумієте, чим нація етнічна відрізняється від нації політичної та як вони поєднуються
- Дізнаєтесь про світовий досвід націєтворення та зможете проаналізувати проблеми формування політичної нації в Україні
- Дізнаєтесь, яку роль у формуванні нації відіграє націоналізм і виробите власне ставлення до цього явища

§ 60. ПОНЯТТЯ НАЦІЇ.

НАЦІЯ ЕТНІЧНА ТА НАЦІЯ ПОЛІТИЧНА

Корисно пригадати

Які асоціації у вас викликають слова «українець», «українка», «українці»? Як ви вважаєте, чому словом «українці» можна назвати представників різних етнонаціональних груп?

Термін «нація» (від лат. *nascor* — народжуватися) використовувався ще у Давньому Римі на означення невеликих народностей. Він вживається поряд із терміном «етнос», що мав грецьке походження та означав плем'я, тобто спільноту людей, поєднаних кровною спорідненістю, спільною мовою та місцем проживання. Із часом значення терміна «нація» змінилось, його почали використовувати на означення спільноти, що утворилася з декількох етносів у результаті об'єднання земель, захоплення територій або міграції.

В Англії у XIII ст. нацією також називали те, що сьогодні ми називаємо етнічними групами. Згодом французькою та німецькою мовами слово «нація» почало означати групи за походженням. Так, студенти Паризького університету були поділені на чотири нації: високоповажна Французька нація, віддана Пікардійська нація, почесна Норманська нація та стійка Германська нація.

Але і це значення з часом змінилося, і сьогодні термін «нація» залишається таким багатозначним і різнобічним, як і багато років тому. Серед учених немає одностайності у визначенні цього поняття. Одні твердять, що нація — це національний дух, національна самосвідомість, національний характер, інші трактують націю як несвідому психологічну спільність, треті зводять націю до спільності людей, що однаково мислять, співіснують біологічно, географічно та психологічно.

Однак більшість із них погоджується, що нація формується єдністю таких засад:

- наявності власної території — т. зв. «життєвого простору»;
- спільного походження;
- спільної історії;
- власної мови;
- національної самосвідомості;
- національної ментальності;
- спільності економічних та господарських зв'язків.

Філософська думка

«[...] Нація визначається своїм суверенітетом, необхідним всередині для інтеграції населення, яке вона об'єднує, та ззовні — для самоствердження себе як історичного суб'єкта на базі існування націй — політичних одиниць та відносин між ними. Проте головна особливість нації полягає в об'єднанні населення у спільноту громадян, існування якого зумовлює внутрішню та зовнішню політику держави».

Домінік Шнаппер, сучасна французька дослідниця.
Із книги «Спільнота громадян: про модерну концепцію нації»

- **Нація** — це етнополітична спільнота людей, якій притаманний високий рівень внутрішньої солідарності та самоусвідомлення, включення в політичне життя, існування власної автономії або прагнення до неї.

Першочергове значення для нації має збереження її ідентичності та культурно-мовної самобутності, свобода вираження, подальша консолідація (зміцнення внутрішньої солідарності), і, з цією метою, створення або збереження власного суверенітету та налагодження стосунків із іншими націями або державами.

Існують два основних шляхи націєтворення: етнічний і політичний.

Етнічна нація — це така спільнота людей, яка виникає на ґрунті одного або кількох усталених етносів та об'єднується завдяки спільному походженню, мові й культурі. Специфіка етнічної нації полягає в тому, що її існування можливе без власної держави, але народне об'єднання стає нацією лише тоді, коли починає прагнути політичного самовизначення й самовираження. Це може бути зроблено шляхом створення федерації чи автономії в межах певної держави або шляхом створення власної держави. Відбувається перехід від нації етнічної до нації державної.

Політична нація формується головним чином власною політичною волею — волею спільноти, яка не має спільного коріння, мови, культури, але висловлює єдине політичне прагнення створення єдиної держави. Вона сформувалася там, де сильна держава виникла раніше, ніж відбулася культурна консолідація народу. Політична нація — це співгромадянство, політичне об'єднання людей — співгромадян однієї країни. У конвенції про громадянство, яка була розроблена Радою Європи, поняття громадянство визначається як правові відносини особи з державою без вказівки на етнічне походження цієї особи. У міжнародному праві, коли кажуть про нації, мають на увазі саме громадянські або політичні нації: американська нація, українська нація тощо. У таких словосполученнях, як національна економіка, національний університет або національна безпека *національне* розуміється саме як державне, а не етнічне.

Чи існує сьогодні в Україні політична нація? Хто, на вашу думку, до неї належить?

§ 61. СВІТОВИЙ ДОСВІД НАЦІЄТВОРЕННЯ

Корисно пригадати

З курсу історії пригадайте, в який період почали формуватися народності та нації Європи.

На сучасному етапі розвитку світового співтовариства нації відіграють у політиці особливу роль, вони виступають головними дійовими особами на міжнародній арені. Тому людство нині як ніколи цікавить питання походження та утворення націй.

Початком виникнення націй стало формування народностей, що належать до періоду консолідації племінних союзів. Воно виявляється у змішуванні племен, заміні кровноспоріднених зв'язків територіальними. Першими склалися народності рабовласницької доби — давньоєгипетська й давньоеллінська. У Європі цей процес завершився в період класичного середньовіччя (кінець XI–XV ст.). З'явилися давньоруська, польська, французька та інші народності. Народності зазвичай складалися з кількох племен, близьких за своїм походженням та мовою. Наприклад, польська — зі слов'янських племен: полян, віслян і мазовшан. Пращурами українців були сіверяни, поляни, русичі, древліани. У процесі формування народностей мова одного з етнічних компонентів, більш численного чи розвиненого, стає спільною мовою народності, а інші мови зводяться до діалектів або іноді зникають взагалі. Становлення держав сприяло зміцненню народностей.

- **Народність** — це етносоціальна спільність людей, що проживає на спільній території, розмовляє однією мовою і має спільні риси характеру, психологічний склад, особливості культурного розвитку.

На зміну народності приходить нація, яка історично виникає на основі спільності умов життя, території, мови, свідомості, інтересів, національного менталітету, національного складу характеру, що виявляється в особливостях своєрідності культури та побуту, економічних зв'язків. Тобто етнічна нація відрізняється від народності наявністю економічної, соціальної та політичної спільності.

Формування більшості сучасних націй починається у XVIII ст. і пов'язане з універсалізацією капіталістичних суспільних відносин та формуванням світового ринку товарно-грошових відносин. Наприклад, наприкінці цього століття, в добу Великої французької революції, утворилася французька нація; в середині XIX ст., у період об'єднання Італії, відбувалося формування італійської нації, а німецька нація сформувалася наприкінці XIX ст., після об'єднання Німеччини.

На відміну від розвинених країн Європи, процес формування націй у колоніях і підкорених країнах відбувався значно повільніше. Виник поділ націй на розвинені, домінуючі та пригноблені, експлуатовані, слаборозвинені. Проте розпад колоніальної системи і виникнення на її руїнах багатьох нових держав прискорив процес формування націй у Латинській Америці, Африці та Азії.

Філософська думка

«Все, що йде поза рамки нації, це або фарисейство людей, що інтернаціональними ідеалами раді би прикрити свої змагання до опанування однієї нації над другою, або хворобливий сентименталізм фантастів, що раді би широкими вселюдськими фразами покрити своє відчуження від рідної нації».

Іван Франко, «Поза межами можливого», 1900 р.

«Державна самостійність єсть головна умова існування нації...»

Микола Міхновський, «Самостійна Україна», 1900 р.

Процеси формування націй зумовлюють виникнення держав. У сучасному світі більшість держав є багатонаціональними, тобто поєднують кілька етносів. Тому одним із головних завдань держави є підтримання порядку та стабільності, злагоди між народами, які її населяють. Це досягається встановленням законів, однакових для всіх громадян країни, без розрізнення етнічного або расового походження.

Чи згодні ви з твердженнями Франка та Міхновського? Відповідь обґрунтуйте. Якою мірою вони відповідають визначенню нації?

§ 62. НАЦІЯ І НАЦІОНАЛІЗМ

Корисно пригадати

Пригадайте, що таке *еліта*. Які функції вона виконує в суспільстві?

Політизація свідомості етносів, перетворення їх у більш консолідовані й політично активні спільноти — нації, прагнення останніх до здобуття суверенітету і творення власної держави часто отримує назву *національного відродження*. Процес відродження нації передбачає політизацію суспільної свідомості і модернізацію національного життя, приведення його у відповідність до вимог сучасної цивілізації, з одного боку, та відновлення традиції, звернення до джерел духовного і політичного буття, з іншого.

Провідником цих інтересів виступає національна еліта, яка здатна не лише відчувати на власній долі, а й спроможна художньо або теоретично осягнути вади залежного, підневільного існування народу та переваги його самостійного розвитку. Пересічні члени етносу, які відчують те саме, але менш усвідомлено, відгукуються на цей заклик і вступають на шлях боротьби за свою незалежність.

Чеський дослідник Мирослав Грох виділяє такі фази духовного пробудження і політизації етносів:

академічну, на якій історики, етнографи, мовознавці досліджують культурну спадщину та минуле даного етносу, публікуючи свої праці мовою іншого народу;

культурну, коли мова даного етносу, яка на попередньому етапі тільки вивчалася, тепер впроваджується в систему освіти та стає мовою літературно-художньої творчості;

політичну, у процесі якої усвідомлюються політичні проблеми й інтереси народу, висувуються вимоги створення автономії або незалежної держави.

Національне відродження, під час якого нації заявляють про себе як про суб'єктів політики, невіддільне від націоналізму.

- **Націоналізм** у своєму широкому значенні — це і є процес національного відродження з усім його складним змістом. Це рух нації до незалежності, до власної державності, до забезпечення умов для збереження і розвитку своєї ідентичності, до створення культурного середовища, в якому найкра-

ще зможуть самореалізуватися всі члени нації. Націоналізм — це також ідеологія, що обґрунтовує стратегію й тактику цього руху, а також його необхідність.

Національні рухи, що виникають всередині сучасних поліетнічних держав, відображають прагнення людей до демократії, до формування громадянського суспільства. Але в той же час, через забобони та стереотипи в поведінці людей, що належать до різних національних груп, націоналізм стає неоднозначним та суперечливим явищем.

Інколи метою національних рухів є підвищення ефективності роботи держави, проведення реформ, спрямованих на покращення життя представників певної національності.

Ураховуючи значну політичну важливість національних питань, їх чутливість і широкий громадський резонанс, дуже часто певні політичні сили використовують ці питання як політичне прикриття для отримання влади.

Оскільки націоналізм обґрунтовує пріоритетність національних інтересів, формулює цілі й цінності нації, він відіграє визначну практично-політичну роль у відстоюванні національної ідеї та побудові незалежних держав.

? Як ви вважаєте, які негативні наслідки може нести в собі націоналізм? Обґрунтуйте свою відповідь.

У сучасній Україні найважливішого значення набуває поміркований, *державно-реформаторський* націоналізм, що наголошує на необхідності поєднання національної ідеї і загально-цивілізаційних надбань людства.

Візитівка

Грушевський Михайло Сергійович (1866–1934)

Засновник українського демократичного націоналізму, професор історії, організатор української науки, політичний діяч і публіцист, голова Центральної Ради (1917–1918), академік Всеукраїнської академії наук. Протягом життя М. Грушевський написав понад 2000 наукових праць, зокрема відому «Історію України-Русі», десяти томну працю про український народ, що увійшла до скарбниці світової історіографії.

Центральним питанням наукових досліджень Грушевського була проблема національного самовизначення. На його погляд, цілковита самостійність і незалежність є послідовним, логічним завершенням запитів національного розвитку й самовизначення будь-якої народності, що займає певну територію й має достатні нахили та енергію розвитку. Він вважав, що тривалими можуть бути стосунки націй, засновані лише на взаємній вигоді, на узгодженні своїх перспективних станів розвитку, за яких свобода, суверенітет і самобутність одного народу не зачіпають іншого.

Домагаючись повноти національного життя для українського народу, М. Грушевський підкреслював, що Україна не повинна зачиняти двері перед іншими народностями, обмежувати їх змагання за вільний розвиток своєї культурної самобутності. Вияви шовінізму, винятковості, нетолерантності щодо інших народностей він вважав недостойними і небажаними, а за складних політичних умов — навіть злочинними.

§ 63. ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ НАЦІЇ В УКРАЇНІ

Корисно пригадати

З курсу історії України пригадайте, з якого періоду говориться про українську націю.

Українська нація пододала складний і тривалий шлях становлення й розвитку, що вдало підтверджують поетичні рядки роману «Маруся Чурай» відомої української поетеси Ліни Костенко:

Історії ж бо пишуть на столі,
Ми ж пишем кров'ю на своїй землі.
Ми пишем плугом, шаблею, мечем,
Піснями і невільницьким плачем.
Могилами у полі без імен...

Підґрунтям сучасної української нації є український етнос. Історія нашого народу має глибоке коріння та починає свій відлік із середини першого тисячоліття нашої ери. Протягом усього існування український народ прагнув створити самобутню державу. В історії українського державотворення провідне місце належить таким постатям, як Володимир Великий, Ярослав Мудрий, Данило Галицький, Богдан Хмельницький, Пилип Орлик, Михайло Грушевський та багато інших, які формували державну традицію.

Формування мовної та культурної національної традиції відбувалося болісно для українського народу, який зазнавав постійних утисків з боку багатьох держав. Особливого розвитку процес національного відродження набуває в XIX ст.

Наступним етапом процесу націєтворення стали знакові події початку XX ст.: революційні процеси 1905–1917 рр., створення УНР та ЗУНР і їх Злука. Але на перешкоді цим позитивним змінам став військово-політичний тиск з боку російських та польських правлячих кіл.

Радянська доба відзначилася створенням нової української держави, яка мала чітко визначені територіальні межі, власний адміністративний апарат, але носила номінальний характер. Усі політичні, економічні та культурні питання вирішувала центральна влада в Москві. Будь-яке національне самовираження жорстко придушувалося й каралося.

Проте наприкінці 50-х років минулого століття в СРСР виникає невелика група людей, яка постійно збільшувалася і не боялася критикувати політику уряду, вимагаючи від держави розширення громадянських прав людини. Серед видатних українських дисидентів можна назвати В. Мороза, В. Чорновола, О. Мешко, Б. Гориня, М. Гориня, В. Стуса, Є. Сверстюка, Г. Снегірьова. На відміну від російських дисидентів, які виступали здебільшого за свободу совісті і свободу слова, українці підкреслювали, що поряд із громадянськими правами не менш важливими є і права нації на самовизначення.

Візитівка

Мешко Оксана Яківна (1905–1991)

Українська правозахисниця, жінка, родина якої пройшла горнило нищення українського народу у XX ст. Незважаючи на неодноразове виключення «за соцпоходженням», спромоглася закінчити Інститут народної освіти у Дніпропетровську. Працювала вчителем, займалася науковою діяльністю. У 1947–1954 рр. за політичні переконання відбувала покарання у сталінських таборах. Від самозахисту, захисту сестри й сина вона перейшла до правозахисної діяльності в Українській Гельсінській групі, заснованій нею у 1976 р. разом із П. Григоренком, О. Тихим, Л. Лук'яненком та іншими діячами українського дисидентського руху. Через свою діяльність О. Мешко неодноразово зазнала переслідувань та утисків з боку радянської влади. Її ув'язнювали, відправляли на заслання і навіть деякий час примусово утримували у психіатричній лікарні. У 1985 р., повернувшись на Україну, приєдналася до відновленої Української Гельсінської групи на чолі з В. Чорноволом.

О. Мешко з надією зустріла перебудову. Ставши членом Координаційної ради Української Гельсінської групи, вона відкривала Установчий з'їзд УГС, на ґрунті якої було створено Українську республіканську партію. Діячка виступила з ініціативою продовжити гельсінський правозахисний рух у формі Українського комітету «Гельсінкі-90» (створений 16 червня 1990 р.) і була його рушійною силою. О. Мешко брала участь у студентському голодуванні восени 90-го. Її неугамовна енергія вражала людей, котрі її знали, та заохочувала до дії.

За матеріалами сайту «Музей дисидентського руху», www.khpg.org

Дисидентський рух в Україні — відповідь на бездержавність, панування партійно-державної бюрократії, утиски національно-культурного життя, зростаючу русифікацію. Держава зреагувала на діяльність дисидентів репресіями та переслідуваннями. І все ж дисиденти привертали увагу народу до існуючих проблем та доносили правду про справжнє становище в Україні. Їх самовіддана боротьба сприяла усвідомленню українським народом необхідності створення власної держави, що і є однією з передумов отримання Україною незалежності.

Повноцінне становлення й утвердження української нації починається після розпаду СРСР у грудні 1991 р. Упродовж років своєї незалежності Україна довела, що вона є суверенною унітарною державою з визначеною політичною нацією. Про піднесення національної самосвідомості, високий рівень громадянської активності та політичної культури говорять події, пов'язані з президентськими виборами 2004 р. в Україні.

Як і будь-яка полікультурна нація, сучасна українська нація, до складу якої входять понад 130 національностей, стикається у своєму розвитку з певними проблемами. Різним культурам притаманні звичаї й традиції, що суттєво різняться, а деколи навіть суперечать одне одному чи конкурують між собою. Тому, керуючись своїм правом на самовизначення, деякі народи, що населяють Україну, прагнуть виокремлення своєї автономії, що може загрожувати територіальній цілісності нашої держави.

Останнім часом в Україні досить гостро постає мовна проблема у зв'язку з політичними маніпулюваннями. Національностям, що проживають в Україні, нав'язується думка, що їхні культурні права порушуються тим, що українська мова насаджується насильницьким шляхом за допомогою адміністративних засобів. Щоб подолати ці вияви, слід вести виважену роз'яснювальну та ненав'язливу пропагандистську політику щодо державної української мови як невід'ємної ознаки української політичної нації.

Отже, формування української нації — це тривалий процес, результатом якого є здобуття українським народом незалежності та створення суверенної держави. Українська політична нація, що перебуває у процесі безперервного розвитку, є великою цінністю та надбанням для нашого народу.

Обговоріть з однокласниками висловлювання М. Драгоманова: «Зложити правдивий суд над усіма ваганнями всіх справ у нашій історії можна тільки рівняючи її з історією других народів Європи».

*«Дивацькі думки про українську національну справу»,
1891 р.*

ТЕМАТИЧНИЙ КОНТРОЛЬ

Перевір себе

1. Дайте визначення понять *нація етнічна* і *нація політична*.
2. Назвіть основні етапи формування української нації.
3. Визначте характерні риси явища націоналізму.

Поміркуймо

1. Що спільного між поняттями *політична нація*, *національність*, *націоналізм*?
2. Які проблеми виникають на шляху формування сучасної української політичної нації?
3. У чому виявляється національна гордість українців? Чи пов'язана вона із добробутом нації?

Працюємо творчо

1. Знайдіть у філософській літературі 3–4 висловлювання українських мислителів про становлення української нації. Прокоментуйте ці висловлювання.
2. Проаналізуйте вплив багатовікового перебування українського народу у складі сусідніх держав (на прикладі Австро-Угорської та Російської імперії) на формування політичної нації.
3. Запропонуйте правила мирного співжиття та співпраці всіх етносів, що живуть у межах Української держави.

Після вивчення цієї теми Ви

- Зрозумієте, що в основі життя та співпраці в полікультурному суспільстві лежать терпимість, плюралізм і компроміс
- Дізнаєтеся про міжетнічні та міжконфесійні стосунки та як вони впливають на життя в полікультурному суспільстві

§ 64. ПОЛІКУЛЬТУРНІСТЬ ЯК ДОБРОСУСІДСТВО КУЛЬТУР

Корисно пригадати

Представники яких національних громад живуть у вашому населеному пункті, місті, області, у нашій державі? Який їх внесок до загальнонаціональної культурної скарбниці України?

З давніх-давен на теренах України знаходили свій дім представники різних культур, народів, етнічних груп. Тут жили давні племена, виникали й зникали держави, проходили важливі торговельні шляхи. Протягом багатьох сторіч територією нашої Батьківщини проходили кордони між різними народами, культурами, мовами, релігіями. Сучасна територія нашої держави формувалася під впливом різних держав та суспільно-політичних систем. Тому не дивно, що в результаті історичного розвитку сучасне українське суспільство набуло ознак *багатокультурності*.

- **Полікультурність**, або ж культурний плюралізм, означає співіснування в межах однієї країни багатьох культур, жодна з яких не є панівною.

Полікультурне суспільство вміщує численні культурні традиції та практики, які асоціюються з різними етнічними групами, що входять до складу цього суспільства. Це наче повноводна ріка, що живиться з невеликих струм-

Це цікаво!

Торонто — місто з найрізноманітнішим за етнічним складом населенням у світі. За даними перепису населення 2006 р., 49,9 % його жителів народилися за межами Канади. Хоча більшість мешканців міста ведуть свій родовід з Великої Британії та Ірландії, присутні також численні групи арабів, китайців, філіппінців, індіанців, іранців, французів, німців, греків, росіян, українців, угорців, поляків, тамілів, сомалійців, тибетців, в'єтнамців та ін. Деякі з цих етнонаціональних громад мешкають у районах із красномовними назвами: Чайнатаун (Китайське містечко), Корсо Італія, Маленька Індія, Маленька Ямайка тощо. Найпоширенішою релігією є християнство, потім — іслам, індуїзм, іудаїзм, буддизм та сікхизм. Хоча більшість мешканців Торонто розмовляють англійською, на вулицях міста також можна почути китайську, португальську, тамільську, пенджабську та інші мови.

ків національних культур. Різні культури в такому суспільстві не лише існують незалежно одна від одної, а й активно взаємодіють, впливають одна на одну.

Полікультурність є вищою формою національного прояву держави. Шляхом запозичення, наслідування, культурного обміну й культурного синтезу відбувається інтеграція та взаємовплив різних культур, що зумовлює єдність суспільства. Тому для збагачення культури держави необхідним є піднесення кожної окремої людини, національної громади та нації в цілому.

Полікультурність певного суспільства є одним із випадків різноманітності, тобто присутності в одній суспільній системі людей із відмінними й водночас значущими для них груповими зв'язками. «Колесо різноманіття» — це наочна модель, що демонструє первинні та вторинні параметри різноманіття людей. Кожен із цих параметрів визначає ідентичність індивіда. Взаємозв'язки між параметрами формують більш унікальні особливості людей, що впливають на нашу самооцінку, цінності, можливості й очікування. Первинні та вторинні параметри різноманіття у своїй сукупності становлять нашу неповторну особистість.

КОЛЕСО РІЗНОМАНІТТЯ

З вищенаведеного вам відомо, що полікультурність — це вияв різноманіття. Які, на вашу думку, риси різноманіття притаманні українському суспільству?

Розгляньте «Колесо різноманіття». Які, на вашу думку, параметри до нього можна було б додати?

У внутрішньому колі «колеса» позначено шість первинних параметрів різноманіття:

- стать;
- раса;
- етнічна спадщина;
- сексуальна орієнтація;
- вік;
- розумові/фізичні здібності й характеристики.

Ці ознаки є підґрунтям різноманіття, оскільки вони впливають на нашу ранню соціалізацію та продовжують впливати на нас протягом усього життя. Існує безліч усіляких вторинних виявів різноманіття, зокрема ті параметри, які представлені в зовнішньому колі «колеса»:

- віросповідання;
- географічне розташування (місце проживання);
- досвід військової служби;
- соціальна приналежність;
- освіта;
- рівень прибутків;
- рідна мова;
- сімейний стан;
- стиль роботи;
- трудовий досвід;
- стиль спілкування (комунікативність).

Як правило, вторинні параметри менш помітні, багато з них містить елемент вибору, який ми здійснюємо. Оскільки більшість цих параметрів ми здобуваємо, втрачаємо й модифікуємо, їх вплив на наше життя менш тривалий і достатньо індивідуалізований. Вторинні параметри збагачують і ускладнюють наші різноманітні ідентичності.

У сучасному полікультурному суспільстві особливого значення набувають загальнолюдські цінності. Вони регулюють поведінку людей, виступають важливими критеріями та знаряддями пошуку взаєморозуміння та злагоди в суспільстві. Людське життя, здоров'я, сім'я, кохання, спілкування важливі для кожної людини, але забезпечити ці цінності можливо лише за стабільності суспільства. Умовами цього є визнання культурних відмінностей, прав і свобод людей, ненасильства, толерантності.

Толерантність передбачає налаштування на розуміння і діалог з «іншими», визнання та повагу їхніх прав на відмінність. У толерантному суспільстві неможливе цілковите домінування якоїсь однієї культури. Оскільки те, що здається людям однієї культури цілком прийнятним може бути абсолютно неприйнятним для представників іншої, тому й у суспільстві має існувати певний консенсус щодо етичних цінностей. Але толерантність має свої межі: абсолютно неприпустимими є злочини, що призводять до надзвичайних втрат та підривають моральні устої. Неприйнятними в демократичному суспільстві є, наприклад, «злочини честі» або будь-які вияви насилля щодо жінок та дітей.

Отже, однієї толерантності сьогодні недостатньо — людям необхідно вийти на новий рівень активного і доброзичливого діалогу. Визнаючи цю потребу, сесія Комітету міністрів закордонних справ Ради Європи прийняла у 2008 р. так звану «Білу книгу з міжкультурного діалогу», яка аргументовано доводить, що міжкультурний підхід пропонує модель управління культурним різноматтям, що спрямована у майбутнє. Вона пропонує концепцію, що заснована на індивідуальній людській гідності, спільній людській природі та майбутті.

Мовою документів

Із «Білої книги з міжкультурного діалогу»

Етнічні, культурні, релігійні та мовні традиції не можуть бути причиною того, щоб перешкоджати індивідам у здійсненні їх основних прав або брати участь у житті суспільства. Зокрема, це стосується права не страждати від дискримінації за статевою або іншими ознаками, прав та інтересів молоді та дітей, а також свободи сповідувати або не сповідувати ту чи іншу релігію. Зловживання правами людини, такі як примусові шлюби чи так звані «злочини честі», не можна виправдати, яким би не було культурне середовище. Подібним чином правила реальної чи вигаданої «панівної культури» не можуть використовуватися для виправдання дискримінації, пропаганди ненависті або інших виявів расизму.

Автори «Білої книги» визначають міжкультурний діалог як відкритий та поважний обмін думками на основі взаєморозуміння та поваги між окремими людьми, а також групами людей різної етнічної, культурної, релігійної та мовної приналежності.

Процес міжкультурного діалогу охоплює усі сфери людського життя: це стосунки між сусідами, колегами по роботі, однокласниками, стосунки в галузі громадянського суспільства, в засобах масової інформації та у політичному житті. Учасниками такого діалогу стають як окремі громадяни, так і неурядові організації, релігійні общини, сторони трудових відносин, політичні партії тощо. Він діє на всіх рівнях — місцевому та глобальному, як всередині суспільств, так і між різними суспільствами й державами.

Що допомагає людям різних культур знаходити спільну мову й жити у злагоді? Які умови для цього необхідні?

§ 65. САМОБУТНІСТЬ ТА РІВНОЦІННІСТЬ РІЗНИХ КУЛЬТУР

Корисно пригадати

З курсу історії пригадайте, які надбання інших народів запозичила українська культура.

Сучасне суспільство — це синтез різних культур, які збагачують одна одну. Інколи ми користуємося речами, запозиченими з інших культур, навіть не усвідомлюючи цього. Наприклад, одна з найулюбленіших страв українців — плов — спочатку готували лише тюркські народи, а зручні домашні халати — це «нащадки» кімоно (національне вбрання японських жінок).

Сьогодні ми не уявляємо вулиці міст без китайських ресторанів, італійських піцерій, шкіл східних єдиноборств, танців тощо. Це необхідна ознака демократичного суспільства, адже умовою розвитку та збагачення кожної культури є її взаємодія з іншими культурами. Життя в полікультурному суспільстві передбачає існування сталих дружніх зв'язків, відкритості, толерантності та взаємоповаги, визнання рівноцінності кожної культури.

Кожна культура створює цінності, що мають загальнолюдське значення. Цей факт очевидний у діалозі культур, коли надбання одного етносу або нації, набуваючи популярності поза межами свого осередку, позитивно сприймаються великими соціальними групами та починають відігравати важливу роль у їхньому житті. Загальнолюдське значення мають наукові відкриття, наприклад папір або телебачення, а також твори художнього мистецтва, літератури. Скажімо, творчість Тараса Шевченка відома далеко за межами України — його поезії перекладені багатьма мовами світу.

Важливе значення у світовій культурі належить і народам, що знаходяться на первісній стадії розвитку. Нині, коли людство почало усвідомлювати, що нерозсудливе використання природи може призвести до величезних втрат, такі суспільства дають нам приклад гармонійного життя, неруйнівного,

Це цікаво!

Масаї — напівкочовий народ, що живе на півдні Кенії та півночі Танзанії. У місцевості, де вони мешкають, через посуху, яка може тривати роками, виникала проблема питної води. Щоб зібрати кошти для будівництва колодязя з чистою водою для селища, у квітні 2008 р. шестеро воїнів-масаїв вирішили взяти участь у традиційному лондонському марафоні.

До цього часу вони жодного разу не виїжджали ані за межі Африки, ані за межі свого села у Танзанії. Аби якимось чином підготувати воїнів до подорожі у незнайомі краї, добровольці з неурядової організації «Грінфорс», що працює в Танзанії, створили для них «Подорож до Англії. Культурний путівник для воїнів». Один з розділів довідника присвячено манерам поведінки, які, на думку авторів, дуже відрізняються від прийнятих у Танзанії. Ось деякі з порад:

«Якщо вам сподобається якась річ іншої людини, наприклад браслет, не варто знімати її з людини. Адже вона дуже здивується, коли Ви візьмете цю річ й одягнете на себе».

«Ви можете побачити поодиноких тварин у полі. Пам'ятайте, що звірі комусь належать і за ними наглядають». (Оскільки у воїнів-масаїв може виникнути спокуса вполювати поодинокую корову або вівцю.)

«Люди в Англії їдять за допомоги ножів, виделок і ложок. Ви можете користуватися лише ложкою чи виделкою, або ж просто руками — у цьому немає нічого поганого».

Здобуті у Великій Британії кошти воїни-мандрівники витратили на забезпечення чистою джерельною водою двох селищ.

бережливого й поважного ставлення до до-
вкілля. Такі спільноти ставляться до землі, де
проживають, як до живої істоти, святої землі
пращурів, і, відповідно, не виснажують і не
забруднюють її, не вирубують ліси тощо.

Проте у світі, що глобалізується, окремим
національностям і етнічним групам дедалі важче зберігати власну уні-
кальність. Завдяки сучасним засобам масової комунікації та транспорту
збільшилися можливості спілкування, а отже знайомства представників
різних культур одне з одним. З одного боку, цей процес збагачує світову куль-
туру, адже поширює і популяризує окремі види національних культур. З
іншого — відбувається економічна, політична й культурна інтеграція, що
характеризується всесвітнім розподілом праці, переміщенням у межах
планети грошових, людських і виробничих ресурсів. Усе це призводить
до стандартизації економічних і технологічних процесів, а отже, масової
культури. Наприклад, прем'єра голівудських кінострічок відбувається май-
же одночасно в різних країнах світу, люди майже по всьому світові купують
одяг тих самих брендів і слухають пісні тих самих поп-зірок. У результаті
національні культурні явища витісняються, а інколи навіть зникають взагалі.

Через цю надзвичайну складність захисту традиційної культури, збере-
ження культурної своєрідності — одне з найпріоритетніших завдань сучасної
цивілізації. Одним із аспектів цієї проблеми є збереження мовного різно-
маїття, адже кожна мова відображає світогляд, традиції певного народу,
сприяє його консолідації. Мова є провідником колективної пам'яті народу,
його цінностей та культури, а зникнення мови — це зникнення цілого світу.

Це цікаво!

На думку експертів, якщо не вжити необхідних заходів, то до кінця цього століття зникне приблизно половина з понад 6 тис. мов, якими людство розмовляє сьогодні. Тому-то й було створено проект ЮНЕСКО «Мови під загрозою зникнення», в межах якого з'явився «Атлас мов світу, що знаходяться під загрозою зникнення». У третьому виданні Атласу, що побачило світ у 2010 р., перелічено 2437 мов, з яких 230 зникли після 1950 р. За даними Атласу, в Україні зникли або знаходяться під загрозою зникнення 15 мов, серед яких караїмська, ногайська, гагаузька, тавро-румейська та ін.

Тому в демократичному суспільстві
розвиток кожної культури супроводжується
розвитком окремої особистості, формуванням
у неї відповідного ставлення як до загаль-
нолюдських цінностей, так і до цінностей
власної культури. Дуже важливою в цьому відношенні виявляється освіта,
адже лише освічена особистість може досягнути загальнолюдську складову
культури, розпізнати загальнолюдське в етнічній та національній культурі.

Вирішальне значення для кращого розуміння між пересічними грома-
дянами та між народами й культурами має доступ до засобів масової інфор-
мації. Виявити й ефективно охопити єдність у різноманітті культур можна

Як ви гадаєте, чи можуть?
здатися дивними наші традиції
або манери поведінки пред-
ставників інших народів? На-
ведіть приклади.

А яку мову ви вважаєте рід-
ною? Чи володієте ви мовами,
якими розмовляли ваші дідусі
та бабусі?

лише тоді, коли народи будуть знати один про одного, створювати те, що їх об'єднує, виявляти шляхи співробітництва для досягнення спільних цілей. Подібна співпраця могла б підняти людство на новий рівень співіснування, для якого характерні відносини участі.

Це цікаво!

З метою розвитку і збереження культур різних етнонаціональних груп в Україні проводяться різноманітні заходи, конференції, етнокультурні фестивалі. Найвідоміші з них — «Країна мрій» і «АртПоле» — приваблюють тисячі глядачів і сотні учасників з різних країн світу. Цікаві події відбуваються також і на обласному, місцевому рівнях. Так, традиційних рис набув дитячий міжнаціональний фольклорний фестиваль «Веселка Буковини», що проводиться в м. Чернівці. Мистецтво танцю, пісні, музики і слова, розмаїття національних костюмів, які передаються із покоління в покоління, протягом останніх років презентували українські, російські, польські, молдовські, румунські, єврейські та німецькі дитячі колективи національно-культурних товариств області.

Етнокультурний фестиваль

Науковці, що досліджують проблеми полікультурності, вважають Україну багатокультурною державою. І справді, тут проживають представники

? А які цікаві етнокультурні заходи відбуваються у вашому населеному пункті, районі, області?

понад 100 етнічних груп — від дуже великих, таких як українці чи росіяни, до зовсім маленьких, таких як гагаузи або роми.

Проголосивши свою незалежність, молода Українська держава в перші роки свого існування прийняла такі важливі для захисту прав різних національностей закони, як Декларація прав національностей України (1991 р.) та Закон України «Про національні меншини в Україні» (1992 р.).

Мовою документів

Закон України

«Про національні меншини в Україні» від 25 червня 1992 р.

Стаття 6. Держава гарантує всім національним меншинам права на національно-культурну автономію: користування і навчання рідною мовою чи вивчення рідної мови в державних навчальних закладах або через національні культурні товариства, розвиток національних культурних традицій, використання національної символіки, відзначення національних свят, сповідування своєї релігії, задоволення потреб у літературі, мистецтві, засобах масової інформації, створення національних культурних і навчальних закладів та будь-яку іншу діяльність, що не суперечить чинному законодавству.

Пам'ятки історії і культури національних меншин на території України охороняються законом.

Таким чином, демократичний розвиток суспільства неможливий без добросусідства та діалогу культур. Добросусідські стосунки мають бути взаємними, а їх правила — єдиними для всіх учасників. Саме тому в культурі демократичного суспільства важливо дотримуватися таких цінностей, як готовність до співпраці з представниками різних культур, миролюбність, доброзичливість.

Знайдіть та проаналізуйте дані Всеукраїнського перепису населення 2001 р.

§ 66. МІЖНАЦІОНАЛЬНІ ВІДНОСИНИ. ПРИЧИНИ ВИНИКНЕННЯ МІЖНАЦІОНАЛЬНИХ КОНФЛІКТІВ І ШЛЯХИ ЇХ РОЗВ'ЯЗАННЯ

Корисно пригадати

Пригадайте основні причини виникнення соціальних конфліктів.

На жаль, у сучасному світі й досі виникають соціальні, етнічні та релігійні конфлікти, порушуються права окремих груп населення. Задля стабільності та безпеки суспільства необхідно вивчити причини та природу таких конфліктів, адже без цих знань неможливо знайти шляхи їх ефективного подолання.

Етнічна ідентичність, тобто відчуття належності до певної групи, спорідненості, історичної та культурної спільності з представниками цієї групи, змінюється в результаті контактів даної етнічної групи з іншими групами. Звичайно, всі групи, що проживають на певній території, відчувають цей взаємний вплив, але насправді саме етнічні меншини відчувають його у значній мірі.

Стратегія поведінки різних груп людей в культурному або етнічному плані залежить від того, яку відповідь представники цих груп дають на два запитання: чи доцільне збереження власної культурної ідентичності та чи необхідно розвивати стосунки з представниками інших етнічних та культурних груп? Тому існують *чотири стратегії поведінки* таких груп.

		Чи доцільне збереження власної культурної ідентичності?	
		Так	Ні
Чи необхідно розвивати стосунки з представниками інших етнічних та культурних груп?	Так	Інтеграція	Асиміляція
	Ні	Сегрегація або сепаратизм	Маргіналізація

Інтеграція виявляється в розширенні контактів, співпраці з іншими народами в усіх сферах життя з одночасним збереженням власної культурної самобутності, мови, звичаїв, тощо. Суспільство, побудоване за принципом інтеграції, нагадує різнобарвну мозаїку, де різні культури збагачують і посилюють одна одну.

Асиміляція (від лат. *assimilatio* — уподібнення) — витиснення культури одних народів культурою інших; поглинання однієї культури іншою, розчинення однієї в іншій, що супроводжується втратою національної самосвідомості, мови, самобутності.

Спроби збереження власної культурної ідентичності шляхом обмеження (значного зменшення) контактів з представниками інших національностей або культур носять назву **сегрегація**. Слід зауважити, що цей термін використовується лише щодо більшості. Коли такої стратегії дотримуються представники етнічних меншин, то це називається **сепаратизм**. Така політика, незалежно від того, проводиться вона представниками більшості чи меншості, призводить до конфліктів у суспільстві, породжує негативні стереотипи і заважає суспільному прогресу. У крайніх випадках вона може призводити до терористичних актів, збройних конфліктів і навіть громадянських воєн.

І, нарешті, **маргіналізація** відбувається тоді, коли етнічна група втрачає власну самобутню культуру, мову, але з певних причин не може інтегруватися до культури більшості.

З іншого боку, явище глобалізації, що намагається нібито нівелювати різні культури, викликає протилежну реакцію у вигляді посилення самосвідомості народів, намагання зберегти власну культуру та спосіб життя. Відбувається **етнічна консолідація народів**, яка виявляється у розвитку їхньої політичної, економічної, мовної та культурної самостійності.

Зазвичай головною причиною виникнення конфліктів є доступ до обмежених ресурсів, владні стосунки. У центрі таких конфліктів опиняються проблеми рівноправ'я та підлеглості, нерівномірність розвитку, міжнаціональна недовіра, ворожнеча, неприйняття. Через складність цих проблем, а також через їх надзвичайну важливість для великих груп громадян, міжнаціональні та міжетнічні стосунки вимагають особливої уваги та участі з боку держави. Саме виважена державна політика в галузі етнонаціональних стосунків є головним чинником їх гармонізації та демократичного розв'язання міжнаціональних суперечностей і конфліктів.

Щоб зрозуміти етнонаціональні процеси в державі, проаналізувати їх головні напрямки, варто чітко визначити, який зміст ми вкладаємо у поняття *етнонаціональна політика*.

- **Етнонаціональна політика** — це напрям політики держави у сфері національних та міжнаціональних відносин. Вона спрямовує свою діяльність на врегулювання стосунків між етносами, націями та етнонаціональними групами (народами), що виявляється у свідомому впливі державних і суспільних організацій на розвиток міжнаціональних та міжетнічних взаємин з метою їх нормалізації, стабілізації та гармонізації.

Мета етнонаціональної політики виходить за межі підтримки окремих груп — великих і малих. Її завдання — консолідація, інтеграція всіх у єдину політичну спільноту, яка через розвиток спільної для всіх ідентичності набуває рис громадянської нації.

Етнонаціональна політика демократичної держави має враховувати: географічні фактори, особливості демографічних процесів, історичні особливості формування певної нації або народності та особливості формування її національної державності, специфіку національного складу населення, співвідношення корінного та некорінного населення, релігійність, особливості національної психології, національні традиції, звичаї, взаємини титульної нації з іншими націями та етносами. До її головних принципів варто віднести такі: принцип демократизму, толерантності у стосунках між різними національностями, національної єдності, взаємоповаги та взаємодовіри націй, поваги до національних традицій, звичаїв, віросповідань, забезпечення реалізації права на самовизначення націй.

Для того щоб запобігти конфліктам у поліетнічному суспільстві, основою якого є культурне різноманіття, державі варто приділяти особливу увагу впровадженню принципів толерантності. Сьогодні у світовій практиці виробляється єдиний дієвий механізм урегулювання міжетнічних стосунків, а саме: забезпечення рівних умов існування різним етнічним утворенням, надання їм свободи, рівних прав, можливостей самовизначення, вільної національної ідентифікації. Захист меншин впливає з ідеї рівності усіх людей, яка належить до головних засад демократії.

В Україні національні меншини визнаються на конституційному та законодавчому рівнях. Українські науковці сформулювали власне тлумачення цього поняття з урахуванням національної специфіки.

- **Етнічна меншина** — це самосвідома своєї єдності спільність людей, для яких властиві спільне походження, спільні мовно-культурні риси, спільні психологічні орієнтації, котрі у кількісному плані поступаються домінантній групі поліетнічного суспільства.

У Кримському регіоні етнонаціональна ситуація найскладніша. Холокост зумовив сьогоднішнє критичне становище серед малих корінних народів, зокрема кримчаків та караїмів, адже їх кількість наближається до критичної межі. І, незважаючи на те, що сьогодні цей регіон набуває дедалі більшого поліетнічного характеру, формується більш природними механізмами, необхідною умовою для подальшої нормалізації ситуації є виважена державна етнополітика, яка має сприяти збереженню самобутньої культури малих народів, забезпечити умови комфортного співіснування представників різних національностей.

Протягом 1990-х років в Україні з'являються представники так званих «нових меншин». Головним чином, це вихідці з Південної Азії (Афганістан, Індія, Пакистан, В'єтнам), країн Близького Сходу та Африки. Наприкінці 2003 р. 2,9 тис. осіб отримали офіційний статус біженця.

Серед іммігрантських громад в Україні найбільшими є афганська, індійська та в'єтнамська, чисельність яких сягає до кількох тисяч членів кожна. Вони зосереджені здебільшого у великих містах (Київ, Харків, Одеса) і вносять важливі зміни в етнокультурну ситуацію, адже культурно відмінні від більшості.

Це цікаво!

Європейська служба дослідження громадської думки (Євроба-рометр) дослідила ставлення європейців до проблем міжкультурного діалогу. Згідно з результатами 72 % громадян ЄС вважають, що люди з іншою етнічною чи релігійною ідентичністю, а також громадяни інших держав збагачують культурне життя їхньої країни. Більшість європейців досить часто стикаються з представниками іншої національності, іншого віросповідання чи з громадянами інших держав. Найчастіше такі контакти протягом тижня мають громадяни Люксембургу (82 %), Ірландії (77 %), Об'єднаного Королівства (76 %), Австрії (75 %). У Болгарії, Польщі, Румунії та Естонії відсоток людей, що спілкувалися з представниками іншої культурної ідентичності, становив менше 50 %. Понад 80 % європейців погодилися з думкою, що міжкультурні контакти надають чимало переваг.

Як, на вашу думку, люди з іншою етнічною чи релігійною ідентичністю впливають на культурне життя нашої країни? Свою думку обґрунтуйте.

У сучасному українському суспільстві чітко простежується позитивна тенденція до зростання суспільної активності представників різних національностей, створення ними національно-культурних громад для збереження та відродження своєї етнічної ідентич-

ності та культурної самобутності. Проте, хоча українське законодавство й гарантує національним меншинам право на збереження власної ідентичності та вивчення рідної мови, реалізація цього права здійснюється здебільшого щодо меншин, які мають відчутну фінансову допомогу з боку держав походження і проживають компактно. Наприклад, росіяни — у деяких областях Сходу і Півдня України, румуни в Чернівецькій області, угорці — на Закарпатті тощо. За відсутності матірних держав, наприклад, у ромів, гагаузів тощо, або коли ці держави не підтримують збереження національної ідентичності своїх діаспор, — навіть упровадження освіти рідною мовою для цих етнічних груп зазнає значних труднощів.

Процеси демократизації суспільно-політичного розвитку України сприяють ширшому залученню національних меншин до культурного та громадського життя. Крім активізації діяльності національних меншин у напрямку розвитку своєї культури, відбувається їх інтеграція в українське суспільство. Аналіз етнонаціональних процесів у сучасній Україні свідчить про низку позитивних тенденцій та набуття досвіду в забезпеченні прав людини, в тому числі національних меншин, задоволення їхніх соціокультурних потреб.

Залежно від об'єктивних і суб'єктивних факторів суспільство може розвиватись як у напрямі інтеграції (етнічного об'єднання), так і у напрямі дезинтеграції (етнічного поділу). Для українського суспільства важливо віднайти рівновагу між пошуками етнічної ідентичності та інтеграційними процесами. Слід широко використовувати міжкультурний діалог для досягнення консенсусу між різними поглядами, враховувати наявну в культурному різноманітті множинність позицій і поглядів заради культурного взаємозбагачення.

Подальший розвиток етнонаціональних стосунків залежить від політичного курсу влади у питаннях державного та національного будівництва для

досягнення більшої згуртованості етнічних українців та взяття ними на себе консолідуючої ролі у процесі формування української громадянської нації. Формування певної цілісності з громадян різноетнічного походження можливе за умов урахування культурних цінностей як корінного етносу, так і представників інших наявних етнічних груп в Україні. Право на національно-етнічну самоідентифікацію є одним з головних визначальних прав людини, пов'язаних з формуванням її як особистості, неповторної індивідуальності.

Мінімізація агресії та міжкультурних конфліктів в умовах полікультурного світу стане можливою, якщо буде створено єдине глобальне суспільство, де немає чужих, але існують інші, наявність яких є умовою та стимулом міжкультурного діалогу та мирного співжиття. Однак при цьому буде замало назвати чужого іншим. Проблема полягає в тому, як змінити внутрішнє ставлення до іншого, зрозуміти його, вести з ним конструктивний діалог, через який можна краще пізнати себе.

Отже, основним механізмом міжкультурної взаємодії є самовизначення особистості в процесі діалогу культур, розмаїття яких дозволяє осмислювати сукупність культурних досягнень людства та вимагає свідомої орієнтації у глобальному інформаційному просторі. Завдяки залученню особистості до процесу розв'язання соціокультурних проблем людства, самовизначення постає засобом розвитку як індивіда, так і культури загалом.

Як ви вважаєте, на яких засадах формується етнонаціональна політика Української держави?

§ 67. МІЖКОНФЕСІЙНІ СТОСУНКИ ТА ЇХ ВПЛИВ НА ЖИТТЯ В ПОЛІКУЛЬТУРНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Корисно пригадати

Представники яких релігійних конфесій живуть у вашому регіоні? Чи завжди цей конфесійний склад залишався незмінним?

Різноманіття української культури виявляється не лише в її етнічній різнобарвності, а й, зокрема, в релігійній. І хоча за Конституцією церква і релігійні організації в Україні відокремлені від держави, а школа — від церкви, і жодна релігія не може бути визнана державою як обов'язкова, релігійне життя дуже важливе для багатьох громадян України.

Філософська думка

«Нас об'єднує те, що нас усіх створив Господь. Якщо кожна людина була створена Богом, то чому той, хто створений Богом, у війнах чи етнічних чистках вбиває іншого, також створеного Господом? Чому прибутки і політичні амбіції цінніші, ніж громадяни країни? Вчинками, коли атакуються права і життя особи, керує лише зло».

Юрій Сергєєв,
Постійний представник України в ООН

Слово «конфесія» (від лат. *confessio* — сповідання) в сучасній українській мові має два значення: 1) віросповідання; 2) самостійний, незалежний від інших релігійний напрям, відгалуження («Великий тлумачний словник української мови»). Термін «міжконфесійний» використовується на означення стосунків між представниками різних напрямів тієї самої релігії (наприклад, між православною та католицькою громадами), а також на означення відносин між представниками різних релігій (наприклад, мусульманами та

Мовою документів

З Конституції України

Стаття 35. Кожен має право на свободу світогляду і віросповідання. Це право включає свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, безперешкодно відправляти одноособово чи колективно релігійні культи і ритуальні обряди, вести релігійну діяльність.

Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації»

Стаття 4. Громадяни України є рівними перед законом і мають рівні права в усіх галузях економічного, політичного, соціального і культурного життя незалежно від їх ставлення до релігії. [...] Будь-яке пряме чи непряме обмеження прав, встановлення прямих чи непрямих переваг громадян залежно від їх ставлення до релігії, так само як і розпалювання пов'язаних з цим ворожнечі й ненависті чи ображення почуттів громадян, тягнуть за собою відповідальність, встановлену законом.

християнами).

Упродовж років незалежності в Україні відбулося відродження релігійного життя. Стереотипні уявлення про православ'я як традиційну віру України дедалі менше відповідають дійсності. І хоча християнство й досі залишається пріоритетною релігією, набувають поширення й інші віросповідання. Наприклад, після отримання Україною незалежності та прийняття Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» отримали можливість розвитку іудейські громади, а з поверненням кримськотатарського населення все

Це цікаво!

Серед усього розмаїття релігій, що існують у світі, лише три називають «світовими релігіями». Це буддизм, християнство та іслам (у порядку виникнення). На відміну від інших, ці релігії не обмежуються певною етнічною групою чи державою, а поєднують людей різних народів і континентів, незалежно від етнічних або мовних рис.

Найстарішою зі світових релігій є **буддизм**. Вважається, що він виник близько VI ст. до н. е. у Південній Азії. Нині найбільша кількість прихильників буддизму мешкає у країнах Південної, Південно-Східної та Східної Азії.

Християнство виникло у I ст. н. е. серед євреїв Палестини, але вже за перші кілька десятиріч існування поширилося на інші народи й території. Зараз це найпоширеніша релігія в Європі, Південній та Північній Америці та Південній Африці.

Іслам — наймолодша зі світових релігій, що виникла на початку VII ст. н. е. на Аравійському півострові. Сьогодні іслам є домінуючою релігією на Близькому Сході, на півночі Африки та в деяких країнах Азії. Це друга за чисельністю віруючих релігія світу після християнства.

більшого поширення в Криму набуває іслам. З'являються й зовсім нові для нашої країни релігійні громади, зокрема «Товариство свідомості Крішні» або церква Ісуса Христа святих останніх днів (мормони). Таким чином, сьогодні Україна є *поліконфесійною* державою, тобто такою, де присутні різні релігії та конфесії.

На 1 січня 2009 року в Україні діяли 34 465 релігійних організацій 55-ти віросповідних напрямів. Найчисленнішою в Україні є Українська православна церква Московського патріархату, після якої йде Українська православна церква Київського патріархату. У цілому, на ці дві церкви припадає майже 52 % усіх релігійних осередків.

У 1989 р. в Україні вперше після повоєнної доби була легалізована Українська греко-католицька церква, а з 1990-го легально існує Українська автокефальна православна церква. Сьогодні ці церкви мають власні монастирі, навчальні заклади, місії та братства.

Значно зросла за часи незалежності й римо-католицька церква. Якщо в 1989 р. в ній нараховувалося всього 114 громад, то зараз їх понад 900. Ці громади зосереджені в основному у Вінницькій, Житомирській, Закарпатській, Львівській, Хмельницькій областях.

Протестантизм в Україні налічує понад 10 тис. релігійних організацій, що становить 30 % від усієї релігійної мережі. Найвпливовішою та найчисленнішою протестантською організацією є Всеукраїнський союз об'єднань євангельських християн-баптистів, наступною за кількісним складом —

Філософська думка

«[...] у новому світі доброзичливість щодо тих, чия релігія вимагає захисту, буде не просто моральним обов'язком, а обов'язковою умовою виживання. Людське тіло не може довго жити, якщо руки знаходяться у конфлікті з ногами, а шлунок воює з печінкою. Загалом людське суспільство набуває ознак єдиного людського організму. Якщо ми будемо існувати й надалі, то маємо знайти почуття, звернені до підвищення добробуту всіх, при цьому прагнення до індивідуального благополуччя має бути спрямоване на весь організм, а не на окремі його частини».

Бертран Рассел, англійський математик і філософ

Всеукраїнський союз церков християн віри євангельської — п'ятидесятників.

Понад тисяча релігійних організацій репрезентують етноконфесійні утворення, тобто такі, що поєднують віруючих не лише за ознакою віросповідання, а й за етнічними ознаками. Найбільшу частину з них зареєстровано послідовниками ісламу та іудаїзму. Діють також Закарпатська (угорська) реформатська церква, Німецька євангелічно-лютеранська церква, Вірменська апостольська церква. Функціонують і поодинокі етноконфесійні громади чехів, готів, корейців, шведів, а в Автономній Республіці Крим — караїмів та кримчаків, у Херсонській та Запорізькій областях — менонітів. Найбільша частина релігійних органі-

Як ви вважаєте, чому філософ уподібнює суспільство до людського тіла? Чи погоджуєтесь ви з цією алегорією? Обґрунтуйте свою думку.

зацій національних меншин зосереджена в Автономній Республіці Крим.

Ураховуючи важливе значення, яке релігійні стосунки відіграють у нашому житті, стає зрозумілим, що гармонійне існування соціуму неможливе без міжрелігійного діалогу. Але цей діалог неможливий, якщо не визнати право свого співрозмовника висловлювати власні переконання, бути не таким, як ти, залишатися самим собою. Діалог неможливий без поваги до свого співрозмовника, без поваги до його думки, навіть якщо вона відмінна від власної. Така позиція дозволяє запобігти розпалюванню ворожнечі між представниками різних культур і віросповідань.

З метою поглиблення міжконфесійного діалогу в Україні діє низка міжконфесійних організацій державного та регіонального рівнів. Найбільшою та найвпливовішою з них є *Всеукраїнська рада церков і релігійних організацій*. Рада була утворена 1996 р. як представницький міжконфесійний консультативно-дорадчий орган з метою об'єднання зусиль церков і релігійних організацій у справі духовного відродження України, координації міжцерковного діалогу як в Україні, так і за її межами, участі в розробці проектів норма-

Візитівка

«Карітас Інтернаціоналіс» (від лат. *caritas* — милосердя, самовіддана безкорисна любов) — це світова католицька доброчинна організація, що провадить різнобічну політику допомоги бідним, нужденним, дітям-сиротам, людям, що постраждали від природних катастроф, хворим на СНІД, неповносправним особам, людям, що

страждають від алко- чи наркозалежності, мігрантам, тим, хто постраждав від торгівлі людьми, та іншим. До міжнародної родини «Карітас» сьогодні входять 165 національних організацій, серед яких і «Карітас України».

Місією «Карітасу України» є розвиток традицій доброчинної діяльності та здійснення соціальної роботи, виходячи із християнських морально-етичних цінностей, а його метою — розробка та впровадження національних програм щодо забезпечення соціальної допомоги та підтримки населення України, яке цього потребує, незалежно від національної приналежності чи віросповідання.

Робота «Карітасу України» спрямована, насамперед, на охорону здоров'я, допомогу сім'ям і дітям, проблеми міграції, ВІЛ/СНІДу, соціалізацію неповносправних осіб, допомогу людям у несприятливих життєвих обставинах тощо. Ці програми реалізуються паралельно до так званих «базових послуг» — здійснення гуманітарної допомоги, роботи благодійних ідалень, соціальних центрів для дітей, домашньої опіки та інших, що їх надають регіональні організації «Карітасу».

За матеріалами сайту «Карітас України», www.caritas-ua.org

На фото: Волонтери із західноєвропейських країн допомагають у проведенні будівельно-ремонтних робіт у осередку для безпритульних «Наша хата».

тивних актів з питань державно-конфесійних відносин, здійснення комплексних заходів добродійного характеру. Сьогодні до складу Ради входить 19 церков і релігійних організацій (православні, католики, протестанти, іудеї, мусульмани), що становить близько 95 % релігійної мережі України.

Важливою для діалогу культур є міжнародна діяльність релігійних організацій України. Глобалізація, що торкнулася багатьох сфер людського життя, не оминула і релігійні відносини. Представники релігійних організацій України співпрацюють із своїми закордонними одновірцями, відбуваються зустрічі із закордонними колегами. Представники українських релігійних громад беруть участь у паломництві, міжнародних форумах та конференціях. Вони активно здійснюють благочинну та гуманітарну діяльність. Наприклад, у 2009 р. 75 % загальної кількості гуманітарних вантажів надійшло до України саме релігійними каналами.

Релігійні організації займаються також і доброчинницькою роботою, різноманітними соціальними проектами. Вони надають духовну опіку та допомогу з догляду за особами, які перебувають у закладах соціального захисту — будинках для літніх людей, центрах для самотніх, будинках для дітей із фізичними та розумовими вадами тощо. Останніми роками така робота активно проводиться у закладах позбавлення волі. При релігійних організаціях утворюються осередки охорони здоров'я: реабілітаційні центри, лікарські кабінети, санаторії, де надають допомогу хворим, забезпечують ліками, медичним обладнанням; працюють пункти безкоштовного харчування; розширюється мережа оздоровчих таборів для дітей-інвалідів та сиріт, дітей із малозабезпечених сімей.

Від чого залежить мирне співіснування різних релігійних груп у суспільстві? Що необхідно зробити задля забезпечення мирного співіснування різних конфесій в українському соціумі?

ТЕМАТИЧНИЙ КОНТРОЛЬ**Перевір себе**

1. Дайте визначення поняття *полікультурність*.
2. Визначте основні риси політики мультикультуралізму.
3. Розкрийте основні засади співіснування в полікультурному суспільстві.

Поміркуймо

1. Яка роль національних громад у багатонаціональному суспільстві?
2. У чому полягає самотність і рівноцінність різних культур?
3. Яким чином міжконфесійні стосунки впливають на життя в полікультурному суспільстві?

Працюємо творчо

1. Напишіть есе на тему «Усі різні — всі унікальні — всі рівні», спираючись на принцип полікультурності.
2. Складіть перелік універсальних цінностей, притаманних усім культурам. Які висновки можна зробити щодо культурного синтезу цінностей різних культур?
3. В умовах глобалізації запропонуйте способи, які дадуть змогу не втратити національну самотність.

Після вивчення цієї теми Ви

- Зрозумієте, яке геополітичне становище займає сучасна Україна і яким є її місце у загальноцивілізаційних процесах
- Зможете аналізувати внутрішню і зовнішню політику України в межах стратегічного партнерства
- Дізнаєтеся про міграційні процеси в Україні та світі
- Усвідомите внесок українців у світову науку та культуру

§ 68. ГЕОПОЛІТИЧНЕ СТАНОВИЩЕ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ

Корисно пригадати

Яке місце займала Україна на міжнародній арені до 1991 р.?

Останнє десятиріччя ХХ ст. увійшло в історію насамперед суттєвими геополітичними змінами. Серед нових політичних реалій було утворення Української незалежної держави. Поява на політичній мапі світу незалежної України, яка розташована в центрі Європи, започаткувала глобальні трансформації не лише в даному регіоні, а й в усьому світі.

Відомий американський дипломат Струоб Телботт схарактеризував незалежну Україну як ключовий елемент у новій Європі після холодної війни, зважаючи на її геополітичне становище та природні ресурси. Україна на європейському континенті займає п'яте місце за кількістю населення, друге — за розмірами території, а за економічними можливостями, інтелектуальним і науково-технічним потенціалом належить до найбільших розвинутих європейських держав. Такі показники дають нашій країні змогу і право мати статус великої європейської держави з відповідною геополітичною поведінкою та геостратегічною орієнтацією.

Підписанням Україною на початку 1992 р. Гельсінського заключного акта — документа, що визначав стандарти міжнародної поведінки та врегульовував відносини між державами-учасниками, було увінчано самовизначення і визнання державності українського народу іншими країнами. Водночас це дало змогу Україні розпочати діяльність у міжнародних структурах на правах рівного партнерства.

В акті фіксувалися домовленості взаємовідносин держав-учасниць та були закріплені такі принципи:

- суверенна рівність, повага до прав, притаманних суверенітету. У Декларації було зафіксовано повага права держав «вільно вибирати й розвивати свої політичні, соціальні, економічні та культурні системи, а також право встановлювати свої закони та адміністративні правила»;

- незастосування сили або погрози силою;
- непорушність кордонів;
- територіальна цілісність держав;
- мирне врегулювання суперечок;
- невтручання у внутрішні справи;
- повага прав людини та основних свобод, включаючи свободу совісті, релігії та переконань;

- рівноправ'я та право народів розпоряджатися своєю долею. Співпраця між державами;

- сумлінне виконання зобов'язань за міжнародним правом.

Перелічені принципи мали важливе значення для стабілізації становища на європейському континенті, вони створювали досить сприятливі передумови для розширення й активізації міждержавної співпраці в економічній, науково-технічній, природоохоронній галузях.

Україна виявила бажання будувати відносини з іншими країнами на засадах рівноправності, суверенної рівності, невтручання у внутрішні справи, визнання територіальної цілісності та непорушності історичних кордонів. Вона оголосила про відсутність територіальних претензій, вважаючи свою територію неподільною і недоторканою.

Не переслідуючи агресивних цілей, Україна підтвердила дотримання умов Договору про скорочення й обмеження стратегічних наступальних озброєнь СРСР–США від 31 липня 1991 р. та намір у майбутньому стати без'ядерною і нейтральною державою, що і втілила в життя. Україна одна з перших відмовилася від ядерної зброї, створила без'ядерну зону в Центральній і Східній Європі. Наша держава бере участь у розробці основних документів ОБСЄ (Організація з безпеки та співпраці в Європі) та створенні моделі загальноєвропейської безпеки. Україна дотримується угоди про звичайні сили в Європі 1990 р. і формує свій військовий потенціал у межах мінімуму, необхідного лише для оборонних цілей.

Така зовнішньополітична стратегія зумовила визнання України багатьма державами та встановлення з нею дипломатичних відносин. Уже в січні 1993 р. Україну як незалежну державу визнали 132 держави світу, з них 106 встановили з нею дипломатичні стосунки.

Виваженість зовнішньої політики України, її миролюбні засади, мирний характер перетворень у суспільстві підвищують рівень безпеки на континенті, сприяють розвитку відносин України з європейськими державами.

Геополітичний простір України характеризується нині трьома векторами орієнтації: *західним, північно-східним і південно-західним*. Для суверенної України важливим геополітичним чинником є загальноєвропейський процес, входження до європейського і світового загалу на засадах цінностей західної демократії. Цьому підпорядковані зовнішньополітичні пріоритети, налагодження принципово нових дво- та багатосторонніх відносин, а також відповідна внутрішня трансформація.

Мовою документів

З Декларації про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р.

Українська РСР як суб'єкт міжнародного права здійснює безпосередні зносини з іншими державами, укладає з ними договори, обмінюється дипломатичними, консульськими, торговельними представництвами, бере участь у діяльності міжнародних організацій в обсязі, необхідному для ефективного забезпечення національних інтересів Республіки у політичній, економічній, екологічній, інформаційній, науковій, технічній, культурній і спортивній сферах.

Українська РСР виступає рівноправним учасником міжнародного спілкування, активно сприяє зміцненню загального миру і міжнародної безпеки, безпосередньо бере участь у загальноєвропейському процесі та європейських структурах.

Українська РСР визнає перевагу загальнолюдських цінностей над класовими, пріоритет загальновизнаних норм міжнародного права перед нормами внутрішньодержавного права.

Яке місце, на вашу думку, має займати Україна в геополітичному просторі європейського континенту?

Сьогодні зовнішньополітичний курс України, її геополітичні орієнтації ще виробляються і конкретизуються відповідно до міжнародної ситуації. Але принципи, що лежать в основі цього курсу, відповідають прогресивним тенденціям сучасного світового політичного прогресу.

§ 69. МІСЦЕ УКРАЇНИ В ІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСАХ ЄВРОПИ ТА СВІТУ

Корисно пригадати

Пригадайте, про які глобальні проблеми сучасності ви дізналися з цього навчального курсу. Яким чином Україна бере участь у вирішенні цих проблем?

Філософська думка

«Європа — це щось більше, ніж великий півострів євразійського суходолу; вона — сім'я народів, які, незважаючи на політичну роз'єднаність та часті жорстокі антагонізми в минулому, поділяють спільну культуру і суспільну спадщину».

І. Лисяк-Рудницький, український історіософ

«Європа — це досвід багатьох віків. Це не та Європа, що її Шпенглер оголосив «на закаті», не та, що гниє, до якої вся наша ненависть. Це Європа грандіозної цивілізації, Європа — Гете, Дарвіна, Байрона, Ньютона, Маркса і т. д.»

М. Хвильовий, український письменник

Україна з перших років незалежності прагнула до рівноправного партнерства у стосунках з європейськими державами. Курс на інтеграцію України в Європу означає не однолінійну орієнтацію на шкоду двосторонній співпраці з іншими державами, а гнучку систему взаємовідносин у глобальному просторі Європа–Росія–Азія–Північна Америка, яка, у свою чергу, складається з важливих для українських інтересів регіональних «угруповань», де на першому місці — суміжні держави. Саме з підтримкою дружніх відносин із Росією, Білоруссю, Молдовою, Польщею, Угорщиною, Румунією, Словаччиною пов'язується «вихід» України в Європу.

Роль і важливість нашої держави у сфері міжнародної інтеграції багато в чому залежить від засад зовнішньополітичної діяльності. Зовнішня політика України носить відкритий характер. Її головними завданнями є:

- діяльність щодо утворення і розвитку незалежної демократичної держави;
- забезпечення стабільності міжнародного становища України;
- збереження територіальної цілісності і недоторканності кордонів;
- встановлення взаємовигідної співпраці з усіма зацікавленими сторонами;

- входження національного господарства у світову економічну систему та підвищення добробуту народу;
- захист прав та інтересів громадян і юридичних осіб за кордоном;
- створення умов для підтримки контактів з українською діаспорою, керуючись при цьому міжнародним правом;
- виступ на міжнародній арені в якості надійного і передбачуваного партнера.

Україна як європейська держава бере активну участь у побудові «верхнього поверху» нової архітектури безпеки, яка складається з таких організацій і структур, як ОБСЄ, Рада Європи, НАТО.

Наша держава здійснює безпосередній внесок у зміцнення міжнародної безпеки своєю активною участю в миротворчих операціях, що проводяться під егідою ООН і ОБСЄ.

Українські миротворці та дипломати добре зарекомендували себе в Анголі, Молдові, республіках колишньої Югославії, Таджикистані, Гватемалі. Таким чином, Україна демонструє світові, що вона є не тільки споживачем, а й виробником безпеки.

Це цікаво!

За роки незалежності у міжнародних операціях взяли участь понад 26 тис. військовослужбовців Збройних сил та представників органів внутрішніх справ України. Виходячи із чисельності своїх миротворчих контингентів, Україна входить до складу перших 20–30 країн серед країн-учасниць миротворчості (загальна кількість — понад 80). Українські миротворці виконували миротворчу місію в Сьєрра-Леоне, Анголі, Гватемалі, Боснії та Герцеговині, Косово, Східному Тиморі, Афганістані, Хорватії, Македонії. Ефективною виявилась миротворча місія українців в Іраку. Протягом останніх років Україна надавала свої авіатранспортні послуги для виконання завдань у Демократичній Республіці Конго та Косово.

Українські миротворці в Косово

Тісна співпраця України із західноєвропейськими державами є умовою прискорення процесів демократизації, проведення ринкових реформ, оздоровлення економіки, просування до інформаційного суспільства.

Важливим напрямком інтеграції України в європейський та світовий простір є спільне вирішення глобальних проблем, які є актуальними для всієї світової спільноти. Саме від такої тісної співпраці у вирішенні життєво важливих питань залежить майбутнє нашої планети, зближує держави, сприяє розвитку їх партнерських взаємовідносин.

Нині зовнішня і внутрішня політика нашої держави спрямована на зміцнення свого статусу на міжнародній арені, поширення свого авторитету,

▶ Як ви гадаєте, в чому полягає важливість європейської інтеграції для України?

дотримання міжнародних норм співіснування та вирішення назрілих проблем сьогодення у локальному і глобальному масштабі.

§ 70. СТРАТЕГІЧНЕ ПАРТНЕРСТВО

Корисно пригадати

Членом яких міжнародних організацій є Україна?

Серед основних інструментів зовнішньої політики виділяють окремий специфічний інструмент — стратегічне партнерство, під яким розуміється такий рівень співпраці між державами, що передбачає спільне здійснення ними своїх ключових національних інтересів. Таке партнерство має бути довготривалим, максимально ефективним та взаємовигідним. Воно виключає будь-які несправедливі (дискримінаційні) дії однієї держави щодо іншої. Ухвалені спільно рішення підлягають послідовному виконанню незалежно від зміни керівництва країн-партнерів. Якщо сьогоденні інтереси однієї з держав викликають протиріччя в іншій, то не виключається можливість поступки такими інтересами на користь партнера (задля досягнення компромісу). У будь-якому разі подібні дії мусять бути продиктовані умовами, що склалися, та спільним курсом, якого держави дотримуються на міжнародній арені.

Стратегічна мета нашої країни полягає в інтеграції європейських та євроатлантичних структур. Налагодження співпраці з країнами Заходу є життєво необхідним для утвердження України як незалежної держави, яка ще довго перебуватиме в стані трансформації. Стратегічне партнерство, яке визначається для країн економічними, воєнно-політичними та соціальними чинниками довготривалого характеру, є життєво важливим фактором. В основі стратегічного партнерства лежить геополітична взаємозалежність, іноді — географічна, культурно-історична близькість двох держав. В окремих випадках пошук стратегічних партнерів зумовлений бажанням держави стати регіональним або світовим лідером.

У постбіполярній системі міжнародних відносин стратегічне партнерство як особливий вид міждержавного співробітництва розвивається поступово. Закріплене в окремих міждержавних документах, воно займає дедалі важливіше місце порівняно з іншими видами міждержавного співробітництва, заснованими на одній сфері співпраці або лише на об'єднанні проти спільної загрози.

У своєму теоретичному та практичному становленні роль стратегічного партнерства трансформувалась.

Якщо на першому етапі, в умовах декларованої нейтральності та позаблоковості України, стратегічне партнерство виступало одним з головних інструментів забезпечення національної безпеки України, то на нинішньому етапі, коли Україна реалізує курс на європейську та євроатлантичну інтеграцію та бере активну участь у процесах побудови нової системи міжнародних відносин, стратегічне партнерство є лише одним з допоміжних інструментів зовнішньої політики нашої держави.

Протягом практичної реалізації стратегічного партнерства як інструмента зовнішньої політики України виділилися держави, які за формальними ознаками підпадають під категорію номінальних стратегічних (особливих) партнерів України. Це, зокрема, Польща, Росія, Азербайджан, Німеччина, США, Канада, КНР, Японія, Індія, Бразилія та ін.

Реалізація Україною стратегічного партнерства з іншими країнами має відповідати її національним інтересам та сприяти підвищенню державної безпеки. Серед головних сфер стратегічного партнерства України можна виділити економічну, політичну та військову.

Сьогодні Україна найактивніше використовує потенціал стратегічного економічного партнерства з трьома державами: Росією (торговельний баланс, спільні виробничі проекти, енергетичне та ресурсне забезпечення), Сполученими Штатами (торговельний баланс, перспективи науково-технічного співробітництва, створення спільних виробничих проектів, а також партнерство в галузі покращення стану навколишнього середовища), Німеччиною (торговельний баланс, перспективи науково-технічного співробітництва, створення спільних виробничих проектів, а також партнерство в галузі покращення стану навколишнього середовища). Крім того, одночасна присутність на українському ринку таких економічно сильних держав може привести до конкуренції між ними, що матиме позитивне значення для нашої країни.

Найскладнішою сферою стратегічного партнерства можна назвати політичну. Проблемність цієї галузі полягає в суперечностях, що часто виникають між нею та іншими сферами державного життя. Крім того, постає необхідність остаточно визначитися з довгостроковими (10–20 років) пріоритетами в такій складній галузі, як політика.

Посиленню зовнішньополітичних позицій України можуть сприяти активні відносини із Сполученими Штатами Америки, Росією, Польщею, країнами Європейського Союзу (особливо з Німеччиною, Великою Британією, Францією). Практика вказує на можливість досить продуктивних відносин між Україною і Китаєм як потужною державою Південноазійського регіону.

Забезпечення стабільності та добробуту в будь-якій державі неможливе без надійних гарантій її військової безпеки. Отже, воєнна складова є невід'ємною частиною зовнішньої політики всіх країн. Для України стратегічне партнерство у військовій сфері набуває ваги з огляду на реформи, що відбуваються сьогодні у Збройних силах. Наша держава належить до десяти найбільших країн-експортерів зброї у світі.

Сьогодні Україна не має воєнних союзів з іншими державами і не входить до жодних військово-політичних блоків. Однак на українській території перебуває військово-морська база Чорноморського флоту Російської Федерації. Офіційно Росія не має щодо України жодних зобов'язань стратегічного характеру. Це стосується й інших партнерів нашої держави. Досить активна співпраця України з країнами Заходу, зокрема США та Польщею (обидві є членами НАТО), також не набула стратегічного рівня.

Сполучені Штати й Росія цілком спроможні надати нашій державі (як такий, що добровільно позбулася свого ядерного арсеналу) надійні гарантії військової безпеки. Крім того, із Російською Федерацією Україна вже має великі спільні напрацювання у військово-технічній сфері. Країни НАТО, зокрема США, є партнерами в галузі модернізації (оновлення) воєнного потенціалу та реформування Збройних сил України. Надзвичайно позитивним є баланс торгівлі нашої держави продукцією військово-промислового комплексу (ВПК) із державами Близького Сходу, Південної та Південно-Східної Азії. Однак подібне партнерство продиктоване скоріше ринково-економічними умовами і не досягло рівня стратегічного.

Незважаючи на певні особливості використання інструмента стратегічного партнерства в Україні, його застосування протягом початкових етапів розвитку зовнішньої політики держави загалом довело свою ефективність.

Як ви вважаєте, чи необхідно Україні вступати у військові альянси зі своїми стратегічними партнерами з метою збереження безпеки та цілісності кордонів України?

Цей інструмент допоміг Україні отримати належне визнання на міжнародній арені та забезпечити національну безпеку в перші роки незалежності, унеможлививши розвиток відносин за конфронтаційною моделлю з державами-сусідами та ключовими центрами сили у світі.

§ 71. УКРАЇНА У СВІТОВІЙ ЕКОНОМІЦІ

Корисно пригадати

З курсу економіки пригадайте, які товари складають основну частину експорту України.

Рубіж ХХ–ХХІ ст. — межа тисячоліть, яка розділяє добу складного, суперечливого розвитку світової економіки попереднього сторіччя. ХХ ст. відзначилося руйнівними економічними кризами й водночас прогресивними тенденціями розвитку. Сьогодні ж відбувається глибока трансформація сучасної системи міжнародних економічних відносин, з'являються цілковито нові принципи господарювання. Світова економічна система перетворюється на єдиний організм, де кожна національна складова має свою функціональну специфіку, але всі вони нерозривно пов'язані між собою.

Не стоїть осторонь цих процесів і наша країна. Україна переживає нині складний період комплексних структурних перетворень, фінансово-економічного оздоровлення всього національно-господарського комплексу, вибору власних шляхів стабілізації і формування сприятливого ґрунту для функціонування та співпраці міжнародних бізнес-структур, інституцій, установ.

Та попри всі труднощі трансформаційного періоду, можна з цілковитою певністю стверджувати: наша країна має всі необхідні передумови для поступового інтегрування у світове господарство.

По-перше, вона має потужний науково-технічний, інтелектуальний потенціал, висококваліфіковану робочу силу, що є визначальним у системі сучасного виробництва.

По-друге, адміністративно-командні механізми значно підірвані, що створює можливість остаточного й швидкого демонтажу тоталітарної системи і побудови сучасних економічних форм та управлінських механізмів, не обтяжених минулим.

По-третє, маємо величезні невикористані запаси емоційної, психологічної енергії, що вивільнилася внаслідок розбудови власної незалежної самостійної держави — віковичної мрії багатьох поколінь нашого народу. Потужний вибух цієї енергії, критична маса якої нагромаджувалася сторіччями, спрямований на політичне, економічне, духовне відродження нації, і є величезним додатковим чинником прискореного залучення України до загальноцивілізаційних процесів і структур.

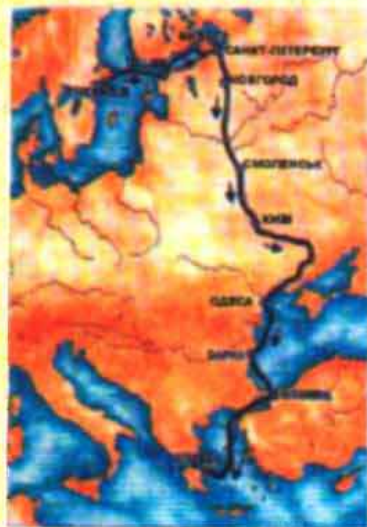
Опираючись на ці передумови, Україна досягла певних результатів у розвитку експортного виробництва. Зіставлення показників, які характеризують місце України у загальному експортному потенціалі країн, що входили до складу СРСР, демонструє значну роль України в цьому процесі. Так, в останні роки існування СРСР частка України становила 20 % від загальносоюзного експорту. Він вирушав з України до 123 країн світу, об'єктами міжнародних зв'язків були понад 1400 підприємств України. Частка України у колишньому загальносоюзному експорті окремих видів продукції сягала 50–100 %.

Мовою документів

[...] Коли ж поляни жили особно по горах сих [київських], то була тут путь із Варягів у Греки, а із Греків [у Варяги]: по Дніпру, а у верхів'ї Дніпра — волок до [ріки] Ловоті, а по Ловоті [можна] увійти в Ільмень, озеро велике. Із цього ж озера витікає Волхов і впадає в озеро велике Нево, а устя того озера входить у море Варязьке. І по тому морю [можна] дійти до самого Риму, а од Риму прийти по тому ж морю до Цесарограда, а від Цесарограда прийти в Понт-море, у яке впадає Дніпро-ріка. [...]

«Повість минулих літ», початок XII ст.

З курсу історії пригадайте, контакти між представниками яких народів забезпечував Шлях із варягів у греки («Грецький шлях»). Якими товарами вони обмінювались?

Регіональні можливості експортного потенціалу України залежать від рівня розвитку окремих економічних районів, серед яких, безумовно, виділяється Донецько-Придніпровський, на який припадає 2/3 експорту України. Належне місце у розвитку зовнішньоекономічних зв'язків України посідає прикордонна співпраця, насамперед економічні зв'язки західних областей з відповідними прикордонними районами Польщі, Словаччини, Угорщини, Румунії. Але в цілому прикордонна співпраця у загальному обсязі зовнішньої торгівлі незначна, має місцеве значення і потребує подальшого розвитку.

Незважаючи на значні потенціальні можливості входження України у систему світового господарства, нині існують об'єктивні причини, що стримують її рух до світового ринку. По-перше, треба зважати на те, що Україна як молода суверенна держава ще не має достатнього досвіду налагодження економічних зв'язків з країнами світового співтовариства. Це стримує процес інтеграції національної економіки у світову. По-друге, значною перешкодою є те, що Україна, як частина, що входила до складу СРСР, певним чином ліквідувала структури, за допомогою яких здійснювалася загальносоюзна зовнішньоекономічна діяльність. Але нових органів, які можуть проводити на всіх рівнях національну зовнішньоекономічну політику України, ще замало. Відбувається формування відповідних структурних елементів на рівні міністерств, відомств, об'єднань підприємств, територіальних органів державної влади, які мають сприяти виходу на міжнародну арену.

Сьогодні Україна як суверенна держава є членом таких міжнародних економічних організацій, як МВФ, Світовий банк, Світова організація торгівлі, ЮНКТАД та ін. У цих організаціях Україна не тільки може проводити політику захисту своїх економічних інтересів, але й сама впливати на хід подій у світовій економіці. Але головні причини стримування руху України до світових ринків сьогодні — це, насамперед, наслідки глибокої загальної кризи, яка нині долається інтегруванням з державами СНД (які теж перебували у стані економічної кризи), що об'єктивно зумовлено існуванням традиційних

зв'язків між ними; низький рівень якості продукції, яка виготовляється, та її неконкурентоспроможність на світових ринках; недосконалість системи управління зовнішньоекономічними відносинами і відсутність чіткої й сталої правової бази для них; відсутність кваліфікованих кадрів.

До головних економічних чинників, які впливають на швидкість процесу входження України у світовий економічний простір, слід віднести такі:

Позитивні:

- значний сировинний потенціал;
- вигідне географічне положення, розвинута мережа залізничних доріг, водних і повітряних трас, трубопроводів і мережа енергопостачання;
- досить високий рівень кваліфікації кадрів поряд із українською заробітною платою, хоча досить часто це нівелюється низьким рівнем продуктивності праці;
- наявність технологічно-передових секторів промисловості;
- наявність виробничої бази.

Негативні:

- тривалий час Україна, як усі постсоціалістичні країни, була ізольована від світогосподарських глобальних процесів і приречена на замкненість і самодостатність. За часів СРСР економіка України функціонувала на засадах централізованого планування і розвивалась у відриві від впливу світової господарської кон'юнктури, у власній системі цінових пропозицій; вона виробляла та в певній мірі продовжує виробляти в основному продукти, що не знаходять попиту на зовнішньому ринку за сприятливими цінами;
- наявність високого ступеню політичної нестабільності, відсутність чіткої економічної політики, непослідовність у проведенні реформ;
- невизначеність, непослідовність, а іноді й відсутність належної законодавчої бази;
- велика корумпованість владних структур різних рівнів;
- значний відтік капіталу з України (в негативному відношенні $\sim 1/10$), зумовлений, з одного боку, кримінальним його характером, а з іншого — невірою значної частини вітчизняних бізнесменів у сталість економічних перетворень, а також значні труднощі щодо легального ведення бізнесу;
- низька інвестиційна привабливість галузей з довгостроковим циклом віддачі вкладених капіталів. У результаті структурні зрушення гальмуються фактично нульовою інвестиційною активністю;
- переважна орієнтованість торговельних зв'язків України на одну країну — Російську Федерацію.

Україні вкрай необхідно забезпечити нову якість зовнішньоекономічної діяльності, спрямованої на стрімке входження до світового господарства. Донині, в умовах надзвичайної політизації всього зовнішньоекономічного співробітництва колишнього СРСР, шлях на міжнародні ринки, особливо передових країн, Україні було зачинено. Унаслідок цього вона постійно відставала від рівня розвитку передових держав. Останніми роками країна крокує в напрямі відкритості зовнішньому світові, проте процес становлення національного зовнішньоекономічного механізму йде суперечливо і з вели-

кими труднощами. І це пояснюється не лише внутрішніми проблемами самої України, а й наявними у світі складними зовнішньоекономічними умовами, гострою конкуренцією на світовому ринку. Щоб успішніше витримувати значну конкуренцію, зберігати та історично розширювати ринок збуту своєї продукції, Україні необхідно:

- нарощувати ефективність економіки, що базується на ринкових відносинах;
- удосконалювати концепцію розвитку зовнішньоекономічних зв'язків держав;
- забезпечити впровадження ціноутворюючих принципів на базі світових цін;
- підсилювати експортну спрямованість у зовнішній торгівлі, особливо у сфері поставок продукції машинобудування, галузей високих технологій;
- удосконалювати механізм валютно-фінансових відносин з іншими державами;
- приділити серйозну увагу підготовці кадрів для зовнішньоекономічної сфери.

Поступова інтеграція української економіки у світові процеси і структури потребує тривалого часу, вона повинна здійснюватися поетапно, в міру дозрівання внутрішніх і зовнішніх передумов. Відповідно до історичного досвіду та існуючих оцінок, процес зміни економічної системи здійснюється протягом 30–60 років.

Для ефективної й організаційно оформленої інтеграції України в сучасні світогосподарські зв'язки необхідні певні політико-правові, економічні, соціально-культурні та інфраструктурні передумови.

Але щоб Україна посіла належне місце в міжнародному поділі праці, в цих сферах національної економіки доведеться провести велику роботу щодо підвищення конкурентоспроможності всієї виготовленої продукції та послуг. Навіть більше, сьогодні високим критеріям світового ринку мають відповідати не лише окремі товари, підприємства, а й національна виробнича система і господарський механізм країни. Тому на сучасному етапі становлення незалежної держави законодавча та виконавча влада країни мають у підвищенні міжнародної конкурентоспроможності національної економіки бачити одну з найважливіших цілей економічної політики держави на найближче десятиріччя.

Головний висновок щодо України очевидний: необхідно якомога швидше просуватися у напрямку здійснення ринкових реформ, демократичної трансформації суспільства та покращення економічної ситуації в країні шляхом усунення вищезначених негативних чинників. Високий рівень конкуренції на світовому ринку, гнучкість стратегії й тактики товаровиробників потребують створення в Україні структур, які б забезпечували і координували функціонування зовнішньоекономічного комплексу, а також усієї інфраструктури зовнішніх економічних зв'язків (страхового та інформаційного обслуговування, судових і арбітражних органів тощо).

Слід також вживати відповідні протекціоністські заходи щодо національних виробників шляхом жорсткого митно-тарифного регулювання імпорту і встановлення нетарифних бар'єрів (санітарні, екологічні, технічні, техно-

логічні норми і стандарти), які сприяють прискореному росту власного виробництва як базової структури включення України в сучасні цивілізаційні процеси.

Щодо глобальної (світової) економічної інтеграції — можна зробити висновки про її бурхливий розвиток в останні декілька десятиліть, які дають підстави стверджувати, що позитивні наслідки економічної інтеграції у світовому масштабі явно переважають деякі негативні вияви цього процесу. Сьогодні існують суттєві передумови для подальшого поглиблення світової економічної інтеграції. Варто сподіватися, що вона, як складова загальносвітових інтеграційних тенденцій (політичних, культурних тощо), сприятиме подальшому суспільному розвитку та вирішенню глобальних світових проблем.

Нещодавно Україна вступила у Світову організацію торгівлі. Поміркуйте, у чому є переваги вступу до цієї організації та які загрози виникають.

§ 72. МІГРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНІ ТА СВІТІ. ХВИЛІ МІГРАЦІЇ. СТАНОВИЩЕ МІГРАНТІВ В УКРАЇНІ

(Для вивчення на профільному рівні)

Корисно пригадати

З курсу історії України пригадайте, якими були причини міграції українців до інших країн та континентів.

Відповідно до Загальної декларації прав людини від 10 грудня 1948 р. кожна людина має право на вільне пересування та обрання собі місця проживання, право на громадянство, на володіння майном як одноособово, так і разом з іншими. Реалізація цього права у глобалізованому світі пов'язана з міграційними процесами.

- **Міграція населення** (від лат. *migratio* — переселення) означає процес переселення (переміщення) людей, що перетинають кордони тих чи інших територій зі зміною місця проживання назавжди чи на тривалий термін. За визначенням ООН, міграцією вважається переміщення осіб на термін понад 6 місяців.

Сучасні міграційні процеси мають значний вплив на всі сфери життєдіяльності людини: в політиці, економіці, господарському житті, соціальній та культурній стратифікації на різних територіях планети. Саме міграційні процеси визначають економічний і соціальний стан багатьох держав. З одного боку, міграція — це життєво необхідний і неминучий для нормальної життєдіяльності процес, який пов'язаний з перерозподілом робочої сили, адаптацією та навчанням у новому середовищі, відпочинком. З іншого боку, міграція несе в собі негативні прояви, зокрема: соціальну напруженість, породження проблеми забезпечення мігрантів житлом, роботою та засобами для нормального існування.

Вирішувати проблеми, народжені міграційними процесами, досить складно, не зважаючи на рівень розвитку держави. Однак проблеми міграції слід вирішувати на рівні держави, оскільки некеровані міграційні потоки можуть призвести до криміналізації та злочинної діяльності.

Найбільші міграційні потоки складають сезонні, епізодичні і маятникові переміщення фізичних осіб у пошуках роботи за кордоном. Форми міграції фізичних осіб залежать від міграційної політики конкретної держави на певний період часу. Нині існують різні підходи до поділу на типи міграції фізичних осіб, а тому загальноприйнята класифікація відсутня. Залежно від того, який критерій покладено в основу класифікації, постають відповідні схеми диференціації переміщень людей.

Переміщення людей, які мають незворотний характер, називають *постійною міграцією*. Усі інші види міграції, які мають тимчасовий характер, — *зворотною*.

- Міграцію фізичних осіб, пов'язану з перетинанням державного кордону, називають *міжнародною*. Для виокремлення потоків мігрантів, які прямують з конкретної країни, застосовується поняття **еміграція** (від лат. *emigratio* — виселення, переселення) — масове переселення з батьківщини в іншу державу, тривале перебування за межами батьківщини внаслідок переселення; для потоків у країну — **імміграція** (від лат. *immigratio* — вселення) — в'їзд у державу іноземця чи особи без громадянства на тривале або постійне проживання.

Україна, внаслідок геополітичних й історичних причин, є прикладом держави, яка пережила декілька міграційних хвиль. Результатом міграційних процесів є відтік населення України, що становить понад 13 млн осіб.

В історії української еміграції простежуються два основні напрямки, кожен з яких має декілька хвиль. Ці напрямки умовно поділяють на східний і західний, тому українську діаспору поділяють на східну і західну.

Східна діаспора утворилася шляхом переселення українців до внутрішніх губерній Російської імперії, пізніше — до республік колишнього СРСР. У цьому напрямку виділяються три основні хвилі еміграцій: перша хвиля (кінець XIX ст.) пов'язана із збільшенням селянства та частини міських ремісників і

напівпролетарів. Друга — із соціально-економічними змінами, які відбувалися у зв'язку з реформою П. Столипіна (1897–1916 р). Третя еміграційна хвиля (50–60 роки XX ст.) з'явилася унаслідок освоєння цілинних та перелогівих земель Казахстану, Алтаю, Сибіру. І, нарешті, в історії українства була ще одна могутня хвиля — насильницька депортація селянських сімей у період колективізації та «ліквідації куркульства як класу». Лише в 30-х роках з

Міграція. Карикатура

України було вислано приблизно мільйон осіб, серед яких були не тільки так звані «куркулі», а й «середняки». Депортації тривали і в наступні роки, зокрема в 1948 р. (вислано 1157 сімей з Ізмаїльщини) й у 1958 р. (вислано 1445 сімей із західних областей України).

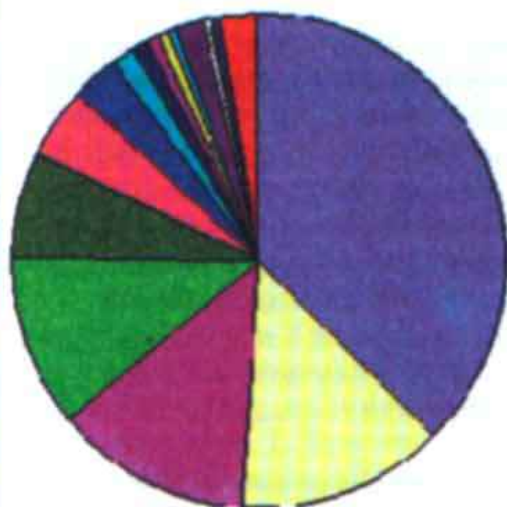
До східної діаспори, яка нараховує 10 млн осіб, слід віднести українців Берестейщини, Курщини, Придністров'я, Кубані, історичною долею відрізнених від цілісного колись етнічного масиву; етнічні вкраплення в населення Прибалтики, Москви, Санкт-Петербурга; цілі етнічні райони у Башкортостані, Закавказзі, Казахстані, Середній Азії, де у 20-і роки утворилася так звана «Сіра Україна»; великий клин у Сибіру та на Далекому Сході, який називався «Зеленою Україною».

Західна діаспора, як і східна, утворилася масовими хвилями. Виділяють три основні хвилі: з останньої чверті XIX ст. до початку Першої світової війни (пов'язана з аграрним переселенням та релігійним і національним тиском); між двома світовими війнами (викликана соціально-економічними і політичними чинниками); після Другої світової війни (через політичні мотиви).

Кількісна характеристика західної діаспори виглядає таким чином: у США проживає близько 2 млн осіб (штати Пенсильванія, Нью-Джерсі, Нью-Йорк, Мічиган, Огайо, Кентукі), в Аргентині, Бразилії — по 300 тис. українців, у Парагваї — 10–15 тис., Австрії — понад 5 тис., у Данії, Іспанії, Люксембурзі, Греції, Італії — по 1 тис. осіб, у Великій Британії — понад 30 тис. українців.

Загальна динаміка розселення українців у світі має такий вигляд: із загальної кількості українців світу (51,9 млн осіб на 1989 р.) 37,4 млн українців проживало в Україні, 11 млн — у республіках СРСР, 853 тис. — у зарубіжній Європі, а в країнах Америки — понад 2,5 млн.

УКРАЇНЦІ У СВІТІ

Україна	37 541 693
Росія	2 942 961
Канада	1 071 060
Бразилія	1 016 000
США	890 000
Казахстан	547 052
Молдова	375 000
Білорусь	248 000
Німеччина	128 100
Португалія	66 041
Латвія	62 000
Румунія	61 350
Словаччина	55 000
Аргентина	120 000
Польща	40 000
Азербайджан	30 000
Італія	15 500
В інших країнах	200 000

Це цікаво!

Серед мігрантів з України було багато відомих вчених: В. Вернадський, Г. Кістяківський, О. Грановський та ін. За даними 1936 р., 700 українських емігрантів до США і Канади мали магістерські та докторські дипломи.

? Якими були причини відтоку українського населення за межі держави?

Міграційні процеси значно активізувались у 90-х роках ХХ ст., коли Україна стала на самостійний шлях державного будівництва. На історичну батьківщину було повернено

кримських татар. Тоді з України іммігрувала велика кількість єврейського і російського народу. Загалом міграція в Україні набирає грандіозних масштабів: 5–7 млн українців працює за кордоном, а близько 4 млн іноземних іммігрантів перебуває в Україні. Міграційні потоки зупинити неможливо, однак необхідно їх спрямувати в русла, за яких буде шануватися гідність особи, свобода вибору, можливість самореалізації.

Не можна оминати також того фактору, що Україна зазнає впливу світових міграційних процесів. Розташована на східному кордоні Європейського Союзу, вона мимоволі стає притулком для тисяч мігрантів, які прагнуть дістатися країн Західної Європи чи шукають притулку в самій Україні.

Достатньо широкою категорією емігрантів в Україну є потік іноземних студентів, які приносять економіці України великі кошти — до 0,5 млрд гривень на рік.

Тому сучасна Україна є багатонаціональною державою, в якій органічно переплетені культури багатьох народів, їх традиції, звичаї, вірування, обряди. Своєрідна та унікальна українська культура завжди гармонійно впліталася в культури інших національностей, не втрачаючи своєї цілісності та якісної визначеності, щедро ділилася власними культурними надбаннями, розвивалася, переймаючи від інших культур все життєдайне й гуманістичне. Органічне поєднання національного і загальнолюдського — це необхідна передумова розвитку і збагачення кожної культури.

Згідно з даними останнього перепису населення України 2001 р. частка національних громад серед її громадян становить 22,2 %. Найбільшими серед них є росіяни (22,07 %), білоруси (0,86 %), молдовани (0,54 %), болгари (0,42 %), угорці (0,32 %), румуни (0,31 %), поляки (0,30 %). У складі населення України також присутні євреї (0,21 %), вірмени (0,20 %), греки (0,19 %), татари (0,15 %), роми (цигани) (0,10 %), азербайджанці (0,09 %), грузини (0,07 %), німці (0,07 %), литовці (0,015 %), чехи (0,012 %), естонці (0,006 %). Окрім перелічених вище національних меншин, на теренах України мешкають групи представників етносів і їх окремі представники, чисельність яких коливається від кількох тисяч до декількох осіб.

Окрім етнічного розмаїття, в нашій державі існує значна диференціація населення за мовною ознакою. Так, українську мову на початку третього тисячоліття вважали рідною лише дві третини громадян (67,5 %), російську — майже 30 %, решту мов — 2,9 %.

Інтеграція України у світове співтовариство актуалізує питання дотримання прав меншин, поваги молоді до багатоманітності світу. У 1995 р. в

Парижі ЮНЕСКО була прийнята Декларація принципу толерантності, яка окреслила необхідність дотримання правил полікультурності у мультиетнічних країнах.

Отже, українське суспільство є полікультурним (мультикультурним). Таке суспільство характеризується співіснуванням в єдиному політичному просторі кількох помітних культурних груп, які мають здатність відтворювати свою культурну ідентичність.

Україна обрала для себе європейський шлях розвитку з його гуманістично-демократичними цінностями. Засади, принципи, основні напрямки полікультурності знаходять своє відображення у широкому колі законодавчих актів і документів, зокрема в Конституції України, в законах «Про національні меншини України», «Про мови в Україні», «Про свободу совісті та релігійні організації», «Про освіту» та ін.

Життя у мультикультурному суспільстві має деякі переваги. Люди можуть познайомитись із багатьма культурами, способами життя, традиціями та звичками. Співпереживання та розуміння різних культур — перша частина прийняття. У справжньому мультикультурному суспільстві ви знайдете людей різного походження або релігійних вірувань, які живуть разом і навіть одружуються. Життя у глобальному суспільстві має супроводжуватися повагою до інших етнічних груп, релігій та поглядів.

Сьогодні багато людей не лише виїжджають за межі України, а й приїжджають до неї. Як ви гадаєте, що їх тут приваблює? Які умови необхідні для їх адаптації?

§ 73. ВНЕСОК УКРАЇНЦІВ У СВІТОВУ НАУКУ ТА КУЛЬТУРУ

Корисно пригадати

Пригадайте імена відомих українців у Європі та світі. Чим саме вони прославилися?

Україна — країна, багата на талановитих людей. На її території та поза її межами проживає значна кількість видатних українців, які збагатили світ своїми талантами. Звичайно, неможливо розкрити здобутки всіх наших співвітчизників та вшанувати їх надбання. Однак плоди їхньої діяльності дивують і зараз.

До скарбниці культурних шедеврів світу увійшли архітектурні пам'ятки Київської Русі, зокрема, Софійський собор, Києво-Печерська лавра, Золоті ворота, Чернігівський архітектурний комплекс, твори київських князів («Повчання» Володимира Мономаха, «Руська Правда» Ярослава Мудрого), зразки образотворчого мистецтва (фрески та ікони старокиївських храмів).

Світові Україна відома завдяки творам філософів світового рівня Г. Сковороди, М. Драгоманова, І. Франка, які започаткували демократичний напрям у філософській думці нашої країни. З творів українських письменників світ дізнався про красу й неповторність української природи та мелодійність

української мови. Без перебільшення, усьому світові відома поетична та художня творчість Т. Шевченка та творчі здобутки Лесі Українки. Драматургія І. Карпенка-Карого є актуальною і нині — його п'єси можна побачити на сценах Європи, Америки та Австралії. Музика М. Лисенка, вічна й неповторна, стала надбанням усього людства. Класичними вважаються симфонії українського композитора Б. Лятошинського. М. Грушевський увійшов у світову культуру не лише як громадський діяч, а і як видатний історик і краєзнавець. Фільм кінорежисера О. Довженка «Земля» на Всесвітній виставці у Брюсселі у 1958 р. визнано одним з найкращих фільмів усіх часів і народів. Новаторські традиції авангардного театрального мистецтва були втілені режисером Л. Курбасом у театрі «Березіль». Нині театр психологічної драми Р. Віктюка є зразком сучасного європейського театрального мистецтва. Вагомий внесок у світову культуру в галузі кіно й театру зробив Б. Ступка, який зіграв безліч ролей на сцені та в кіно. Український балет відомий усьому світу творчістю С. Лифаря, з іменем якого пов'язаний щорічний конкурс балетного мистецтва в Україні. Не менш відомий щорічний міжнародний конкурс юних піаністів ім. Є. Горовиця, видатного українського піаніста. Золотими голосами у світове мистецтво співу увійшли О. Мишуга, С. Крушельницька, А. Солов'яненко, Є. Мірошніченко, П. Гунька.

Українська культура у світі представлена багатьма створеними на честь видатних українців пам'ятниками: Шевченкові у Вашингтоні; Лесі Українці у Торонто; Іванові Франку в США; погруддям Василя Стефаника поблизу Едмонтону.

У науковому світі за межами нашої держави зажили собі слави за свої відкриття і винаходи І. Пулюй, В. Вернадський, А. Люлька, Є. Патон, С. Тимошенко, С. Корольов, В. Глушков, Б. Патон та багато інших. Витвори їхнього розуму і праці збагатили світову наукову думку, сприяли технічному прогресу людства.

Одним із подарунків світу є українська мова — одна з найдавніших мов, яка входить до двадцяти найпоширеніших і найбагатших за словниковим складом мов світу. До скарбниці світових духовних цінностей увійшла також українська пісня — шедевр слів і мелодій, що підвищує моральність людства.

Філософська думка

«Жоден інший народ не виявив себе в піснях так яскраво і гарно, як народ український».

О. Толстой

«Українська пісня — свята скрижаль, котру народ оберігає, як свою гартовану зброю. З цієї скрижалі кожне покоління знаходить необхідні для себе духовні цінності, які впродовж віків лягали в основу моралі».

А. Міцкевич

«Така гармонія тексту і мелодії, яку демонструє українська народна пісня, — планетарна естетична рідкість».

М. Жулинський

Ще одним внеском України в цивілізаційний розвиток світу є хліборобський. Саме завдяки своїй трудолюбивості український селекціонер В. М. Ремесло вивів нові сорти пшениці.

Це цікаво!

Найціннішим і найпоширенішим сортом виявилася пшениця «Миронівська-808», яку вивів В. М. Ремесло. Ця пшениця вирощується не лише в Україні, а й у Молдові, Білорусі, Казахстані, Росії, Болгарії, Румунії, Угорщині, Чехії, Словаччині, Польщі, Німеччині, Данії, Швеції та інших країнах світу. У результаті проведеної селекції вчений отримав нові морозостійкі, високопродуктивні сорти озимої пшениці з укороченим міцним стеблом «Миронівська Ювілейна-50» та «Іллічівка», потенційна врожайність яких — понад 75 центнерів зерна з гектара. Цікавий факт: ще за життя земляки видатного селекціонера ушанували його бронзовим погруддям у Пирятині. Однак найвеличніший пам'ятник він створив собі власноруч — розумом і серцем: миронівськими сортами пшениці засівають понад 11 % усієї площі озимої пшениці на планеті. Таким успіхом не може пишатися жодна країна світу.

Провідною тенденцією в умовах національно-державного відродження є розкріпачення творчості, збагачення мистецького арсеналу, посилення новаторських тенденцій і водночас звертання до джерел національних традицій як до школи мислення.

Якою має бути державна політика України задля збільшення внеску наших співвітчизників до скарбниці світової культури і науки?

§ 74. РОЛЬ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ У ПРОЦЕСІ СУСПІЛЬНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ ТА СВІТУ

Корисно пригадати

Поміркуйте над словами лауреата літературної премії «Український герой», кандидата філософських наук Юрія Килимника: «Людам мислячим властиво замислюватися не тільки про своє майбутнє, але й про долю Батьківщини. Чи завжди ми з повагою ставимося до української історичної спадщини? Чи добре її знаємо? Як допомогти молоді усвідомити важливість внеску українців у людський досвід? Адже в нас достатньо неспростовних фактів, щоб цим пишатися. Бо українська спадщина торкнулася багатьох куточків світу і є надбанням усього людства». Наскільки ці слова є актуальними?

Діаспорні групи зазвичай укорінюються в соціально-економічні, культурні та політичні параметри народів, серед яких вони проживають, тобто асимілюються серед корінного населення. Важливим чинником, який слугує збереженню національної свідомості, є мова. Саме цей фактор об'єднує та консолідує зарубіжних українців. На збереження своєї ідентичності українці витрачають багато зусиль, часу й коштів. За межами рідної землі вони намагаються зберегти рідну культуру, мову, традиції. З цією метою українські громади створюють суспільно-культурні товариства, асоціації, творчі колек-

тиви, гуртки, українські бібліотеки й музеї, проводять виставки і фестивалі. Україністика викладається у 28 університетах та коледжах США та у 12 університетах Канади.

Неоціненним є внесок української діаспори в розвиток освіти, науки і культури не лише своєї держави, а й світу.

Останнім часом спостерігається тенденція зміцнення творчих і наукових зв'язків України з українською діаспорою. Так, в Україні відомі імена багатьох вчених та митців діаспори — історика Омеляна Пріцака, скульптора Олександра Артеменка, художника Василя Курилика і багатьох інших. Значно розширилися мистецькі зв'язки, які охоплюють різноманітні сфери, серед них — Міжнародний фестиваль сучасної української пісні та популярної музики «Червона рута», спільне культурно-мистецьке підприємство «Кобза».

Після розпаду Радянського Союзу Росія, оголосивши себе єдиною спадкоємицею, привласнила державний золотий запас, будинки дипломатичних служб, торгово-економічних представництв СРСР у всьому світі тощо. Перед Україною постали нагальні проблеми: налагодження нормальної діяльності дипломатії, облаштування посольств, кореспондентських пунктів і т.д. Для цього були потрібні значні кошти, яких у нашій державі не було. Активну допомогу в цьому надала українська діаспора, яка безкоштовно передала Україні приміщення для посольств. Відомий благодійник В. Попадинець під

? Які виникли проблеми, коли Україна стала на шлях незалежності? Оцініть допомогу діаспори у становленні нової держави на міжнародній арені.

час відкриття посольства у Великій Британії зазначив: «Ми хоч і не дуже багаті матеріально, зате ми багаті на щедрість, розуміння і співпрацю з Україною». Аналогічно сприяли відкриттю посольств України Зенон Коваль у Бельгії, Кузьма Галицький у Данії та ін.

XII Всеукраїнський фестиваль сучасної пісні та популярної музики «Червона рута»

Видатні особистості діаспори надали незалежній Україні і значну матеріальну допомогу. Серед них, зокрема, Володимир Кашицький, який придбав у м. Ірпені (Київська область) будинок для школи кобзарства, надав суттєву допомогу лікарням м. Львова; Лука-Богдан Обух, який фінансував будівництво пам'ятника Т. Шевченкові у м. Львові та як інженер-геолог сприяв упровадженню в життя проекту з розробки нафтового родовища в Чернігівській області; Зеновій Нагірняк з Великої Британії, який організував гуманітарну допомогу 260 дітям-сиротам школи-інтернату м. Городні (Чернігівська область); М. Івасиків з Канади, який вклав 3,5 млн доларів США в економіку нашої держави; Іван, Параня та Герман Воси (Бельгія), які створили асоціацію «Діти потребують», що протягом 1993–1994 років оздоровила 40 українських дітей у Бельгії; Об'єднання українських жінок у Великій Британії під головуванням Лесі Дяківської, яке надало жителям Чорнобиля значну гуманітарну допомогу; Григорій Горинь (Швеція), Михайло Бойко (Югославія) та багато інших українців діаспори, які здійснили вагомий внесок у відродження незалежної України та продовжують це робити.

Ще один важливий аспект у діяльності західноєвропейської діаспори — інвестування економіки України з метою її розвитку. Проте необхідна надійна законодавчо-правова база, що сприятиме активізації цього процесу.

Візитівка

Ізраїль Аспер (1932–2003)

Народився у сім'ї музикантів єврейської національності, вихідців з України. Засновник інформаційної імперії, яка охоплює Канаду, Австралію, Нову Зеландію, Ірландію. Медіа-магнат контролював також значну частину ЗМІ Великої Британії та США. І. Аспер потрапив до Залу слави Канади, нагороджений Золотою стрічкою Канадської асоціації теле- й радіомовлення за високу якість мовлення, ювілейною медаллю Манітобського університету «За видатні успіхи впродовж 25 років після випуску».

За матеріалами сайту www.ukrainians-world.org.ua

Не можна не згадати ще одну яскраву постать, яка засвідчує роль наших співвітчизників у розвитку політичної сфери світових держав. Це політичний діяч Рамон Гнатишин, 24-й генерал-губернатор Канади, котрий визначив політику багатокультурності, яка стала важливим чинником забезпечення рівності та єдності в країні та одним з пріоритетних напрямів його діяльності.

У галузі науки також відзначилися багато дослідників українського походження. Зокрема, астронавт Роберта Лінн Бондар, хімік-органік, лауреат Нобелівської премії 1979 р. Герберт Чарльз Браун (Броварник), космічний дослідник Юрій Кондратюк та ін.

Для України актуальною залишається проблема розвитку взаємовідносин з представниками діаспори та країнами, в яких вони проживають. Для її вирішення Уряд, Верховна Рада та Президент України докладають чимало зусиль, але цей процес необхідно динамізувати з метою визнання нашої держави центром світового українства.

Візитівка**Рамон Гнатишин (1934–2002)**

Канадський громадський, політичний і науковий діяч українського походження

Свою політичну кар'єру розпочав у прогресивно-консервативній партії Канади. У 1974 р. був обраний членом парламенту Канади. Протягом 14 років працював у парламенті, ще 5 років був членом кабінету міністрів. У 1990–1995 рр. — генерал-губернатор Канади. У 1992 р. відвідав Україну з офіційним візитом. Докладав багато зусиль для розвитку співпраці між Канадою та Україною. Світовий конгрес вільних українців нагородив Р. Гнатишина медаллю Св. Володимира (1988 р.). У 1992 р. Гнатишину присвоєно звання почесного доктора Чернівецького державного університету, в якому на його честь у 2005 р. було відкрито Центр канадійських студій.

Енциклопедія історії України: У 5 т. /Редкол.:

В. А. Смолій (голова) та ін. — К.: Наукова Думка, 2003. — Т. 3. — С. 127.

Важливим для співпраці є освітній аспект. Саме в галузі освіти розвивається співпраця, що є важливою для взаємного розвитку та обміну досвідом. Налагодження тісних взаємозв'язків у цій сфері відбувається не лише на рівні столичних вузів (Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, Національний університет імені Тараса Шевченка та ін.), а й регіональних (Одеська національна юридична академія, Дніпропетровський національний державний університет імені Олеся Гончара, Прикарпатський університет імені Василя Стефаника та ін.).

Ця співпраця підкріплена офіційними документами, серед яких важливе значення має «Національна доктрина розвитку освіти України у ХХІ ст.», схвалена II Всеукраїнським з'їздом працівників освіти у жовтні 2001 року.

Візитівка**Роберта Лінн Бондар (народ. 1945 р.)**

Народилася в сім'ї етнічних українців. З дитинства мріяла про професію вчительки. Батько обладнав для неї домашню лабораторію, де Роберта проводила різноманітні біологічні дослідження. У школі дівчинка захопилася астрономією: спостерігала за зірками, читала наукову та фантастичну літературу.

Р. Бондар — науковець (нейрологія), захистила дисертацію в галузі медицини. Задля здійснення мети — стати астронавтом — навчилася пілотувати, успішно пройшла підготовку до космічного польоту в NASA (США). 22–30 січня 1992 р. Р.-Л. Бондар стала першою канадською жінкою-астронавтом. Володарка численних урядових нагород, член Королівського наукового товариства Канади, почесний доктор понад 20 університетів США та Канади.

Ім'я Р. Бондар увічнено в Залі слави Канади.

Абліцов В. Г. Галактика «Україна».

Українська діаспора: видатні постаті. — К.: Кит, 2007.

Європейська діаспора сприяє розвитку творчих взаємозв'язків вузів України й держав Європи, зокрема: щодо підготовки спеціалістів вищої кваліфікації відповідно до європейських стандартів; щодо обміну вченими та студентами; щодо видання художньої, навчальної та історичної літератури тощо.

Крім цього, плідно розвивається співпраця між науковцями закордону й України. Зарубіжні вчені беруть активну участь у становленні та розвитку демократичних інститутів незалежної України, в ринковій трансформації економіки, а також діляться досвідом зі своїми колегами у культурній, науковій та освітній сферах. Це сприяє взаємному розвитку та підвищенню професійного рівня, а головне — консолідації етнічних українців і представників діаспори, репрезентації нашої держави на світовій арені.

ТЕМАТИЧНИЙ КОНТРОЛЬ

Перевір себе

1. Схарактеризуйте основні хвилі міграцій українців.
2. Назвіть основні аспекти міжнародної інтеграції.
3. Дайте визначення поняття *стратегічне партнерство*.

Поміркуймо

1. У який період значні інтеграційні процеси розпочалися в Європі та коли до них приєдналась Україна?
2. У чому полягає внесок українців у світову культурну скарбницю?
3. Що необхідно зробити Україні, щоб стати повноправним членом європейської спільноти?

Працюємо творчо

1. Схарактеризуйте роль географічного фактора в геополітичному положенні України.
2. Нині спостерігається нова міграційна хвиля українських робітників до різних куточків світу. Запропонуйте власне бачення шляхів вирішення цієї проблеми.
3. Ознайомтеся детальніше з життєвим шляхом і діяльністю українських культурних просвітителів, вчених і винахідників, про яких йшлося у темі. Напишіть есе про особистість, яка вам імпонує найбільше.

Відомості про стан підручника

№	Прізвище та ім'я учня	Навчальний рік	Стан підручника		Оцінка
			на початку року	в кінці року	
1					
2					
3					
4					
5					

Навчальне видання

БАККА Тамара Володимирівна
МАРГОЛІНА Любов Валеріївна
МЕЛЕЩЕНКО Тетяна Володимирівна

Людина і світ

Підручник для 11 класу загальноосвітніх навчальних закладів

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

ВИДАНО ЗА РАХУНОК ДЕРЖАВНИХ КОШТІВ. ПРОДАЖ ЗАБОРОНЕНО

Редактори *О. Ларіна, І. Щупак*
Технічний редактор *Л. Аленіна*
Коректор *С. Войтенко*
Художній редактор *А. Віксенко*
Використано світлини *В. Соловійова*

Формат 70х100 1/16. Ум.-друк. арк. 19,50. Обл. вид. арк. 20,00.
Наклад 139 100 прим. Зам. 12-05-3004.

ТОВ «Видавничий дім «Освіта»

Свідоцтво «Про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції»

Серія ДК № 4073 від 26. 05. 2011 р.

Адреса видавництва: 03057, м. Київ, вул. О. Довженка, 3

www.osvita-dim.com.ua

Віддруковано з готових діапозитивів

ТОВ «ПЕТ»

Свідоцтво Дк № 3179 від 08. 05. 2008 р.
61024, м. Харків, вул. Ольмінського, 17